I

Коли мати вночі вмикала вентилятор, Мартін прокидався, хоч гумових крилець вітрячкових майже не чутно було: лопотюче гудіння й інколи зупинка,— це у вентилятор попадала фіранка. Тоді мати вставала, тихо лаючись, витягала фіранку й затискала її між дверцятами книжкової шафи. Абажур на материній настільній лампі був із зеленого шовку — водява прозелень, підсвічена знизу жовтим, а червоне вино, що стояло в склянці на.нічному столику, здавалося йому зовсім як чорнило: темна, густа на вигляд отрута, яку мати пила маленькими ковтками. Вона читала, курила й зрідка ковтала вино.

Мартін спостерігав матір крізь примружені повіки й не ворушився, щоб вона не звернула на нього уваги; стежив за димом сигарети, що тягся до вентилятора: течія підхоплювала білі та сірі хмарки диму, перемелювала, і вони зникали за м'якими зеленими гумовими крильцями. Вентилятор був великий, як у крамницях: мирний джміль, що за кілька хвилин міг очистити в кімнаті повітря. Потім мати натискала кнопку на стіні біля свого ліжка, там, де висів портрет батька — усміхненого юнака з люлькою в зубах, надто молодого, як на батька одинадцятирічного хлопчика. Він був молодий, як Луїджі з павільйону морозива, як несміливий маленький новий вчитель, набагато молодший за матір, що була такого віку, як і матері інших хлопців. Батько, цей усміхнений юнак, недавно приснився-таки Мартіно-ві, але зовсім іншим, ніж на портреті,— сумно згорблена постать сидить на чорнильній плямі, як на хмарі, без обличчя, і все ж плаче, ніби чекає вже мільйони років, у мундирі без відзнак, без орденів, чужинець, що несподівано ввірвався в його сни, зовсім не такий, як йому хотілося б.

Треба тільки лежати тихо, затамувавши віддих, і не розплющувати очей — тоді можна з шарудіння в будинку в"знати, котра година: якщо Глюма вже не чути, то пів на одинадцяту, якщо не чути Альберта — одинадцять. Та здебільшого він чув ще важкі Глюмові кроки в кімнаті над собою або тихе Альбертове насвистування за роботою в сусідній кімнаті.

Часто, вже серед ночі, сходами вниз спускалася Больда зготувати собі щось на кухні — човгала ногами, боязко вмикала світло і все ж таки здебільшого натрапляла на бабусю. Тоді в сінях лунав голос старої:

— Ох ти ж, прірво ненатленна, й серед ночі не вгамуєшся — смажиш, патраєш, вариш якусь погань?

Больда сміялась і відповідала верескливим голосом:

— Еге ж, зажерливе стерво, я ще не наїлась, може, й тобі дати чогось?

І знову верескливий Больдин сміх та глухе, повне відрази бурмотіння старої. Часто вони лише перешіптувались, і тоді раз по раз лунав сміх: Больдин верескливий і бабусин — глухий.

Глюм, що ходив нагорі з кутка в куток, читав дивовижні книжки — "Д огмати ку" й "Теологію і мораль". Рівно о десятій він гасив світло і йшов до ванної митися — тоді чути було, як дзюрчала вода, а в газовій колонці пахкало полум'я, зливаючись в одну вогненну смужку. Потім Глюм вертався до своєї кімнати, вимикав світло, вклякав у темряві й молився. Мар-тінові було добре чути, як Глюм важко ставав навколішки, а коли в інших кімнатах було тихо, то навіть, як він бубонів — довго бубонів нагорі, в темряві. А коли Глюм підводився і в матраці рипіли сталеві пружини, було пів на одинадцяту. Решта мешканців будинку — крім Глюма й Альберта — не мали твердих звичок. Больда могла після півночі зійти на кухню, щоб

запарити собі насонного чаю з хмелю, який вона тримала завжф* напоготові в рудому паперовому пакуночку; а бабуся часто, коли вже вибило першу, приходила на кухню, нарізала повну тарілку бутербродів з м'ясом, брала під пахву пляшку червоного вина й верталася до своєї кімнати. Або серед ночі раптом згадувала, що її скринька на сигарети порожня — гарна блакитна порцелянова скринька, де вміщалося сорок

сигарет. Тоді вона, човгаючи ногами й тихо лаючись, обходила всі кімнати й шукала їх — велика, з русявими, майже білими косами й рожевим обличчям. Спершу вона йшла до Альберта — тільки той курив сигарети, що були їй до смаку. Глюм мав лише люльку, а материних сигарет бабуся не любила.

— Бабська забавка, солома, а не сигарети, мені аж нудно стає, як я їх бачу...

У Больди ж завжди лежало в шафі лише кілька зім'ятих, брудних сигарет, якими вона ощасливлювала листоношу й монтера, і з них бабуся завжди глузувала.

— Такі, наче ти їх виловила із святої води й висушила, стара нечупаро,— цигарки для черниць, тьху!

Траплялося, що в усьому домі не було жодної сигарети, і дядько Альберт мусив серед ночі одягатись і їхати по них машиною в місто або разом із бабусею вишукував монети по марці чи по п'ятдесят пфенігів і йшов до автомата. Тоді вже бабусі мало було десяти чи двадцяти сигарет,' вона хотіла конче п'ятдесят у яскраво-червоних коробках із написом: "Томагавк — чистий віргінськи й", дуже довгі, білі як сніг, міцні.

— Ох, тільки щоб були свіжі, любий хлопче! Коли Альберт повергався, вона обіймала його в сінях і цілувала, примовляючи:

— Якби не ти, хлопче, якби не ти... навіть рідний син не був би кращий за тебе...

Нарешті вона йшла до своєї кімнати, їла бутерброди — великі скибки білого хліба, товсто намащені маслом і викладені м'ясом, пила вино й курила.

Альберт був майже такий самий постійний у своїх звичках, як і Глюм: об одинадцятій у його кімнаті вже. панувала тиша, і все, що відбувалося в будинку після півночі, заводили жінки — бабуся, Больда й мати. Мати вставала лише зрідка, але довго читала й курила легкі, сплющені сигарети, які брала з жовтої коробки з

г

написом: "Мечеть — чистий, східний". Зрідка вона випивала ковток вина і щогодини вмикала вентилятор, щоб очистити кімнату від диму.

Але часто матері не було або вона ввечері приводила з собою гостей, і тоді Мартіна — він прикидався, що спить,—переносили до кімнати дядька Альберта. Мартін ненавидів гостей, хоч і любив спати в дядьковій Альбертовій кімнаті. Гості засиджувались допізна — до другої години, до третьої, четвертої, а часто й до п'ятої. Тоді дядько Альберт уранці просипав, і Мартінові перед школою доводилося снідати самому: Глюма й Больди вже не було, мати завжди спала До десятої, а бабуся ніколи не вставала раніш одинадцятої.

Хоч Мартін щоразу покладав більше не спати, проте майже завжди засинав, як тільки вимикався вентилятор. Та коли мати довго читала, він прокидався вдруге і втретє, особливо як Глюм забував змастити вентилятора: спочатку той рипів, відтак поволі набирав швидкість, крутився рівніше й майже тихо, але від перших обертів Мартін прокидався і бачив, що мати, як і раніше, лежить, спершися на лікоть, і читає — в лівій руці сигарета, а в склянці вина стільки, як і було. Інколи мати читала біблію або Мартін бачив у її руці маленький, оправлений у брунатну шкіру, молитовник. Тоді, з якихось не зовсім зрозумілих для нього причин, Мартінові ставало соромно, і він намагався заснути або кашляв, щоб привернути до себе увагу. Таке бувало пізно, коли всі в будинку вже спали. Як тільки він починав кашляти, мати швидко вставала, підходила до його ліжка, клала руку йому на лоба, цілувала в щоку й тихо питала:

— Ти часом не захворів, синку?

— Ні, ні,— відповідав він, не розплющуючи очей.

— Я зараз вимкну світло.

— Ні, читай собі.

— В тебе справді нічого не болить? Гарячки, здається, немає.

— Ні, не болить. Справді, я здоровий.

Тоді вона вкривала його по саму шию — Мартін дивувався, які легкі в неї руки,— верталась до свого ліжка, гасила світло і в темряві вмикала вентилятор, який вертівся, аж поки повітря в кімнаті ставало чисте. Тим часом вона тихо розмовляла з Мартіном.

— Може, ти хочеш перейти нагору, до тієї кімнати, що поряд із Глюмовою?

— Не хочу, залиш мене тут.

— Або до сусідньої? її теж можна звільнити.

— Та ні, я не хочу.;

— А може, до Альбертової? А він перебереться в іншу.

— Ні.

Швидкість вентилятора раптом зменшувалася. Хлопець знав, що мати в темряві натиснула на кнопку. Ще кілька рипучих обертів, і ставало зовсім тихо. В темряві чути було далекий свист паротяга, ляск і стукіт

товарних вагонів, що їх зводили докупи; Мартін немов бачив перед собою напис: "Східна товарна станція",— він одного разу був там* із Вельцкамом. Вельц-камів дядько працював кочегаром на паротязі.

— Треба сказати Глюмові, щоб змастив вентилятор.

— Я скажу.

— Добре, скажи, але тепер спи. На добраніч.

— На добраніч.

' Та він не міг заснути і знав, що мати також не спить, хоч і лежить зовсім тихо. Навкруги темрява й тиша, а з неї, ген здалеку, від Східної товарної станції, раз по раз долинає ледь чутний грюкіт, $ ще виринають слова й западають Мартінові в душу, не дають спокою. Особливо те, що його Брілахова мати казала пекареві, що було написане на стіні в сінях будинку, де жив Брі-лах, і ще одне, нове, яке Брілах підхопив десь і тепер завжди повторював: неморальний. Часто думав він також про Гезелера, ^ле той був так далеко, і Мартін, думаючи про нього, не відчував ні страху, ні зненависті, а тільки якусь пригніченість; він набагато більше боявся бабусі, що завжди втовкмачувала йому те ім'я, хоч Глюм тоді невдоволено хитав головою.

Нарешті Мартш відчув, що мати заснула, але сам заснути ніяк не міг: він намагався уявити в темряві батькове обличчя, та все марно. Тисячі безглуздих картин поставали перед ним: із фільмів, ілюстрованих часописів, читанок — Блонді, Гопелонг Чесіді й Дональд Дак,— а батько не з'являвся. Із темряви випливав Брі-лахів дядько Лео, випливав пекар, потім Гребгаке й Вольтере, які робили в кущах щось безсоромне: розпашілі обличчя, розстебнуті штани, гфкуватий запах свіжої трави. Чи "неморальне" те саме, що й "безсоромне"? Але батька він так і не міг собі уявити. На знімках він був надто легковажний, надто веселий, надто молодий, щоб бути справжнім батьком. Ознакою батькіз була звичка

снідати яйцем, але з батькових знімків не видно було, щоб він її мав. Не пасувала йому й інша ознака батьків: п е д а н ти ч н і с ть, властива до певної міри навіть дядькові Альбертові,— вставати, снідати яйцем, іти на роботу, читати газету, повертатись додому, спати. Все це не стосувалося його батька, похованого дуже далеко, на околиці якогось українського села. Може, тепер, через десять років, він уже має такий вигляд, як кістяк в анатомічному музеї? Кістяк із страшною посмішкою, рядовий і поет — кумедна^ комбінація властивостей. Брілахів батько'був фельдфебель, фельдфебель і автослюсар. В інших хлопців батьки були майор і директор, унтер-офіцер і бухгалтер, старший єфрейтор і редактор — але жоден не мав батька-рядового, і жоден не мав батька-поета. Брілахів дядько, Лео, був вахмістром, вахмістр і трамвайний кондуктор,—кольоровий знімок на кухонній шафі між "С а-г о" і "М анною крупо ю". Що таке "С а г о"? Таємниче слово, яке чимось нагадувало Південну Америку.

Потім спадали на думку питання з катехізису — хисткі цифри, що пов'язували запитання й відповіді.

Запитання II: Як ставиться бог до покаяних грішників?

Відповідь: Бог радо прощає кожного покаяного грішника.

А. далі незрозумілі рядки: "Коли, господи, ти п а м'я татимеш усі гріхи наші, хто встоїть перед тобою?"

Ніхто не встоїть. Брілах он глибоко переконаний, що всі дорослі неморальні, а всі діти безсоромні. Брілахова мати неморальна, дядько Лео також, а можливо, й пекар і його, Мартінова, мати, якій бабуся часто в сінях пошепки докоряє: "Де ти завжди волочишся?"

Є винятки, які навіть Брілах визнає: дядько Альберт, столяр, що живе внизу, пані Борусяк та її чоловік, Глюм і Больда, але найкраща за всіх пані Борусяк — у неї такий глибокий, повний голос, і з її вікон над

Брілаховою кімнатою линуть на подвір'я такі чудові пісні. ^

Думати в темряві про пані Борусяк було гарно, втішно й безпечно: "Зелений краю мого дитинства", співала вона часто, і тоді Мартінові все здавалося зеленим, наче йому на очі хтось накидав зелений серпанок, навіть тепер, у ліжку, коли Мартін думав про пані Борусяк, чув її спів, бачив її крізь стулені повіки.

"Зелений краю мого дитинств а..."

Гарна ще пісня про долину сліз: "Уклін тобі, глибинна зоре..." — і від слова "глибинна" все також ставало зелене. Потім Мартін на якомусь місці засинав, десь між голосом пані Борусяк і словом, що його сказала Брілахова мати пекареві, словом дядька Лео, яке вона просичала в темному, теплому, з якимось південним запахом підвалі пекарні, словом, значення якого допоміг зрозуміти йому Брілах,— воно означало спілкування чоловіків і жінок, було тісно пов'язане з шостою заповіддю, було неморальне й наводило на думку рядок, що весь час мучив Мартіна:

"Коли, господи, ти пам'ятатимеш усі гріхи наші, хто встоїть перед тобою?"

Можливо, він засинав, як думав про Гопелонга Че-сіді, хвацького ковбоя з хвацькими пригодами, трішки дурнуватого, як ті гості, що їх мати приводила з собою. В кожному разі, приємно було чути материн віддих — часто її ліжко було порожнє, інколи цілими днями, і тоді бабуся докірливо шепотіла їй у сінях:

— Де ти завжди волочишся?

Мати нічого не відповідала.

Вранці прокидатися було ризиковано. Якщо Альберт будив його вже одягнений у чисту сорочку й. краватку, все було гаразд: тоді він м,ав час

спокійно поснідати в Альбертовій кімнаті, не поспішав і міг ще раз проглянути з ним свої домашні завдання. Коли ж Альберт був ще не причесаний, не одягнений, заспаний, тоді треба було похапцем ковтати гарячу каву, а Альбертові так само швидко писати записку: "Вельмишановний пане Вімере, прошу вибачити, що хлопець сьогодні знову спізнився. Його мати поїхала, а я забув його вчасно збудити. Вибачте, будь ласка. З глибокою пошаною".

Погано було, як мати приводила гостей: тоді внизу лунав дурний сміх, що його чути було і з Альбертової кімнати, на Мартіна чекав неспокійний сон на величезному Альбертовому ліжку, а сам Альберт інколи не лягав спати і лише вранці між п'ятою і шостою годиною купався. Мартін чув шум води і хлюпання десь поруч, а потім засинав знову і був смертельно стомлений, коли Альберт його будив. На уроках він куняв, а по обіді, у винагороду, його водили в кіно, або в павільйон морозива, чи до Альбертової матері, у Бітенга н, ворота до Бігервальда. Там був ставок, у якому Глюм голіруч ловив рибу і потім відпускав її, кімната над корівнею, а на втоптаному лужку вони з Альбертом і Брілахом цілими годинами грали в футбол. Цілими годинами — аж поки потомляться й зголодніють: хотілося хліба, що його Альбертова мати пекла сама, і дядько Віль завжди казав:

— Намазуйте більше масла,— і мовчки хитав головою: — Ще більше масла! — І знову хитав головою: — Ще більше.

І там, за містом, Брілах часом сміявся, що з ним траплялося дуже рідко.

Було багато зупинок, між якими він міг заснути: Бі-тенган і батько, Блонді й "неморальний". Лопотюче гудіння вентилятора теж йому подобалося, бо воно свідчило: мати тут. Шурхіт сторінок, материн віддих, черкання сірника, короткий, ледь чутний ковток, коли вона пригублювала склянку з вином,— і незрозуміла тяга: вентилятор уже вимкнено, а дим усе тягнеться до нього. І Мартін западав у сон десь між Гезелером і "Коли, господи, ти пам'ятатимеш усі гріхи наші..."

II

Найкраще було в Бітенгані, де Альбертова мати тримала ресторан для туристів. Вона пекла все сама, навіть хліб: просто тому, що любила пекти. Мартін із Брілахом теж могли в Бітенгані робити все, що заманеться: вудити рибу, ходити в Брерталь, плавати на човні або цілими годинами грати у футбол за будинком. Ставок тягся в глиб лісу, і їх здебільшого супроводив туди Альбертів дядько Віль, брат Альбертової матері. Віль із вимого малку хворів. Хвороба його мала дивну назву: "Нічна пітнявість", з якої бабуся й Глюм завжди сміялися; навіть Больда хихотіла, коли чула те слово. Вілеві було вже під шістдесят, а як він мав десять років, мати одного разу знайшла його в ліжку геть спітнілого. Другого дня він був знов упрілий, і стурбована мати побігла з ним до лікаря, бо за якимись дивними переказами нічна пітнявість — певна ознака сухот. Проте легені в малого Віля виявились цілком здоровими, він був лише, як сказав лікар, трохи слабкий, трохи нервовий. Той самий лікар — він уже сорок років лежав на приміському кладовищі — п'ятдесят років тому сказав: "Хлопця треба берегти".

І Віля берегли ціле життя. "Трохи слабкий, трохи нервовий" — усе це стало ніби рентою, яку йому сплачувала родина. Мартін і Брілах за деякий час звикли вранці мацати себе за чоло, а дорогою до школи ділитися наслідками. Виявилося, що їхні лоби інколи також бувають мокрі. Особливо часто й рясно пітнів ночами Брілах, але його від самого народження ніхто жодного дня не беріг.

Він народився, коли на місто, на вулицю, а нарешті й на будинок, де в підвалі його мати корчилася в потугах, падали бомби. Матір поклали на брудне ліжко, замащене ваксою, що її в армії видають солдатам. Голова її опинилася на тому місці, де якийсь солдат примостив чоботи. Скоріше дух риб'ячого лою, аніж тяжкий стан, викликав у неї нудоту. Хтось поклав їй під голову брудного рушника, і вона відчула запах солдатського мила. Від тих сурогатних пахощів їй полегшало, і вона заплакала. Ледве чутний залишок брудно-солодкого запаху в рушнику видався їй чимось надзвичайно дорогим.

у Коли почались потуги, їй допомогли. Вона блювала їїросто на ноги тим, хто стояв біля неї. Найкращою і найспокійнішою помічницею виявилася чотирнадцятирічна дівчинка, що скип'ятила на спиртівці воду, стерилізувала в ній ножиці й перерізала пуповину. Вона робила все так, як вичитала в книжці, що її не повинна була ще читати: спокійно, лагідно, напрочуд мужньо застосовувало те дівча знання, які брало ночами, коли батьки вже давно спали, із книжки з червоно-білими та жовтими малюнками. Вона перерізала пуповину стерилізованими швацькими ножицями своєї матері, яка недовірливо, але й захоплено стежила за доччиною роботою.

Коли тривога вщухла, вони почули далеке виття сирен, як звірі, заховавшись у лісовій гущавині, чують голоси мисливців; руїни будинку над головою зловісно приглушували його. Брілахова мати, яка залишилась у підвалі сама з чотирнадцятирічною помічницею, чула зойки інших, що не могли вибратись крізь завалений вихід.

— Як тебе звати? — спитала вона дівчинку, якої ще ніколи не бачила.

— Генрієтта Шадель,— відповіла та й дістала з кишені цілісінький брусок зеленого мила.

Пані Брілах попросила:

— Дай мені понюхати.

Вона понюхала мило й плакала зі щастя, а дівчина тим часом загортала в ковдру дитину.

В неї нічого не було, крім гаманця з грошима та продовольчими картками, брудного рушника, що його якийсь благодійник поклав під голову, і кількох фотографій чоловіка. На одній він був знятий ще до армії, в комбінезоні автослюсаря, усміхнений і дуже молодий; на другій — танкістом-єфрейтором, також усміхнений, на третій — у мундирі унтер-

офіцера із залізним хрестом другого ступеня і бойовою відзнакою, так само усміхнений, і на останній — вона отримала її вісім днів тому — уже в мундирі фельдфебеля із залізним хрестом обох ступенів і знову ж таки усміхнений.

Через десять днів після пологів її, не питаючи, хоче вона того чи ні, посадили у вагон і відправили на схід, а ще через два місяці в одному саксонському селі вона довідалася, що чоловік її загинув."

У вісімнадцять років вона вийшла заміж за гарного танкіста-єфрейтора, чиє тіло тепер тліло десь між Запоріжжям та Дніпропетровськом. А в двадцять один рік стала вдовою гарного фельдфебеля, мала тримісячну дитину, два рушники, два горщики, трохи грошей — і була вродлива.

Хлопчик, якого по батькові охрестили Генріхом, зростав у переконанні, що в матері завше повинні бути якісь дядьки.

Його перші кроки минули під знаком дядька, що звався ЕрЦ£м і носив брунатну форму: він належав до таємничої категорії дядьків і до такої самої таємничої категорії націстів. З тими категоріями було не все гаразд — хлопець відчув це уже в чотири роки, але до кінця зрозуміти, в чім річ, не міг.

В кожному разі, дядька Еріха він ніколи не забував; у того була хвороба, яка називалась астмою, і в Генрі-ховій пам'яті назавжди залишились стогін та охкання вночі, жалібний крик: "Дихати нічим!", змочені оцтом хусточки, дух камфори та ще чай, що теж пахнув якось чуднб. Одна річ, що належала дядькові Еріхові, прибула разом із ними на батьківщину — запальничка. Еріх лишився в Саксонії, але запальничка перекочувала з ними, і запахи також збереглися в Генріховій пам'яті.

Потім з'явився новий дядько, від якого залишилися в пам'яті два запахи: віргінських сигарет і мокрого гіпсу. Він мав ще й інші, побічні

запахи: розтопленого на сковороді маргарину та смаженої картоплі. Цей дядько — його звали Герт — був не такий далекий і таємничий, як Еріх, що залишився в Саксонії. Герт мостив плитами дороги, тому від нього і тхнуло завше мокрим гіпсом, рідким цементом. З Гертом було також пов'язане слово, яке він казав на кожному кроці і яке потім, коли Герт пішов від них, міцно ввійшло в материн ужиток — слово л а й н о. Дивно: це слово мати сама вживала, а~йому казати не дозволяла. Крім4 запахів і слова, Герт залишив на згадку ще одну річ: ручного годинника, що його він подарував матері, військового ручного годинника на вісімнадцяти каменях — загадкова ознака якості.

Генріхові Брілахові тоді було п'ять з половиною років, а він уже заробляв собі й матері на їжу, закуповуючи численним мешканцям свого будинку провізію на чорному ринку. Озброєний грошима й доброю пам'яттю, гарненький хлопчик, схожий на свого батька, о дванадцятій годині йшов на ринок і діставав усе, що тільки можна було дістати,— хліб, тютюн, цигарки, каву, солодощі, а інколи навіть винятково коштовні речі: маргарин, масло та електричні лампочки. Коли треба було придбати щось надто цінне й велике, Генріх був мешканцям будинку за провідника, тому що на чорному ринку він знав кожного, хто й чим торгує. Серед спекулянтів хлопець користувався певним табу: того, хто його обдурював і був спійманий на цьому, нещадно бойкотували, і він мусив переносити свою торгівлю десь у інший район міста.

Генріхова пильність та кмітливість забезпечували йому не лише щоденний відсоток у перерахунку на хліб,, а й неабиякі знання з арифметики, що навіть у школі не один рік ще ставали йому в пригоді. Тільки в третьому класі задачі були якраз такі, які він на практиці вирішував ще до школи.

Скільки коштують дві восьмини фунта, кави, якщо кіло коштує тридцять дві марки?

Саме життя вимагало, щоб він розв'язував такі задачі, бо випадали й важкі місяці, коли хліб доводилося купувати по п'ятдесят і по сто грамів,

тютюн — ще мізер-нішими порціями, а каву — на лоти. З такими малесенькими пайками треба добре знати дроби, щоб тебе не обдурили.

Герт зник раптово. В згадках лишилися його запахи: мокрий гіпс, віргінські сигарети, смажена на маргарині картопля з цибулею. А ще в спадок від нього зосталося слово л а й н о, що назавше ввійшло в материн ужиток, а також військовий ручний годинник.

Після того, як Герт раптово зник, мати плакала, не те що прощаючись із Еріхом — вона тоді й не скривилася,— а незабаром з'явився новий дядько на ім'я Карл. Цей відразу почав вимагати, щоб Генріх звав його батьком, хоч і не мав на те ніякого права. Карл був службовець міської управи і носив не старий кітель, як Герт, а справжній костюм і проголошував гучним голосом початок "нового життя".

У згадках Генріх називав його не інакше, як "Карл— нове життя", бо той проказував це щоденно безліч разів.

Карлові був властивий запах юшки, яку видавали службовцям міської управи на пільгових умовах. Юшка та — байдуже, як вона звалася і чи була масна чи солодка — завше пахла термосом і достатком. Карл щодня приносив у старому солдатському казанку половину своєї пайки додому, інколи більше, коли була його черга одержувати добавку,— Генріх так ніколи й не зрозумів як слід тієї пільги. І юшка, чи вона мала смак солодкого бісквітного борошна, чи вареного бичачого хвоста, завжди пахла термосом і все ж таки була чудова. Карл здебільшого ніс казанок у руці. На нього пошили бі^езентову торбинку, а.дужку обплели сірими нитками з панчіх. Карл не міг носити юшку в портфелі, бо в трамваї завжди було тісно, юшка розхлюпувалася й замащувала портфель. Карл був привітний і скромний, але його поява мала тяжкі наслідки, бо він був такий самий суворий, як і скромний, і заборонив будь-які зв'язки з чорним ринком.

— Як службовець державної установи, я не можу дозволити... до того ж це призводить до занепаду моралі й народного господарства.

Карлова Суворість припала на важкі часи — був 1947 рік. Мізерним пайкам — а вони також не завжди були — і Карловій юшці годі було й рівнятися з Генрі-ховими щоденними заробітками.

Генріх спав у одній кімнаті з матір'ю і Карлом,— як раніше з матір'ю і дядьком Еріхом, потім із матір'ю і дядьком Гертом. Коли Карл із матір'ю, пригасивши світло, сідали до радіоприймача, він мусив відвертатися,— і тоді перед ним опинявся батьків знімок у формі танкіста-фельдфебеля, що його той прислав незадовго до смерті. Батьків знімок висів тут за всіх дядьків. Але навіть відвернувшись, хлопець чув Карліц шепіт та материне хихотіння, хоч і не розумів окремих слів. І за те хихотіння Генріх часом ненавидів її.

Пізніше між матір'ю і Карлом виникла суперечка з приводу якоїсь речі, про яку вони говорили просто "вона".

— Я спекаюсь її! — все казала мати.

— А я тобі не дозволю! — все казав дядько Карл. Аж згодом Генріх зрозумів, що то була за "вона".

Перш за все мати пішла до лікарні. Дядько Карл був роздратований і розгублений, але обмежився тим, що сказав Генріхові:

— Ти не винен.

Коридори в лікарні, що просякли запахом юшки, багато-багато жінок у великій залі, і мати — бліда, аж жовта, але усміхнена, хоч їй "так боліло". Карл похмуро стояв біля її ліжка.

— Між нами все скінчено, коли ти...

Знов таємнича "вона", і Карл пішов з дому, перш ніж мати повернулася з лікарні. Генріх п'ять днів жив під наглядом сусідки, яка зразу ж почала його посилати на чорний ринок. Там уже були нові люди, нові ціни, й ніхто більше не турбувався про те, обдурюють хлопця чи ні. Бількгагер, у якого він завжди купував хліб, сидів у в'язниці, і сивий дідусь, що торгував тютюном та солодощами, теж,— його спіймали на місці злочину: він хотів забити коня в своєму помешканні. Все на ринку змінилося — стало дорожче й гірше. І Генріх зраді н, коли мати повернулася з лікарні, бо сусідка цілий день нарікала, що вона дуже схудла, і розповідала йому про всілякі смачні речі; казкові оповідання про шоколад, м'ясо, пудинг і вершки спантеличували хлопця, бо він не мав про ті ласощі навіть уявлення.

Мати була тиха й задумлива, ласкавіша, ніж раніш. Вона пішла працювати на кухню, де варили юшку службовцям міської управи, і щодня одержувала трилітровий казанок юшки. Те, що в них залишалося, вони міняли на хліб і на тютюн. Вечорами мати сиділа з Генріхом біля приймача, тиха й задумлива, курила й хіба що казала зрідка:

— Всі чоловіки — боягузи.

Сусідка померла — сама снасть, сухий, чорний, ненажерливий кістяк. Поки була жива, то вважала за потрібне десять разів на день нагадувати, що колись важила понад центнер.

— Поглянь на мене, добре поглянь, я важила понад центнер, мене було рішю сто сімнадцять кілограмів... А подивись тепер — я важу всього сімдесят два.

Але що таке центнер? Ця міра ваги викликала в уяві лише мішки з картоплею, борошном або брикетом. Якраз центнер брикету вміщався в маленький візок, з яким він часто ходив до вагонів красти вугілля, — холодні ночі, і свисток того, хто сидів на чатах, видряпавшись на семафор, щоб дати знак, як надходити-ме поліцай. Візок був важкий,

коли на нього навантажували центнер,— а сусідка важила колись іще більше.

Тепер вона померла, на могилу поклали айстри, проспівали "Dies irae, dies illa" !, а як родичі забирали меблі, то загубили на сходах фотографію: великий поруділий знімок, на якому сусідка стояла перед будинком із

1 День гніву, день той (лат.) — початок поминальної католицької меси.

табличкою: "Вілла Елізабет". Ззаду—виноградник, грот із вулканічного каменю, в якому фаянсові гноми бавляться візочками, а спереду сусідка, білява й огрядна. Зверху у вікні чоловік палить люльку, а через усю передню стіну напис: "Вілла Елізабет". Власне, так і мало бути, сусідку ж бо звали Елізабет.

У звільненій кімнаті поселився чоловік, якого звали Лео і який ходив у формі трамвайного кондуктора: голубий кашкет із червоною околичкою, а ще те, що він називав своєю "збруєю",— торба з численними ремінцями, дерев'яна скринька на квитки, губка в алюмінієвій коробці і щипці — проколювати квитки. Обличчя в Лео було неприємне: червоне, чисто виголене. Він завжди щось насвистував і ніколи не вимикав радіо. До нього приходили жінки в кондукторській формі, сміялись і танцювали. Часто звідти чути було вигуки:

— На здоров'я вам!

Жінка, яка важила колись понад центнер і після якої залишилась фотографія "Вілла Елізабет", була тиха, а Лео — аж надто галасливий. Він став основним покупцем юшки, за яку розраховувався цигарками. Лео завжди докладно визначав ціну за юшку: 'за солодку він платив найдорожче.

Одного вечора, коли Лео приніс тютюн і одержав за нього юшку, він раптом поставив горщик на стіл, подивився, усміхгйочись, на матір і сказав:

— Гляньте, що тепер танцюють. Ви взагалі танцювали останні роки?

І протанцював щось божевільне: високо закидав ноги, розмахував руками та ще й химерно вищав. Мати засміялася:

— Ні, я давно вже не танцювала.

— Але повинні танцювати,— сказав Лео.— Спро: буємо разом.

Він замугикав якусь мелодію, взяв матір під руку, стяг її з стільця й почав танцювати з нею. Обличчя в матері зразу змінилося: вона раптом усміхнулася дуже привітно й ніби набагато помолодшала.

— Ех,— зітхнула вона,— колись я часто ходила на танці.

— Ходімо зі мною, я маю абонемент у танцклубі,— сказав Лео.— Ви чудово танцюєте.

Мати справді пішла до танцклубу, і Лео став дядьком Лео, і знову зайшла мова про "неї". Генріх уважно прислухався й скоро довідався, що цього разу ролі помінялися. Тепер мати казала те, що раніше Карл:

— Я хочу, щоб вона лишилася. А Лео — те, що раніше мати:

— А я не хочу.

На той час Генріх був уже в другому класі й добре знав, що означало "вона". Він довідався від Мартіна, а той у свою чергу від дядька Альберта, що як жінки живуть із чоловіками, то народжуються діти, отже, напевне

мова йшла про дитину, треба було тільки підставити "дитина" замість "вона".

— Я хочу, щоб дитина лишилася,— казала мати.

— А я не хочу, — перечив дядько Лео.

— Я спекаюсь дитини,— казала мати Карлові.

— А я тобі не дозволю! — заперечував Карл.

Що мати жила з Карлом, Генріх ще тоді добре розумів, хоч мав на думці не те слово. Виявляється, можна спекатись дітей. Тоді вона вчинила саме так, і через те Карл пішов від них. А він був не найгірший із дядьків.

"Вона", дитина, знайшлася, і Лео погрожував:

— Я віднесу її в притулок, коли ти через неї кинеш роботу.

Але мати все ж таки мусила кинути роботу, бо службовцям міської управи перестали видавати юшку. Згодом не стало й чорного ринку. Нікому не треба було юшки, з'явилися нові, повноцінні гроші, а в крамницях продавалися речі, яких досі не можна було дістати й на чорному ринку.

Мати плакала, а "вона" була малесенька і звалася Вільмою, як і мати; Лео лютував, аж поки мати знайшла роботу в пекаря.

Прийшов дядько Альберт і запропонував матері грошей, мати не взяла їх, і дядько Лео кричав на неї, а дядько Альберт кричав на Лео.

Дядькові Лео притаманний був запах туалетної води. Обличчя в нього було червоне, через те, що він надто дбав про його чистоту, а чуб — чорний, як смола; Лео багато часу гаяв на свої нігті, а під кондукторською формою завше носив жовтий шарф.

А ще він був скупий: ніколи не тратив грошей на дітей і відрізнявся цим від Мартінових дядьків Віля та Альберта, що були дуже щедрі. Віль був зовсім інший дядько, ніж Лео, а Лео, в свою чергу, інший, ніж Альберт. Поступово утворювались категорії дядьків: Віль був справжній дядько, Лео — такий, як Еріх, Герт і Карл: дядьки, що жили з матір'ю. А от Альберт був ще інший дядько, ніж Віль і Лео: не справжній, як Віль, що його можна назвати навіть дідусем, але й не той, що живе з матір'ю.

Батько ж був лише знімком на стіні: усміхнений фельдфебель, знятий десять років тому. Якщо спочатку він здавався Генріхові надто старим, та тепер навпаки — молодим, усе ближчим до нього: хлопець поволі доростав до батькового віку. Тепер батько лише трохи більше ніж удвГчі старший за нього, а колись був старший учетверо, вп'ятеро. Поряд із батьковим знімком висить материн: їй було ще тільки вісімнадцять років, наче дівчинка, що йде до першого причастя. Дядько Віль був майже вшестеро старший за Генріха, і все ж порівняно з ним Генріх почував себе дорослим і досвідченим, мудрим і стомленим. І приймав його дружбу, як дружбу дитини, як пестощі своєї маленької сестри, що так швидко підростала. Генріх глядів її, давав пляшку з молоком, підігрівав кашу, бо після дванадцятої мати йшла на роботу, а Лео нічого не хотів робити для дитини.

— Я вам не нянька!

Генріх навчився навіть купати Вільму, садовити її на горщик і брав з собою, коли йшов до крамниці або ввечері зустрічав матір біля пекарні.

Зовсім інший, ніж Віль, був Мартінів дядько Альберт. Він знав, що таке гроші, і хоч сам мав їх, проте розумів, як страшно, коли дорожчає хліб і

підскакує ціна на маргарин. Генріх хотів би мати такого дядька. Це не той дядько, що живе з матір'ю, і не Віль, з. яким щонайбільше можна гратися та гуляти. Віль добрий, але з ним годі було говорити, не те що з дядьком Альбертом, хоч у того й були гроші.

Генріх любив туди ходити з різних причин; головним чином задля дядька Альберта, а вже потім задля Мартіна, бо в усьому, що стосувалося грошей, той був однаково, що дядько Віль. Любив він і бабусю, хоч вона була й дивачка. А ще ходив туди задля футбола й ласощів із холодильника, і взагалі добре було залишити

Більму у візочку в садку, грати собі в футбол і годинами не бачити дядька Лео.

Страшно було тільки дивитися, як там ставляться до грошей. Йому все давали, обходилися з ним ласкаво, а одначе він мав якесь невиразне почуття, що це колись скінчиться погано, і то не тільки через гроші.

Були речі, не пов'язані з грошима: хоч би різниця між дядьком Лео і дядьком Альбертом, або різниця між тим, як ужахнувся Мартін, почувши слово, що його Ген-ріхова мати сказала пекареві, і тим, як сам Генріх лише трохи злякався, почувши його вперше від матері. Доти він чув його тільки від Лео та якоїсь кондукторки. Йому те слово здавалося огидним, неприємним, але воно не перелякало його так, як Мартіна. То була різниця, тільки частково залежна від грошей, різниця, яку знав лише дядько Альберт: він чудово розумів, що не може бути надто добрий до Генріха.

III

Вона вже кілька хвилин відчувала, що якийсь тип ззаду вперто дивиться на неї, певний свого успіху. Дивитися можна по-різному,— вона могла навіть відчути на собі гарячий погляд сором'язливого закоханця. Але цей, переконаний, що перед ним ніяка жінка не встоїть, у погляді

немає навіть сліду меланхолії, і вона з півхвилини намагалася уявити собі, який він — чорнявий, елегантний, трохи сноб; мабуть, уже побився об заклад: "Десять проти одного, що через три тижні я спатиму з нею".

. їй, такій стомленій, не важко було зовсім ігнорувати невідомого залицяльника: вона заздалегідь раділа, що проведе суботу й неділю з Альбертом і хлопцем у Бі-тенгані, в Альбертової матері. Вже осінь, і там, мабуть, небагато людей. Приємно слухати, як Альберт із Глю-мом та Вілем розмовляють про всілякі принади на рибу, крім того, вона набере книжок і читатиме, поки діти — Мартін та його шкільний товариш — гратимуть у футбол, чи, може, дасться на Глюмову намову, піде з ним на ставок вудити рибу й слухатиме, яку принаду краще брати та як її настромляти, як вибирати вудку та яке треба мати величезне терпіння. Вона й далі відчувала на собі той погляд, а водночас її присипляв Шурбігелів голос: завжди, коли влаштовували яку-небудь інтелектуальну доповідь, її робив Шурбігель. Вона ненавиділа Шурбігеля й жалкувала, що прийняла запрошення. Набагато краще було б піти з Мартіном у кіно, потім попоїсти морозива, переглянути, попиваючи каву, вечірню газету, поки Мартін розважатиметься, вибираючи платівки, що їх послужливо розкладе перед ним кельнерка. А тепер її вже помітили кілька знайомих, і вечір напевне знову буде втрачений: її чекають наспіх приготовлені бутерброди, відкорковані пляшки, кава — "Чи, може, волієте чаю?" — сигарети і закам'яніле Аль-бертове обличчя, як завше, коли йому доводиться розважати її гостей та розповідати про її чоловіка.

Вже пізно. Саме виступає Шурбігель, потім патер Віліброрд почне знайомити її з чужими людьми, а тоді, мабуть, з'явиться й невідомий залицяльник, чий погляд настирливо, як світло лампи, лягає на її потилицю. Найкраще було б задрімати і хоч трохи перебити сон.

Вона завжди робила те, чого не хотіла, і зовсім не тому, що була шанолюбна чи прагнула додати слави своєму загиблому чоловікові, і не тому, що їй хотілось познайомитися з цікавими людьми. То було таке почуття, наче пливеш річкою і кортить здатися на течію, а вона підхоплює тебе й несе туди, де все якоюсь мірою позбавлене глузду:

дивитися уривки з поганих фільмів, невдало зняті сцени з посередніми артистами й поганим освітленням і мріяти. Вона відчайдушно боролася з утомою, навіть випросталась і почала слухати Шурбігеля, хоч давно вже була кинула. Спрямований на неї десь ззаду настирливий погляд також стомлював її, бо треба було напружуватись, аби не обернутись, а обертатись не хотілося: вона знала вже, що то за тип, навіть не подивившись на нього. Інтелектуальні шукачі легких пригод викликали в неї огиду. Своє життя, обмежене лише рефлексами та ницими почуттями, вони провадили на взірець літературних героїв, вагаючись між Сартром і Клоделем. Вони мріяли про такі готельні кімнати, як у тих фільмах, що йдуть на пізніх сеансах в особливих кінотеатрах: фільми з тьмяним освітленням, із вишуканим діалогом, "не багаті на події, але прецікаві", в в супроводі органної музики на смак екзистенціалістів: блідий чоловік схилився над блідою жінкою, а тим часом сигарета — о ефекти оптики! — тліє на краю нічного столика, і над нею здіймаються кучеряві хмари диму. "Ми погано робимо, але не можемо інакше". Світло гасне, і в згустілому мороці видно лише, як над сигаретою на краю нічного столика здіймаються кільця диму, потім екран тьмяніє і відбувається неминуче.

Що більше пізнавала вона таких кавалерів, то дужче кохала свого чоловіка і насправді, хоч і мала славу легковажної жінки, за ці десять років жодного разу ні з ким не спала. Рай був інший, почуття його були такі самі щирі, як і його наївність.

Шурбігелів голос помалу заколихував її, і вона забула на мить про впертий, спрямований у її потилицю погляд незнайомого.

Шурбігель був високий і огрядний, і з кожною доповіддю його обличчя набувало ще меланхолійнішого вигляду, а він робив багато доповідей. І кожна додавала йому ваги — і духовної, і тілесної. Неллі він завжди здавався надзвичайно ерудованою, надзвичайно сумною повітряною кулею, що все більше надимається, ось-ось має тріснути, і тоді від неї нічого не залишиться, крім жмені сконцентрованої, смердючої нудьги.

Його тема була чисто шурбігелівська: "Ставлення творчої одиниці до церкви та до держави в добу техніки". Голос приємний: єлейно-інтелігентний, тремтячий з таємної чутливості, повний безмежного смутку. Йому було сорок три роки. Прихильників він мав багато, а ворогів мало, але тим ворогам пощастило витягти на світ божий з надрів поганенької університетської бібліотеки десь у Середній Німеччині докторську дисертацію Шурбігеля, написану 1934 року, яка називалась "Образ фюрера в сучасній ліриці". Тому Шурбігель кожну свою доповідь починав із зауваження про молодих крикунів, песимістів, що граються в сектантство, єретиків, що самі себе батожать, неспроможних зрозуміти перехід в іншу віру духовно достиглої людини. Але й про своїх ворогів він завжди говорив приязним тоном і застосовував проти них зброю, що доводила їх до шаленства, бо проти неї вони були безсилі,— Шурбігель прощав ворогам своїм, він прощав усім усе. Його рухи під час доповіді нагадували жести послужливого перукаря, що думав тільки про благо свого клієнта: наче не доповідь робив, а прикладав своїм уявним друзям і ворогам гарячі компреси, скроплював їх запашними заспокійливими есенціями, робив масаж шкіри на голові, обмахував, щедро охолоджував, а потім довго й густо намилював надзвичайно запашним, надзвичайно коштовним милом — а тим часом його медовий голос виповідав надзвичайно мудрі думки. Шурбігель був песиміст, але не безнадійний. У рівномірно мудрому потоці його промов спливали, мов осяйні дороговкази, такі слова, як "обранці", "катакомби", "відчай",— а він тим часом наділяв уявних клієнтів своєї перукарні незнаними досі розкошами: делікатною поведінкою, гарячими, теплими та холодними компресами, всілякими мастями; ніби ущасливлював слухачів усіма благами, що прикрашали прейскурант першорядної перукарні.

Шурбігель виріс у перукарні на околиці міста. "Надзвичайно обдаровану дитину" рано відкрили і почали опікувати, та опецькуватий хлопчик ніколи не міг забути чарівну меланхолію брудної батькової перукарні: клацання ножиць, блиск нікелю в сірих сутінках, тихе дзижчання електричної машинки, спокійну балаканину, приємну суміш запахів різноманітних гатунків мила, вологий пил розбризкуваних парфумів, бряжчання монет у касі, пакуночки, що їх нишком вручали

клієнтам, стяжки, на яких повільно висихала піна з мила і біляві та руді волосини опинялися ніби в загуслому цукрі, а ще — дві теплі й темні дерев'яні кабіни, що в них працювала мати: штучне світло, тютюновий дим та інтимні розмови на жіночі теми, що їх жалібно провадили клієнтки. Коли в перукарні нікого не було, лагідний, завжди меланхолійний батько заходив до задньої кімнати, викурював сигарету й ганяв сина по завданих додому латинських словах. Саме тут вухо Шурбігелеве ставало чутке, а душа сумна. Батько ніколи не навчився ставити де треба наголоси в латинських словах, а тому вперто казав genus1 замість genus, ancilla 2 замість ап-cilla, а коли син, не готуючись, відмінював tithenii3, на обличчі в батька з'являлася дурнувата посмішка, бо асоціації в нього були завжди ниці.

1 Рід (лат.).

2 Служниця (лат.).

8 Я кладу (грецьк.).

Тепер Шурбігель давав можливість своїм слухачам натішитись таємничою мастю, делікатно натирав їм вуха, чола й щоки, потім швидким рухом скинув з них простирадло, легенько вклонився, зібрав свої нотатки і, покірно, безпорадно всміхаючись, зійшов з помосту. Залунали одностайні, тривалі, але приглушені оплески, такі, як хотів Шурбігель: він не любив гучного плескання. Праву руку він тримав у кишені, граючись бляшаною коробочкою з глютаміновими цукерками: їхній добре чутний, але пристойний брязкіт заспокоїв Шур-бігеля, і він, усміхаючись, потис руку патерові Вілі-брордові, що прошепотів йому:

— Чудово, просто чудово!

Шурбігель попрощався, бо поспішав на відкриття виставки "Південнобаварської групи". Він був фахівець із сучасного малярства, сучасної музики, сучасної лірики. І любив найважчі теми, бо вони давали

змогу висловити сміливі думки, випробувати ризиковані тлумачення. Сміливості в Шурбігеля було не менше, ніж доброзичливості,— він найрадше хвалив прилюдно тих, кого вважав за своїх ворогів, і найрадше знаходив вади у своїх друзів. Хіба що зрідка хвалив якогось приятеля і цим здобув славу непідкупного. Шурбігель був непідкупний, і хоч мав ворогів, проте сам не був нікому ворогом.

Після війни (тут як приклад часто згадувано Савла) Шурбігель відкрив надзвичайну принадність релігії. На превеликий подив своїх друзів, він став католиком і почав відкривати католицьких митців. На своє щастя, він мав велику заслугу, на яку щоразу "міг посилатися,— відкрив більше ніж десять років тому талант Раймунда Баха, якого вже тоді називав найбільшим ліриком свого покоління. Бувши редактором великої націстської газети, він назнав Баха, почав друкувати й таким чином здобув право — тут навіть його вороги нічого не могли сказати — кожну доповідь про сучасну лірику починати словами: "Коли я 1935 року перший надрукував вірш нашого поета Баха, який потім загинув в Росії, я знав, що в нашій ліриці починається нова ера".

Тією публікацією він здобув також право називати Неллу "дорогою Неллою", і вона не могла нічого вдіяти, хоч знала, що Рай так само ненавидів Шурбігеля, як ненавидить його тепер вона. Він здобув право раз на три місяці приходити ввечері до неї на чай і на вино, прихопивши з собою цілий гурт недбало вбраних молодиків,— і принаймні раз на півроку де-небудь прилаштовував чергову фотографію з написом: "Вдова поета з людиною, що відкрила її чоловіка".

Нелла полегшено зітхнула, коли Шурбігель зник. Вона ненавиділа його, але водночас і потішалася з нього. Тепер, коли оплески затихли і вона зовсім прокинулась, то відчула, що той погляд спрямований уже їй не в потилицю, а просто в обличчя. Нелла звела очі й побачила того, хто так уперто намагався скорити її. Він разом з патером Вілібрордом підходив до неї—молодий, одягнений, всупереч моді, дуже скромно: темно-сірий костюм, охайно пов'язана краватка. Обличчя теж досить приємне: така розумна іронія буває в редакторів, що перейшли від

політики на культуру. Якраз патерові Вілібрордові з його наївністю властиво брати поважно таких людей, як Шурбігель, і знайомити її з такими людьми, як цей молодик, що поволі наближався до неї.

Він був чорнявий, як вона собі й уявляла, але не схожий на інтелігентного шукача легких пригод, як їй щойно думалося. Щоб ще дужче збентежити його, Нелла, знов усміхнулась: чи він також піймається на цю гру м'язів на її обличчі? Піймавсь. Коли він уклонився, Нелла побачила чорний густий чуб, розчесаний на рівний проділ.

— Пан Гезелер,— мовив, усміхаючись, патер Вілі-брорд,— працює над антологією ліричної поезії і хотів би порадитися з тобою, люба Нелло, які саме Раєві вірші слід відібрати.

— Як? — перепитала вона.— Як ваше прізвище? — І прочитала з його обличчя, що її переляк він зрозумів як зворушення.

Літо на Україні, землянка, лейтенантик, що послав Рая на певну смерть. Чи не по цій смаглявій, бездоганно виголеній щоці дав ляпаса Альберт десять років тому?

"...Я дав йому такого ляпаса, що якусь мить ще бачив на його смаглявій щоці сліди своїх пальців, і заплатив за те шістьма місяцями арешту в одеській військовій в'язниці". Пильні, трохи злякані очі, що вже щось відчували, перервана нитка життя — Раєвого, мого й дитини — через дурну впертість чорнявого лейтенанта, що наполягав на виконанні свого наказу. Три чверті чудового фільму знято, намотано вже на шпулю, лишилося тільки ввімкнути апарат — і раптом плівку перервано, викинуто до комірчини, звідки її треба діставати шматками... Мрії, що мали стати дійсністю. Головного героя викинули, а решту — її, хлопчика та Альберта — присилували грати новий, партацький фільм. Тільки на дві години режисер ввів у дію мізерного, але запеклого начальника, і той зумів споганити кінець. Геть головного героя! Чи не цей нездара, що так

уперто намагається сприйняти її збентеження за закоханість, скалічив життя їй, Альбертові, хлопчикові та бабусі?

О невеличкий, гарненький, інтелігентний нездаро з сторожким поглядом, видавцю антологій, якщо це ти — мені здається, ти занадто молодий, — та коли це справді ти, тоді бути тобі головним героєм у третій частині і не минути мелодраматичного кінця... Міфічна постать в уявленні мого сина, страшна людина в бабусиній пам'яті, заплямована ненавистю, що неухильно накопичувалася протягом десяти років,—у тебе ще голова піде обертом, як оце в мене.

— Гезелер,— усміхаючись, сказав він.

— Пан Гезелер уже два тижні провадить літературний відділ у "Віснику"... Тобі недобре, люба Нелло?

— Так, мені недобре.

— Вам треба трохи підкріпитися. Дозвольте запропонувати вам кави?

— Гаразд, — погодилась вона.

— Ви підете з нами, патере?

— Піду.

Та їй довелося ще потиснути руку Трімборнові, привітатися з пані Мезевіц... Вона чула, як хтось мурмотів: "Наша люба Нелла старішає", і водночас міркувала: чи не зателефонувати Альбертові й не попросити його зайти сюди. Альберт пізнав би його, і вона б уникнула неприємного допиту. Нелла була майже певна, що це він, хоч усе начебто свідчило навпаки. На вигляд йому здавалося років двадцять п'ять, та могло бути й двадцять вісім. Отже, тоді він мав щонайбільше вісімнадцять.

— Я вже хотів писати вам,— сказав Гезелер, коли вони спускалися сходами.

— То був би марний захід,— відповіла вона.

Гезелер поглянув на неї, і його безглуздо-ображений вигляд ще дужче роздратував її.

— * Я вже десять років не читаю листів, викидаю їх нерозпечатані в кошик на сміття.

Біля дверей вона зупинилась, подала руку, лише патерові й сказала:

— Ні, я піду, бо погано себе почуваю... Зателефонуйте мені, коли хочете, але не називайте свого прізвища. Чуєте — не називайте свого прізвища...

— Що сталося, люба Нелло?

— Нічого,— відповіла вона, — просто я дуже стомилася.

— Нам хотілося б, щоб ти наступної неділі завітала в Брерніх, пан Гезелер робитиме там доповідь...

— Зателефонуйте мені, як захочете, — мовила вона ще раз і швидко пішла геть.

Нарешті район, освітлений яскравими ліхтарями, лишився позаду, і Нелла звернула в темну вулицю, де містився павільйон морозива Луїджі.

Тут вона сотні разів сиділа з Раєм, і тут було найкраще ліпити фільм, уривки, що давно стали снами, намотувати їх на шпульку. Потім вимкнути

світло, натиснути кнопку — і в мозку спалахне сон, що мав стати дійсністю.

Луїджі всміхнувся їй і миттю схопив платівку, яку завжди ставив, коли приходила Нелла: дика, примітивно сентиментальна мелодія, виснажлива й зворушлива.

Нелла сторожко чекала на те місце, де мелодія уривалась і, гуркочучи, падала десь у безмежно глибоку прірву, а тим часом уперто крутила першу частину фільму, ту, що не була сном.

Тут починався фільм, тут, де відтоді мало що змінилось,— так само в причілок над вітриною вмурований був у стіну строкатий півень із різнобарвних скалок, зелених, як моріжок, червоних, як гранат, жовтих, як прапорці на вагонах із боєприпасами, чорних, як вугілля; а в дзьобі півень тримав вивіску з білого як сніг скла, таку завбільшки, як чотири цеглини, і на ній червоними літерами написано: "Генель, 144 гатунки морозива". Півень давно вже знову набрав свого колишнього вигляду і кидав різнобарвне проміння на обличчя присутніх і на все приміщення аж до найдальшого кутка, де сиділа Нелла. Рука її, забарвлена в жовтий мертвецький колір, лежала на столику так само, як і тоді: починалась перша частина. ^

...До її столика підійшов якийсь юнак, від ньоію на її руку впала темно-сіра тінь. І не встигла ще Нелла підвести очі, як він промовив:

— Скиньте цю куртку, вона вам не личить.

Потім став позад неї, спокійно підняв їй руки, скинув куртку "Спілки гітлерівської молоді", шпурнув додолу, підштовхнувши ногою в куток, а сам сів поруч із Неллою.

— Звичайно, я повинен пояснити вам свій вчинок.— Вона й досі не бачила його, бо ще одна сіра тінь упала їй на руку, забарвлену в жбвтий колір.— Не вдягайте ніколи більше тієї ганчірки, вона вам не пасує.

Потім вона танцювала біля прилавка, де було трохи вільного місця, з тим, що підійшов перший, і добре розгледіла його: на усміхненому обличчі на диво поважні блакитні очі, що дивилися через її плече кудись у далечінь. Він танцював із нею так, наче був сам,— руки ледь торкалися її стану, легенькі руки, що їх вона пізніше, як він спав поруч із нею, часто клала собі на обличчя. Світлими ночами чуб його здавався вже не чорним, а попелястим, як світло, що доходило знадвору, і Нелла злякано прислухалася до його віддиху, який, навіть приклавши долоню йому до вуст, ледве можна було відчути.

Ту мить, коли темно-сіра тінь упала на її залляту жовтим світлом руку, почалося легке, не затьмарене нічим життя. Руда куртка так і залишилася в кутку павільйону...

Жовта пляма лежала на її руці, як і дванадцять років тому.

...Вірші їй подобались, бо написав їх він, але набагато важливіший був він сам, що так байдуже читав ті вірші. Для нього все було таке легке, таке зрозуміле. Навіть призов до армії, якого він боявся, пощастило відтягти, але залишився спогад про ті три дні, коли його били в казематі.

Похмурий, вогкий підвал, побудований 1876 року, в якому тепер спритний маленький француз розводить печериці: криваві плями на почорнілому вогкому бетоні, пиво і відриг п'яних штурмовиків, глухий спів, ніби з могили, блювотиння на стінах, на долівці, де тепер на кінському гною ростуть білі, хворобливі на вигляд гриби, а зверху, на даху каземату, тепер .чудовий зелений моріжок, грядки з трояндами, там бавляться діти, а матері сидять з плетивом і раз по раз гукають: "Обережно!" та "Не дурій!"; пенсіонери похмуро натоптують тютюном люльки — і все це на два метри над тією темною могилою, де Рай і

Альберт три дні чекали смерті. Радісні батьки, що граються зі своїми нащадками в коней, садовлячи їх собі на шию, дідусі, що роздають діткам цукерки, водограї, вигуки: "Не підходь близько до води!" — а вранці старий сторож ходить і замітає сліди нічних забав молоді з передмістя: замащені помадою паперові серветки й написані до місяця гілочками на землі синоніми до слова "кохання". Дехто з пенсіонерів, старезні діди, що встають удосвіта, люблять приходити сюди влітку дуже рано, щоб поглянути на сторо-жеву здобич, перше ніж вона зникне в смітниці: стоять і хихотять із паперових серветок, замащених яскраво-червоною помадою.

Всі ми були колись молоді.

А під ними — могила, в якій тепер ростуть печериці, безліч білястих плям на рудуватому гною і жовтій соломі. Там уперше в їхньому місті був убитий єврей, Аб-салом Біліг, чорнявий веселий юнак із такими самими легкими руками, як і в Рая. Ніхто не вмів так гарно малювати, як Біліг. Він малював вартівні й штурмовиків: "німців до самих кісток"—і штурмовики — німці до самих кісток — розтоптали його там унизу, в могилі...

Нова платівка, данина маленького чорнявого бармена її білявій красі. Вона ледь пересунула по столі руку, туди, де падало світло від червоного пір'я на півневій шиї,— так лежала її рука через два роки, того дня, коли Рай розповів їй, що Абсалома Біліга вбито. Низенька худорлява єврейка, Абсаломова мати, телефонувала з Альбертової квартири в Ліссабон, у Мехіко-Сіті, викликала всі пароплавні лінії — і весь час міцно тримала за руку маленького Вільгельма Біліга, названого так на честь кайзера Вільгельма. І раптом несподіванка—в Ар-гентіні, в далекій Аргентіні, хтось узяв трубку і почав говорити з пані Біліг: віза, грошові перекази...

В Аргентіну відправлено бандероллю два номери "Фелькішер беобахтер", а в них — двадцять тисяч марок. Рай і Альберт стали працювати художниками на батьковій мармеладовій фабриці.

Тепер там ростуть печериці. Бавляться діти, матері кричать: "Обережно", "Не дурій" або "Не підходь так близько до води", коли б'є водограй; там цвітуть троянди, такі червоні, як її рука тепер, заллята світлом від червоного пір'я на шиї в півня, що править Генелеві за герб.

Фільм крутиться далі. Раєва рука важчає, віддих стає чутніший, він уже не сміється. Приходить листівка від пані Біліг: "Дуже дякую за вітання з дорогої батьківщини". Послано другу бандероль — два номери "Штюр-мера" з десятьма тисячами марок. Альберт поїхав до Лондона, і звідти невдовзі прийшла звістка, що він одружився з шаленою і надзвичайно вродливою дівчиною, невгамовною і побожною. Рай залишився працювати художником і статистиком на батьковій фабриці. Як би розрекламувати наш новий сорт? Желе з полуниць фірми Гольштеге, смачне й дешеве.

Далі фільм крутиться під тьмяне світло від темно-синього пір'я з півнячого живота — буденні, спокійні, нудні картини, аж поки в Лондоні померла шалена, надзвичайно вродлива дівчина, і від Альберта цілими місяцями не було жодної звістки. Нелла писала Альбертові листи, якими той і зараз інколи їй дорікав: "Вернися, Рай перестав усміхатися, відколи ти поїхав..."

Фільм стає сірий і похмурий, мертвотне світло, напруження зростає. Вернувся Альберт, почалася війна: дух солдатських їдалень, переповнені готелі, в церквах — ревні молитви за батьківщину. Квартиру знайти неможливо, і вісім годин відпустки швидко минають, перше ніж кінчаться обійми; обійми на плюшевих канапах, на рудих тапчанах і на брудних ліжках дешевих кімнат на одну ніч — настав і їхній час; простирадла у ваксі з чобіт.

Хрипкий дзвінок і поганенький сніданок на світанку, а тим часом худа господиня вже ставить на вікно табличку: "К і м н ат а вільна". Втиснена між вікном та фіранкою картонна табличка і цинічна мудрість звідниці, що відповіла Раєві, здивованому такою високою ціною: "Тепер війна,

ліжок не вистачає, от вони й стали дорогі". Жінки боязко заходили до таких кімнат — вони вперше виконували

подружній обов'язок не на подружньому ложі, тому почували себе майже повіями, а все одно втішалися. Тут були зачаті першокласники 1946 року, худі рахітичні діти війни, які питатимуть учителя: "Чи небо—це чорний ринок, де все є?" Хрипкий дзвінок, залізні ліжка й тверді сінники, набиті морською травсію, що стануть метою бажань протягом двох тисяч воєнних ночей, аж поки будуть зачаті першокласники 1951 року.

Війна — завжди вдячна тема для сценариста, бо вона веде за собою таке незвичайне явище, як смерть, що зосереджує навколо себе дію, створює напруження, мов на туго натягнутому барабані,—лиш торкни пальцем, і він загучить.

Ще склянку лимонаду, Луїджі, тільки зовсім холодного, і якнайбільше додай до нього гіркоти з маленької зеленої пляшки; хай буде холодно й гірко, як під час прощання біля трамвайної зупинки або коло воріт казарми. Гірко, як від куряви, що здіймається з сінника у кімнатах на одну ніч; дрібна пудра, пристойний бруд, що сиплеться з щілин у стінах, тріщить під колесами десятого, восьмого чи п'ятого трамвая, коли той від'їжджає до казарми, де панує відчай. Холодно, як у кімнаті, з якої я виносила валізу, бо там уже почала розташовуватись інша: русява, простодушна й доброчесна дружина фельдфебеля запасу; вестфальський діалект, розпакована ковбаса й перелякане обличчя — вона вирішила, що такі яскраві піжами носять тільки повії, хоч я була така сама законна дружина, як і вона; сонячного весняного дня нас повінчав мрійливий францисканець, бо Рай не хотів любощів до шлюбу. Не бійся, доброчесна дружино фельдфебеля запасу. Жовта грудка масла в проолієному папері, червоне з сорому обличчя — ось-ось заплаче. По брудному столі котиться яйце. О фельдфебелю, який так гарно співав басом щонеділі в церковному хорі, що заподіяв ти своїй дружині? Бляхаре, що мав своє господарство з свиньми, коровами й курми, співав "Dies igae" на панахидах — для тебе спогадів про Верден через десять років якраз вистачило на оповідку за вранішнім кухлем пива — чесний

батьку чотирьох школярів, пречудовий басе, що як орган звучав у церковному хорі, що ти заподіяв своїй дружині? Цілу ніч вона ковтатиме гірку пилюку з сінника й вернеться додому, почуваючи себе повією, а в лоні понесе першо-

класника 1946 року, що залишиться сиротою, бо ти, веселий співаче і веселий оповідачу спогадів про Верден, залишишся лежати в пісках Сахари з уламком гранати в грудях — ти ж бо не лишень гарний бас, а й солдат, придатний до служби в тропіках. Заплакане червоне обличчя і яйце,, що, докотившись до краю стола, падає додолу, липкий білок, темнуватий жовток, розбита шкаралупа і така холодна й брудна кімната. Моя валіза майже порожня, в ній нема нічого, крім надто барвистої піжами й деякого туалетного дріб'язку, надто мало, аби переконати доброчесну жінку, що я не повія. До того ж ще й книжка, на якій чітко написано: "Р о м а н". Мою обручку вона вважає лише невдалою спробою обдурити її. Свого першокласника 1946 року ти понесеш від бляхара, а я свого, 1947 року, — від поета, але це різниця дуже незначна.

Дякую, Луїджі, постав ще раз платівку, ти знаєш яку. Луїджі знає. Дика, примітивна мелодія, що в належну хвилину завмирає, стогнучи, падає в прірву, змовкає зовсім, а тоді з'являється знову. Лимонад такий холодний, як ті кімнати колись, і такий гіркий, як та курява; а на руку падає тепер блакитний промінь світла від пір'їн із півнячого хвоста.

Фільм крутиться далі з тим самим тьмяним освітленням, що так пасує до того настрою. *<Це створює атмосферу". Знову гіркий запах учбового майдану, багато солдатів уже нагороджено орденами, гроші течуть як вода, а квартири трапляються все рідше: десять тисяч солдатів, і з них до п'яти тисяч приїхали родичі, а в усьому селі є лише двісті кімнат, рахуючи й кухні, де на дерев'яних лавках матері понесуть

першокласників 1947 року, понесуть від нагороджених орденами батьків усюди, де лишень знайдеться місце: в траві на вигоні, на глиці під сосною, швидко падатимуть на землю, незважаючи на холод: надворі січень, а квартир далеко менше, ніж солдатів. Приїхало дві тисячі матерів і три тисячі дружин, три тисячі разів має десь відбутися неминуче, бо "природа вимагає свого", а вчителі 1947 року не хочуть стояти перед порожніми партами. Безпорадність і відчай в очах жінок і солдатів, аж поки начальникові гарнізону спадає рятівна думка: шість бараків на двісті сорок ліжок стоять порожні, а також цілий сьомий корпус казарми —там розміщено роту полкової артилерії^

але тепер вона на полігоні. А ще є підвали, стайні "з гарною чистою соломою, за яку, звісно, доведеться заплатити". Конфіскували клуні, реквізували автобуси, що ходили до сусідніх містечок кілометрів за двадцять. Начальник гарнізону порушив усі закони й постанови, бо дивізія готова була вирушати в невідому далечінь і необхідне мало ще раз відбутись, а то казарми 1961 року були б порожні. І першокласників 1947 року понесено: маленьких худих хлоп'ят, що їхнім першим громадянським вчинком стане крадіжка вугілля. Ті хлоп'ята якраз були придатні на таке: меткі й сухорляві, вони мерзли і рано довідались про ціну речей — швидко на вагон і скидай усе, що тільки можна скинути. О ви, маленькі злодюжки,— ви ще станете чесні, ви вже стали чесні, ви, понесені на канапах, на дерев'яних кухонних лавах, на казармених ліжках або в приміщенні під номером 56, де була розташована рота полкової артилерії, на свіжій соломі в стайні, на холодній землі в лісі, в сінях і в задніх кімнатах пивниць, де чесний господар віддавав своє житло погодинно до послуг подружніх пар: чого соромитися, всі ми люди.

Сигарет, Луїджі, і ще лимонаду, ще холоднішого, якщо можна, і більше долий гіркоти із зеленої пляшки.

Мій першокласник 1947 навчального року був також понесений того холодного січня, але не в задній кімнаті пивниці і не в дешевому номері на одну ніч — нам пощастило знайти чарівний приватний бордельчик, в якому проводив неділю якийсь промисловець; того тижня він не мав часу

відвідати своїх приятельок, і вони помирали з нудьги, поки він торгував гарматами. Маленький іграшковий будиночок на зеленому лужку серед ялин, двоє дівчат, що, добре розуміючи наше становище, пішли спати до однієї кімнати, а другу віддали нам. Медового кольору шпалери, медового кольору меблі, на стіні Курбе ("Оригінал?"—"А ви ж як думали!"), медового кольору телефон і сніданок разом з двома гарними, як намальованими, дівчатами, що чудово вміли сервувати стіл: підсмажені скибочки хліба, яйця, чай, овочевий сік, і все — навіть серветки — такого кольору, що, здавалось, аж пахло медом.

І раптом спалах, тріск — стрічка урвалася. Тьмяне мерехтіння, яскрава жовта пляма, ще чутно тихе торохтіння шпульки в кабіні, тоді вмикають світло, глядачі

2*

35

свистять, але свистять даремно — фільм, хоч був уже знятий весь, скінчився на першій частині.

Вона озирнулася, зітхнула і закурила, як завжди, коли йшла з кіно. Лимонад Луїджі став теплий, алкогольна гіркота вивітрилась, і він стратив смак, як дуже розведений вермут: ось яким фільмом замінили той колишній. Барвистий півень угорі, що кидає на її руку зелений промінь від пір'я на спині, майже такий самий, лише трохи яскравіші фарби, за прилавком інша людина, але 144 гатунки морозива так і залишились; а героєм фільму став той, кого вона понесла в будиночку медового кольору. І чи не з тією людиною вона щойно познайомилась, через яку урвалася стрічка?

Чи не надто ти молодий, щоб бути тим, кому вимолює помсту моя мати? Нелла відсунула склянку, встала, пройшла повз Луїджі і аж коло дверей згадала, що треба ще розрахуватися й усміхнутись йому: Луїджі з

сумною подякою сприйняв і гроші, й усмішку. її часто несподівано поймала туга за сином, якого на кілька днів цілком забувала: так добре чути синів голос, відчувати його щоку, знати, що він тут, торкатись легкої руки, вловлювати легкий віддих, впевнюватись, що він живе на світі.

Таксі швидко мчало її темними вулицями. Нелла крадькома збоку розглядала шоферове обличчя — спокійне, поважне, затінене дашком картуза.

— У вас є дружина? — раптом запитала вона, і темна голова, кивнувши, на мить повернулась до неї. Нелла побачила здивовану усмішку на поважному обличчі.

— А діти? — знову запитала вона.

— Є,— відповів шофер, і їй стало заздрісно. Раптом вона заплакала, і картина за шибкою, освітлена фарами, розпливлась у неї перед очима.

— Господи,— мовив шофер,— чого ви плачете?

— Я згадала про свого чоловіка,—відповіла Нелла.— Він загинув десять років тому.

Шофер вражено глянув на неї, тоді швидко відвернувся й знову став дивитися на дорогу, але праву руку зняв з керма й легенько погладив її по плечі. Він не сказав нічого, і це втішило Неллу. Вона озвалася сама:

— Тут поверніть праворуч і потім по Годлерштрасе до кінця.

У неї й далі все розпливалося перед очима. Лічильник цокав, невтомно нараховував пфеніг за пфенігом, і, легенько клацаючи, вгору вискакували все нові цифри. Нелла витерла сльози і в світлі фар побачила, що вже минула церкву. Вона думала про те, що її залицяльники стають усе менше схожі на Рая — бугаї з доладними

обличчями, що цілком поважно вимовляють такі слова, як "господарство", і навіть без найменшої іронії кидаються такими, як "народ", "відбудова", "прийдешнє", дужі чоловічі руки, що міцно стискають шийку пляшки з шампанським, руки з великим прийдешнім і без прийдешнього, жорстокі руки нездар, позбавлених гумору й напакованих усілякими дурницями. Поряд із ними кожний дрібний шахрай був майже поетом, поки не капітулював у в'язниці.

Шофер легенько торкнувся її плеча, і з останнім поштовхом лічильник викинув ще одну цифру. Нелла дала рому гроші, багато грошей; він усміхнувся, вискочив з машини й оббіг, щоб відчинити їй дверці. Але вона вже вийшла сама й побачила, що будинок зовсім темний: навіть Глюмове вікно не світилось, і в садок не падав, як завжди, сніп променів із материної кімнати. В дверях була записка. Вона змогла її прочитати, аж як увійшла в передпокій і ввімкнула світло: "Ми всі пішли в кіно". "Всі" було чотири рази підкреслене.

Нелла вимкнула світло і лишилась сидіти в передпокої, під Раєвим портретом. Портрет був намальований двадцять років тому. Усміхнений юнак пише вірша на коробці з-під макаронів. Абсалом Біліг чітко вималював на коробці: "Яєчні макарони Бамбергера". Рай сміявся на цьому портреті і мав такий самий легковажний вигляд, як і в житті, а вірш із коробки й досі зберігся в архіві патера Віліброрда. Голубінь на портреті злиняла, зблякли рівні літери: "Яєчні макарони Бамбергера", давно отруєний газом і сам Бамбергер, що не встиг утекти з Німеччини, а Рай усміхався, як двадцять років тому. В сутінках він здавався живим. Нелла навіть розгледіла сувору, майже педантичну риску біля його вуст — то був педантизм, який велів йому щонайменше тричі на день проказувати: "Порядок". Саме той порядок він мав на увазі, коли хотів повінчатися з нею, перш ніж спати разом. Насилу здобуто від батька дозвіл на шлюб, пробубоніли вінчальну відправу над їхніми з'єднаними руками в сутінку францісканської церкви, з несмаком прибраної. Позаду двоє свідків — Альберт і Абсалом.

Задзвонив телефон і вернув її в царину, в яку вона найменше хотіла спускатися: в так звану дійсність. Дзвінок пролунав утрете, вчетверте, аж поки вона поволі встала й пішла до Альбертової кімнати. І почула голос Гезелера, що не називав свого прізвища, а лише скромно питав:

— Хто біля телефону?

Нелла назвала своє ім'я, і він сказав:

— Я лише хотів довідатись, як ви себе почуваєте. Мені дуже шкода, що вам стало погано.

— Краще,— відповіла вона.— Вже краще. Я приїду на вечір.

— О, чудово! — зрадів він. — Я підвезу вас своєю машиною. Дозволите?

— Гаразд, — погодилась вона.

— Заїхати по вас?

— Ні, ні, краще ми зустрінемось у місті. Але де?

— В п'ятницю, о дванадцятій, — сказав він,— на майдані біля Кредитного банку, там, де головна каса, о дванадцятій. Ви справді прийдете?

— Прийду,— відповіла вона й подумала: "Я вб'ю тебе, роздеру, знищу своєю страшною зброєю — усмішкою, а усміхатись мені не важко — легенький порух м'язів, механізм, який легко пустити в рух. Я маю більше боєприпасів, аніж ти мав до своїх кулеметів, і вони мені так само мало коштують, як тобі коштували твої".

— Так, я прийду,— сказала вона, повісила трубку й вернулась до передпокою.

IV

Зубний лікар відчинив двері до вітальні й сказав:

— Прошу, сідайте, пані Брілах.

Хлопець, десь такого віку, як її син, сидів біля рояля й неохоче бренькав.

— Вийди на хвильку,— сказав йому лікар.

Той миттю щез, залишивши розгорнутим нотного зошита на жовтавих клавішах. Вона глянула на заголовок і байдуже прочитала: "Етюд 54". Лікар, зітхнувши, сів до чорного письмового стола з мореного дуба, пошукав довгими пальцями в картотеці її карточку, відшпилив від неї якісь білі папірці, ще раз зітхнув і сказав:

— Тільки не лякайтеся. Я тут прикинув ціну.

Вона дивилася на картину, що висіла позад нього на стіні: "Ункель сонячного дня". Маляр зужив багато яскравої жовтої фарби, щоб надати Рейнові, виноградникам і гарненькому містечку сонячного вигляду, та все даремно: Ункель не здавався сонячним.

Лікар дістав із шухляди пачку тютюну, розірвав посріблену обгортку і, все ще зітхаючи, став повільно крутити товсту цигарку. Підсунув і їй тютюн та папір, але вона похитала головою і тихо мовила:

— Дякую.

Вона залюбки закурила б, але в роті боліло: лікар допіру змастив ясна чимось пекучим, вистукав зуби нікельованим молоточком, а тоді, похитуючи головою, почав міцно й швидко масувати ясна довгими, гарними пальцями — і все похитував головою.

Він поклав папірця перед собою, затягнувся й раптом сказав:

— Не лякайтесь: це буде коштувати тисячу двісті марок.

Вона втупила очі в "Ункель сонячного дня" і була надто стомлена, щоб лякатися: вона розраховувала на п'ятсот, шістсот марок, та якби він тепер сказав дві тисячі, то була б така сама примарна сума, як і тисячу двісті. П'ятдесят марок — уже багато, дуже багато грошей, а кожна сума понад півтори сотні була однаково недосяжна — байдуже, чи то двісті, чи дві тисячі. Лікар глибоко затягнувся — тютюн у нього був запашний, свіжий.

— Я міг би вставити їх за вісімсот, можливо, навіть за сімсот марок, але без гарантії. А так гарантую, що вони будуть на вигляд як справжні. Ви, певне, бачили зуби з дешевої пластмаси — вони мають синюватий відтінок.

Так, вона бачила їх і вважала, що вони огидні. Такі зуби були в Люди з кондитерської крамниці, й коли вона усміхалася, зуби полискували синяво — зразу видно було, що штучні.

— Зверніться з проханням в організацію соціального забезпечення або в касу громадської допомоги.

Може, вам пощастить там щось одержати. Я склав для вас два кошториси: один на вісімсот марок, бо як ви покажете їм дорожчий, то нічого не одержите. Якщо вам дуже пощастить, то одержите загалом марок із п'ятсот: тепер у багатьох випадають зуби. Скільки тоді ви змогли б платити щомісяця?

Вона ще й досі платила за Генріхову конфірмацію: вісім марок щотижня. Лео й так уже лаявся. Крім того, доведеться на якийсь час кинути роботу — не можна ж без зубів виходити на люди. Замкнеться в кімнаті, закутається і тільки ввечері з пов'язаною головою скрадатиметься до лікаря. Беззуба жінка має жахливий вигляд. Не можна буде пускати до кімнати нікого чужого, навіть Генріхові вона не покажеться. А про Лео вже годі й казати. Вирвати тринадцять зубів! Люда тоді вирвала лише шість і мала вигляд старезної баби.

— А крім того,— казав далі лікар,— я хотів би одержати принаймні триста марок завдатку, перше ніж почати роботу, та гроші з організації соціального забезпечення і з каси громадської допомоги, як тільки вам їх дадуть. Це була б уже майже половина... Ви вже змір* кували, скільки зможете платити щомісяця?

— Може, марок з двадцять,— стомлено озвалася вона.

— Боже мій, так ви й за рік не розрахуєтесь!

— Даремно й говорити. Я й завдатку не зможу дати.

— Але ж ви повинні вставити зуби, і то якнайшвидше,— мовив лікар.— Ви ще молода, гарна жінка, і чекати не можна, бо зуби стануть ще гірші, і все обійдеться дорожче.

Він не набагато старший за неї. І, видно, замолоду був гарний: темні очі й русяве волосся. Але обличчя мав стомлене, брезкле, і чуб уже порідшав.

— Я не можу,— тихо промовив він, мляво крутячи в руках кошторис,— не можу інакше. Я мушу за все заздалегідь заплатити: і за матеріал, і технікові. Я б залюбки зробив вам усе зараз, бо розумію, який це для вас жах.

Вона вірила йому: він зробив їй кілька уколів у ясна з ампул-зразків, нічого за них не порахувавши, і рука в нього була легка, спокійна і впевнена. Болючий був тільки укол у хворобливо м'яки ясна, і від рідини з ампули утворився твердий пухир, що дуже повільно розсмоктувався, та вже за півгодини вона почувала себе навдивовижу добре: веселою, молодою, здоровою.

— Ще б пак,— сказав лікар, коли вона розповіла йому про це,— адже це гормони й речовини, що їх бракує вашому організмові,— чудові ліки, зовсім нешкідливі, але дорогі, коли б вам їх довелось купувати.

Вона встала й застебнула пальто. Говорила вона тихо, боячись, що заплаче. В роті ще так боліло, а безнадійно висока ціна була як смертний вирок: щонайбільше через два місяці в неї випадуть тринадцять зубів, і життю кінець. Лео найдужче в світі ненавидить погані зуби: в нього самого вони бездоганно білі, цілком здорові, він страх як дбає про них.

Застібаючи пальто, вона мурмотіла про себе назву хвороби, що звучала так само страшно, як смертельний діагноз: парадентоз.

— Я вам повідомлю,— сказала вона.

— Візьміть кошторис. Це справжній, а це той другий у трьох примірниках. Вам треба буде додати його до кожної заяви, а третій примірник лишіть собі, щоб не забути суму.

Лікар знову скрутив цигарку. Прийшла сестра, і він сказав їй:

— Покличте Бернгарда, хай грає.

Вона сховала кошториси в кишеню пальта.

— Не падайте духом,— сказав лікар і сумно всміхнувся — його усміх був такий сумний, як сонце над Ун-келем.

Лео вдома, а їй не хотілося його бачити. В нього такі блискучі, здорові зуби, і він уже кілька місяців бурчить, що в неї тхне з рота, і вона нічого не може вдіяти. Його тверді, чисті руки день у день обмацують її тіло, і очі в нього теж такі тверді й невблаганні, як і руки. Лео просто зарегоче, якщо вона попросить у нього грошей. Він дуже рідко дарує їй що-небудь — лише тоді, як надто вже розчулиться і має гроші.

На сходах було темно, порожньо й тихо. Вона зупинилась на помістку й спробувала уявити собі пекареві зуби: напевне, погані, вона ніколи уважно не придивлялась до них, але в пам'яті залишився мертвотно-сірий колір.

Крізь тьмяну шибку вона виглянула на подвір'я, де вуличний торгівець навантажував на візок помаранчі!

брав з ящика й відкладав великі праворуч, а дрібні — ліворуч, потім дрібними вистелив дно візка, на них поклав більші, а з найбільших побудував зверху маленькі пірамідки, що прикрашали всю споруду. Низенький опецькуватий хлопчак поскладав ящики біля смітниць. Там, у затінку під стіною, догнивала купа цитрин: жовтий колір з домішкою зеленого й зелений з домішкою білого в блакитній тіні, від якої червоні хлопчакові щоки здавалися фіалковими.

Біль у роті минувся, і їй захотілося викурити сигарету й випити кави. Вона добула з кишені потертого гаманця*. Сіра замша засмальцювалася, стала аж чорна. То був подарунок її чоловіка, що давно вже зотлів десь між Запоріжжям і Дніпропетровськом. Він подарував їй цього паризького гаманця тринадцять років тому — усміхнений фельдфебель із кольорової фотокартки, усміхнений автослюсар, усміхнений наречений, що залишив по собі невеличкий спадок: старий гаманець, пам'ятку про своє перше причастя, і пожовклу, пошарпану брошурку: "Що треба знати автослюсареві, щоб здати екзамен на підмайстра". А ще залишив сина, вдову і колись сірий, а тепер засмальцьований, аж чорний замшевий гаманець, подарунок із Парижа, з яким вона ніколи не розлучалася.

Від командира роти вона одержала дивного листа: "...був посланий зі своїм танком на підкріплення великої розвідувальної операції і не повернувся назад... Але ми знаємо напевне, що ваш чолові^ один з найдосвід-ченіших і найвідданіших солдатів роти, не попав до росіян у полон. Він загинув смертю героя".'Не прислали годинника, солдатської книжки й обручки. І не попав у полон. Де ж він? Згорів, зотлів у своєму танку.

Листи, що їх вона писала командирові роти, через півроку вернулися назад: загинув за велику Німеччину. Якийсь інший офіцер написав: "Дуже шкода, але мушу повідомити вам, що жодного очевидця операції, під час якої загинув ваш чоловік, у частині не залишилось". Обгоріла мумія між Запоріжжям і Дніпропетровськом.

Опецькуватий хлопчак унизу на подвір'ї написав крейдою на дощечці: "6 добірних помаранчів за одну марку". Батько, такий самий червонощокий, як і син, витер 6 і написав 5.

Вона порахувала гроші в гаманці — там було два па* пірці по двадцять марок, недоторканий запас хлопцеві на цілих десять днів, і, крім того, ще одна марка й вісімдесят пфенігів. Найкраще було б піти на них у кіно: там темно й тепло, час спливає байдуже й легко. А тут години ледь повзуть, мов ті жорна, повільно й уперто перемелюють час — і до того ж кістки наче побиті, голова як дерев'яна, та ще й вечірні любощі, що так їй набридли. Страх за неприємний дух із рота, за розхитані зуби; коси втрачають блиск, колір обличчя невблаганно псується. В кіно гарно й спокійно — так вона малою почувала себе в церкві: приємний ритм пісень і слів, вставань і вклякань, особливо приємний після смердючої суворості родинного дому, де жорстокий батько знущався над святенницею матір'ю, яка в тридцять один рік — такого ж віку, як вона тепер — намагалася сховати набряклі жили під панчохами.

Майже все, крім домівки, було приємне. Приємна одноманітність на Бамбергеровій макаронній фабриці, де вона розважувала й висипала в коробки макарони, важила, пакувала—і так без кінця... Зваблива тупість і

чистота — темно-синій картон, як глибокі місця в мо^ях на карті, жовті макарони і яскраво-червоні наліпки з "Бамбергерової серії кольорових малюнків", яскраві листівки, на яких були зображені сцени із стародавньопр німецького епосу: Зігфрід із чубом, як свіже масло, і з щоками, як персикове морозиво, Крімгільда з обличчям кольору рожевої зубної пасти, з косами, як маргарин, і з вишневими вустами. Жовті макарони, темно-синій картон і яскраво-червоні наліпки з "Бамбергерової серії кольорових малюнків". Чистота навкруги, гучний сміх у їдальні Бамбергерової макаронної фабрики, а вечорами — павільйон морозива з рожевим світлом.

Або танці з Генріхом, що одержував через кожні два тижні відпустку на неділю — усміхнений єфрейтор танкових військ, що незабаром кінчав термін своєї служби.

Однієї марки вісімдесяти пфенігів вистачало на кіно, але було вже надто пізно: ранковий сеанс давно почався — ще об одинадцятій, а о першій їй треба бути вже в пекарні. Хлопчик унизу відчинив зелену, оббиту бляхою браму, і батько попхав візка. Через відчинену браму видно було на вулиці шини автомобілів і ноги ъелосипедиспв. Вона повільно спустилася сходами вниз, намагаючись уявити, на які витрати зважився 6 пекар, аби вдовольнити свою меланхолійну хіть. Він був худорлявий, проте обличчя мдв велике, брезкле, а очі сумні. Наодинці з нею він, заникуючись, вихваляв любовні радощі, глухим голосом проказував гімн красі тілесного кохання. Він ненавидів свою дружину, дружина ненавиділа його і всіх чоловіків, але він, пекар, любив жінок, славив їхнє тіло, їхнє серце, їхні вуста. Інколи його меланхолія доходила до шаленства, а вона слухала його, відважувала маргарин, розтоплювала шоколад, підбивала крем і робила з суміші, що її готував пекар, цукерки з начинкою і праліне. І весь час, поки вона накладала пензликом шоколад на тістечка, вимальовуючи крихітні візерунки, які викликали його захват, поки робила марципановим свинкам шоколадні п'ятачки, він, затинаючись, вихваляв її обличчя, руки, ніжне тіло.

У пекарні все було сіре й біле, всі відтінки від чорного кольору дек та вугілля до білого борошна. Сотні речей сірого кольору, і лише зрідка траплялося щось червоне або жовте: червінь вишень, буйна жовтавість цитрин або ніжна — ананасів. Майже все було сірих відтінків, безліч сірого, навіть пекареве обличчя: дитячий, безбарвний, круглий рот, сірі очі й сірі зуби, між якими видно було блідо-рожевого язика, коли він говорив, а говорив він без упину, як залишався з нею на самоті

Пекар тужив за порядною жінкою, не за повією. Від коли дружина зненавиділа його і всіх чоловіків, йому лишилися тільки, ті радощі, що їх можна дістати в домах розпусти, а вони були для нього надто непоетичні, крім того, не вдовольняли ще одного його бажання — мати дітей.

Коли вона йому відмовила, назвавши кохання гидкими словами з лексикону Лео, він просто злякався, і тоді вона збагнула, яка ніжна була в нього душа.

Вона вимовила ті слова почасти мимохіть, а почасти й навмисне, з якоїсь завзятої впертості, викликаної його лагідністю: то були слова Лео, їх нашіптували й кричали їй уже не один рік, вони тяжіли над нею, як прокляття. Слова ті десь таїлися в ній, і ось тепер прорвалися, і вона кинула їх у сумне обличчя пекареві, сколихнувши його душу до самого дна.

— Ні, ні,— мовив пекар, — не кажи так...

Лео спитає:

— Ну, що там із твоєю пащею?

І вона не хотіла зараз іти додому, щоб не чути його кпинів, не бачити його бездоганно білих, міцних зубів.

Вона повернеться додому аж тоді, як Лео піде на роботу. З обережності вона віднесла малу до пані Борусяк — не можна залишати Лео самого з дочкою. Пані Борусяк вродлива жінка, на чотири роки старша за неї, з чудовими, білими, як сніг, зубами, жінка, в якій поєднались дві якості — набожність і привітність.

Вона зайшла до кав'ярні навпроти дому зубного лікаря, сіла біля вікна й добула з кишені пальта коробку сигарет "Томагавк". Сигарети були дуже довгі, дуже білі й міцні: "Цей тютюн достиг під сонцем Віргінії". їй не хотілося гортати ілюстровані часописи. Помішуючи каву, вона подумала, що треба було б попросити завдаток у пекаря: може, той дав би марок сто. Вона вирішила не кидатись більше словами Лео, щоб не ображати пекаря. Може, схилитись на його прохання? Нагородою були б зворушливі, жадібні пестощі, які їй довелося б приймати; він шепотів би їй на вухо свої гімни між деками й недомальованими марципановими свинками, усміхався б до неї, сповнений щастя, з-за купок кокосового борошна, з-за посиланих пудрою тістечок з ромом. Вона відчувала б вологі, захоплені поцілунки чоловіка, що ненавидів продажне кохання і не міг тішитись своїм, подружнім, відтоді, як його дружина зненавиділа чоловіків. То була худа, коротко підстрижена красуня з палким суворим поглядом, що завжди тримала руку на касі, ніби капітан на кермі. Рука та з "простими" оздобами, холодними, зеленими камінцями, майже прозорими, але коштовними, була маленька, тверда й нагадувала руку Лео. Струнка богиня з хлопчачою постаттю, яка лише десять років тому — струнко і владно — крокувала на чолі загону дівчат у брунатних куртках, співаючи високим, гарним, таким гордим голосом: "На беретах мають пера" і "На чолі барабанщик". її батько був господарем "Червоного капелюха" — того, де її, Вільмин, батько щоп'ятниці пропивав половину своєї платні. Тепер вона скидалася на амазонку: мала ноги шістнадцятирічної, а обличчя сорокарічної, проте конче хотіла виглядати не старшою, як на тридцять чотири; незламна й приязна порушниця подружніх обов'язків, що довела до відчаю і до гімнів кохання похмурого, сумного чоловіка в підвалі.

Вона піднесла чашку до рота й виглянула на вулицю: навпроти у вікні видно, як зубний лікар орудує своїм інструментом. Зверху, над низенькою завіскою, метляє ручка жовтавої, подряпаної бормашини. ВИДНІ) також його білявого чуба на тлі темнбї стіни і стомлену потилицю людини, обтяженої боргами. Кава їй смакувала і "Томагавк" був чудовий.

Вона знала, що пекар кращий за Лео: добрий і працьовитий, навіть грошей має більше, але порвати з Лео і жити й далі поряд із ним було б жахливо, насамперед для дітей. До того ж треба буде судитися з Лео за аліменти на Вільму. Тепер він сплачував гроші до Управи, вона звідти одержувала їх і потай підсовувала знову йому.

— Хіба я хотів дитини? Признайся, що ні.

У пекаря була нагорі вільна кімнатка, де жив колись помічник, та він утік, а когось іншого замість нього пекар не хотів брати.

— Ти в мене замість помічника,— казав він. Страшно було й за хлопця, ось уже три тижні він

ставиться до неї якось інакше: його погляд раптом змінився, став не такий відвертий. Вона знала: все почалося від того дня, як Лео звинуватив хлопця в крадіжці грошей,— гарненький шибеник ненавидів Лео, і Лео ненавидів його. Найкраще було б залишитись з дітьми: їй обридли нічні любощі з Лео, і потай вона заздрила пекаревій дружині, що могла собі дозволити таку розкіш — уперто ненавидіти чоловіків. Вони з хлопцем якось би перебулися. Інколи її навіть лякала його кмітливість: як він швидко рахує, як усе зважує і господарювати вміє набагато краще за неї,— твереза голова, соромливе обличчя і очі, що ось уже цілий тиждень уникають її очей.

У пекаря є вільна кімната...

Найкраще було б знову попасти на Бамбергерову макаронну фабрику: жовті, такі чисті макарони, темно-синій картон і яскраво-червоні наліпки — Зігфрідів чуб кольору масла і Гагенові очі, такі чорні, як Аттілина монгольська борідка, чорні, як туш до вій; кругле усміхнене обличчя Аттілине, жовте, як слабка гірчиця. А далі рожевошкірі Гізельгер і Фолькер, чоловік із лірою, в рудій, мов іржа, камізельці, такий гарний — на її думку, набагато кращий за Зігфріда. І охоплений полум'ям палац, червоний і жовтий водночас, ніби масло й кров, змішані докупи.

А ввечері — рожеве яскраве світло в павільйоні морозива, жовтаве бананове морозиво по п'ятнадцять пфенігів, а ще можна піти з Генріхом до "Оси">, де панують блискучі гучні сурми: усміхнений єфрейтор,' усміхнений унтер-офіцер, усміхнений фельдфебель, що згорів у танку між Запоріжжям і Дніпропетровськом. Мумія без солдатської книжки, без ручного годинника, без обручки — не повернувся з бою, але і в полон не попав.

З усіх, з ким вона жила потім, сміявся тільки Герт: маленький, ласкавий укладач плит на дорогах, що міг сміятися навіть під час нічних любощів. З війни він привіз трофеї: сімнадцять ручних годинників. Він завше сміявся, хоч що б робив: сміявся, вирівнюючи цемент і кладучи на нього плити, навіть як обіймав її, вона бачила в темряві над собою усміхнене обличчя; часом то була сумна усмішка, а все ж усмішка. Потім він подався до Мюнхена:

— Не можу так довго жити на одному місці".

Він був найкращий приятель Генріхові і єдина людина, з якою часом можна було поговорити про чоловіка без прикрого почуття.

Лікар навпроти відчинив вікно, висунувся з нього на кілька хвилин і викурив ще одну товсту цигарку, що їх він сам крутив. Триста марок завдатку і скільки щомісяця? Треба буде поговорити з Генріхом, він зуміє і вирахували, й прикинути. Він був надумав брати товари в кредит і з

грошей, призначених на господарство, заощадив сто п'ятдесят марок, так що вона майже й не відчувала того, і купив на них черевики, панчохи, торбинку й шаль. А це все означало нез'їдену картоплю й маргарин, невипиту каву, м'ясо, що зникло з раціону, їй полегшало, коли вона згадала про хлопця: він знайде якусь раду. Але тисяча двісті марок і його злякають.

— Треба було пильнувати зубів,— скаже Лео,— пити щодня лимонний сік, як я, і чистити їх по-справжньому, отак,— і покаже, як треба чистити. — Моє тіло — єдине моє багатство, і тому я бережу його.

Бамбергерової макаронної фабрики вже дванадцять років немає на світі; Бамбергера отруїли газом у душогубці, з нього теж вийшла зсохла, обгоріла мумія, мумія без фабрики, без рахунку. Темно-синій картон, жовті, такі світлі макарони і яскраво-червоні наліпки. Як звали того поважного, такого симпатичного чоловіка з каштановою бородою і червонясто-смаглявим обличчям, ніби цукерка? Дітріх фон Берн.

За Більму, яку о десятій годині віднесено до пані Борусяк, боятися нічого.

Про Еріха вона згадувала рідко — надто багато часу відтоді минуло— вісім років. Серед ночі раптом напад— спотворене зі страху обличчя, рука, що судомно стискає її руку, почервонілі очі — й форма штурмовика, яка висить у шафі. Несміливі пестощі й несмілива відповідь на них, і в нагороду — какао, шоколад і переляк, коли він уночі прийшов до її кімнати в сяк-так натягнених поверх нічної сорочки штанях, босий, щоб не почула його мати, погляд — напівбожевільний, і вона знала, що має статись те, чого вона не хотіла,— адже якраз минув рік після смерті Генріха. Вона не хотіла, проте нічого не сказала, і Еріх, що, може, й пішов би, якби вона щось сказала, залишився в кімнаті. її ніби скувала думка, що цього все одно не минути. Еріх здивувався, що вона не чинить опору, і сприйняв її покору за те, на що — цілком безпідставно — й сподівався: за кохання. Він вимкнув світло, і в темряві добре було чути, як тяжко, з присвистом він дихав. І вона бачила, хоч було й поночі, на тлі синього

нічного неба його незграбну постать, коли Еріх роздягався, стоячи коло ліжка. Ще не пізно було сказати: "Вийди", Еріх би пішов, бо він був не такий, як Лео. Але вона нічого не сказала, бо її скувало почуття, що це все одно мусить статися, а коли так, то чому б не з Еріхом — адже він так добре ставиться до неї.

Еріх був добрий так само, як і пекар. Тієї світлої ночі він казав їй, насилу дихаючи:

— Яка ти гарна!

Ніхто більше їй не казав такого, крім пекаря, що навіть не дістав за те нагороди.

Вона допила каву і закурила останню сигарету. Лікар знову зачинив вікно й порався біля своєї бормашини. Триста марок завдатку. І чудові, дуже дорогі уколи, після яких почуваєш себе такою бадьорою, такою .молодою. Гормони — це слово викликало 6 на обличчі в Лео глузливу посмішку.

В кав'ярні ще було порожньо, лише якийсь дідусь годував сметаною свого внука, читаючи газету. Дивлячись у газету, він тицяв малому ложку з сметаною, і той ловив її ротом.

Вона розрахувалася, вийшла з кав'ярні і купила три помаранчі за гроші, що їх Генріх відрахував їй на дрібні витрати: він віддав половину грошей, призначених на хліб, якого тепер не треба було купувати, бо пекар давав його безкоштовно. Але чому Генріх уже цілий тиждень не заходить до неї в пекарню і полишає їй самій нести важку торбу?

Вона не сіла в трамвай, а пішла пішки — ще немає пів на першу і Лео вдома. Може, краще розповісти йому про все? Він же однаково довідається. Може б, він узяв позику — проте хіба мало на світі молодих

гарних жінок із сліпучими, міцними зубами, яких не треба вставляти, з дешевими, добре доглянутими, подарованими природою зубами?

Вона пройшла повз будинок, де жив колись Віллі, поважний, вродливий хлопець, перший, хто її поцілував: синіло небо, і дуже, дуже далеко лунала музика з літнього ресторану, над містом спалахував фейерверк, сипався золотий дощ із балюстрад церковних дзвіниць, і Віллі незграбно поцілував її. Потім він казав:

— Я не знаю, чи це гріх... мабуть, ні... цілуватись не гріх, гріх інше...

Те "інше" сталося потім уже з Генріхом: росяні кущі, що їхнє віття звисало над обличчям, і серед світлої зелені бліде, смертельно поважне обличчя, а десь за ним — обриси міста, дзвіниці, над якими пливуть дощові хмари, і боязке, одчайдушне чекання насолоди, яку так страшенно вихваляють і якої так і не було... На мокрому, оточеному зеленим віттям, поважному обличчі Генріховому з'явився розчарований вираз. Мундир танкіста відкинуто вбік, і він лежить віддалік із забрудненими рожевими кантами.

Генріх згорів десь між Запоріжжям і Дніпропетровськом, а Віллі, поважний розклеювач плакатів, що ніколи не сміявся й ніколи не грішив, потонув на Чорному морі, десь між Одесою і Севастополем — обгризений кістяк, що спочив навіки на дні Чорного моря в намулі між водоростями. Бамбергер згорів у газовій печі, перетворився на попіл, на попіл без золотих зубів, а в нього були такі великі, блискучі золоті зуби.

Берна ще жива: їй пощастило вийти заміж за різни-ка, хворого на ту саму хворобу, що й Еріх. Усім жінкам треба радити, щоб виходили заміж за чоловіків, не придатних до військової служби. Мабуть, у Верни на нічному столику також завжди стояли пляшки з оцтом, камфора, чай проти бронхіту. Мабуть, усюди валялися полотняні ганчірки, і різник дихав так само хрипко й голосно — суміш жаги та астми. Берна зуміла не погладшати: вона стояла за прилавком і спокійно нарізала теляче філе.

Червоні Бернині щоки трішки посиніли, проте маленькі дужі руки вправно орудували тонким ножем: ніжно-рудаві кольори ліверної ковбаси, ніжно-рожева шинка. Раніше, коли з їжею було ще сутужно, Берна часом давала їй грудку волового лою, завбільшки з цигаркову коробку — крихітний твердий пакуночок. Це було в ті часи, як володарював Карл і шлях на чорний ринок був заборонений. Але відтоді Берна давно вже перестала вітатись. І мати Віллі завжди поминає її мовчки, ніби" не бачить, а як приходить свекруха, то ка-жа їй те, чого інші не скажуть:

— Як ти поводишся? Всьому є своя межа.

Лео вже пішов. їй аж легше стало, як вона побачила, що його шапки й збруї немає на вішалці. Пані Борусяк з'явилась на порозі і, всміхаючись, приклала пальця до вуст: Вільма спала в неї на канапі. Сонна, вона була дуже гарна: каштанове, із золотим відблиском волосячко, ротик завжди плаксиво скривлений, тепер усміхався. На столі в пані Борусяк стояла склянка меду, поряд лежала ложка. Тільки лоб у малої був від Лео — чудний, вугластий.

Пані Борусяк привітна й добра, лише зрідка вона тихо закидає, що краще б якось уладнати своє життя.

— Вам треба було, як уже знайшли доброго чоловіка,' втримати його...

Пані Борусяк мала на увазі Карла, але їй самій Карл найменше подобався: його хрипкий патетичний голос, балаканина про "нове життя", вічний страх порушити зовнішню пристойність, черствий педантизм і побожність — усе це, здавалось їй, суперечило нечистій жадобі його рук, тихо нашіптуваним пестощам, в яких було щось огидне, таке, що лякало її. Тепер той лицемірний голос лунає в церкві:,під час Генріхової конфірмації вона чула його з хорів.

Пані Борусяк обережно передала їй закутану в ковдру дитину, зітхнула і раптом, набравшись духу, промовила:

— Час би вже вам із цим типом розпрощатися.

її гарне, рожеве обличчя потемнішало, стало майже брунатне.

— Яке вже тут кохання...— І нараз знову стала несмілива й тиха: — Не ображайтесь на мене — але ж діти...

Вона не образилася, а подякувала, усміхнулася й понесла дитину до своєї кімнати.

Усміхнений фельдфебель на портреті, що висить між дверима й дзеркалом, тепер на дванадцять років молодший за неї. Сама думка про те, що вона спала з ним, здавалась дивовижною і навіть непристойною: ніби вона звабила дитину. Такого віку, як він на портреті, був пекарів помічник, хлопчина, ще зовсім шмаркач, як їй здавалося; з ним вона посоромилась би мати якісь стосунки.

Генріх десь далеко зостався мертвий. А відпустки його були надто короткі: достатні, щоб понести дитину, але закороткі, щоб лишити згадку про нормальне подружнє життя. Закарбувалися в пам'яті листи, номери поїздів із відпускниками, квапливі обійми біля учбового плацу, поле, пісок, бараки, пофарбовані в захисний колір, запах смоли і щось непевне, таке, що його й визначити не можна, жахливе, що "висіло в повітрі", і не лише в повітрі, а й лягало тінню на Генріхове обличчя, яке схилялось над нею, таке саме бліде й поважне, як і першого разу. Дивно, що в житті він не так багато й сміявся, але на всіх знімках був усміхнений і таким запам'ятався... З великої кав'ярні долинала танцювальна музика, десь далі крокувала рота солдатів: "До Рейну ми крокуємо..." А згодом Генріх сказав те, що завжди говорив Герт: "Лайно!"

А ввечері — знов обійми з Генріхом у кімнаті, де висіла велика ікона, гарна, барвиста: лагідна богородиця

витав в небі на хмарі, тримаючи на руках гожого Ісуса, праворуч від неї — апостол Петро, такий, як і належить бути Петрові: бородатий і привітний, поважний і покірний, а поряд з ним — папська тіара. Було в ньому щось невловиме, чого не можна змалювати, але з чого кожен упізнавав, що це — апостол Петро. Внизу попідпирали голівки гарненькі янголята з крильцями, як у кажана, і такими товстенькими, круглими рученятами... Пізніше вона купила собі таку ікону, тільки меншу. "Rafael ріпх"1 було написано внизу. Картина загинула, перетворилась на попіл тієї ночі, коли вона в бомбосховищі, на замащеній ваксою постелі народила дитину, понесену під іконою божої матері.

Вона бачила ту ікону, як дивилась угору повз Генрі-хове обличчя — поважне обличчя унтер-офіцера, що давно вже не боявся любощів. Десь далеко, по той бік поля, просурмили вечірню зорю — воля до самого ранку... Але те, що "висіло в повітрі", тінню лягло й на Ген-ріхове обличчя, що з ненавистю дослухався до гуркоту танків, які мчали вулицями цілу ніч... Тепер він згорів десь між Запоріжжям і Дніпропетровськом, перетворився на мумію. Переможний танк, переможна газова піч для пана Бамбергера — не залишилось ні солдатської книжки, ні обручки, ні годинника, на якому побожна мати веліла вирізьбити: "На пам'ять про моє перше причастя". На знімках усміхнений єфрейтор, усміхнений унтер-офіцер, усміхнений фельдфебель — але в житті він був такий поважний.

Катафалк, що його прозвали тумбою, свічки в маленькій саксонській парафіяльній каплиці і неприязне, суворе обличчя свекрухи:

— Шануй пам'ять мого сина!

Вона залишилась двадцятиоднорічною вдовою, а через рік Еріх запропонував їй свою астму, свое серце й своє какао: боязкий,

добродушний, маленький наці з хворими бронхами. Камфора, пляшка з оцтом, полотняні ганчірки, віддерті від сорочки, і терплячий, глухий стогін уночі.

Нічого не вдієш, треба глянути в дзеркало, що висить поряд із Генріховим портретом, — зуби ще білі й

1 Малював Рафаель (лат.). 32

наче міцні, та як помацати їх, вони зловісно хитаються. Губи ще повні, не такі тонкі й злісно скривлені, як у Верни. Вона ще гарна, струнка дружина фельдфебеля, який усміхався з портрета, лялька з гнучкою й тугою шиєю, що перемогла молодших за себе кондукторок.

Але ж тисячу двісті марок за тринадцять зубів... І ясен, що стають усе гірші, все більше оголюють зуби, уже не відновити...

Вона вже вирішила згодитись на пекареве благання, а Лео віддати молодим кондукторкам, Лео з чисто виголеним обличчям, вугластим лобом, червоними від щітки руками, полірованими нігтями і впевненістю сутенера в погляді. Тільки хай іще меланхолійний пекар із брезклим обличчям трохи почекає, хай трохи помучиться. Мабуть, він дасть їй кімнату, даватиме й грошей, а може, й візьме хлопця учнем, коли той через три роки закінчить школу.

Вона старанно витерла обличчя туалетною водою, і на ваті лишився бруд, що невідомо звідки взявся. Потім злегка напудрилась, підфарбувала губи й помацала коси, що теж почали сіктися. Досі лиш двоє чоловіків завважили, які в неї гарні руки,— Генріх і.пекар. Навіть Герт не помітив їхньої краси, хоч часто, як мала дитина, просив, щоб вона гладила його по обличчю, майже по годині. А пекар спалахував жагою, тільки-но глянувши на її руки. Закоханий дурень, що співає гімни любовним утіхам серед сірого сміття в своїй пекарні, нашіптує їй на вухо всілякі дурниці.

Вона злякалась, коли раптом на порозі з'явився хлопець. У нього було батькове обличчя: обличчя усміхненого єфрейтора, усміхненого унтер-офіцера, усміхненого фельдфебеля, таке саме гарне й таке саме поважне.

— Ти ще не пішла, мамо? — спитав він.

— Зараз іду, — відповіла вона.— Нічого не станеться, як я спізнюся раз. Ти зайдеш сьогодні по мене?

Вона пильно стежила за його обличчям, але не помітила навіть тіні вагання на ньому.

— Зайду, — сказав він.

— Підігрій собі юшку,—сказала вона,—а ось тут дві помаранчі — одна для тебе, і одна для Вільми. Хай вона спить.

— Гаразд, — мовив він, — дякую. Що сказав лікар?

— Потім розповім, тепер мені треба йти. Отже, зайдеш?

— Зайду,— сказав він.

Вона поцілувала його, відчинила двері, і він ще раз гукнув їй услід:

— Зайду, неодмінно зайду!

V

Мартін зупинився, розстебнув сорочку й пошукав на грудях шнурка з ключем. Уранці, коли йому вішали ключа на шию, він був холодний, висів унизу, аж біля пупа й трохи муляв, потім теплішав, а як зовсім нагрі*

вався, Мартін переставав відчувати його. В сутінках вій побачив білу записку, приколоту до дверей, але не по* спішав увімкнути світло й довідатись, що в ній написано. Він нахилився й розгойдав ключа так, що той перелетів повз ліве вухо й через голову і вдарився об праву щоку. На хвилю Мартін завмер, потім одним порухом перекинув йогб знову наперед, лівою рукою намацав кнопку вимикача, а правою — замкову щілину, весь час напружено прислухаючись: начебто дома нікого не було. В за* писці напевне сказано, що Альбертові також треба було кудись поїхати. Коли він думав "нікого", то не рахував бабусі — вона безперечно дома. Бабуся завжди дома. Думати "нема нікого" означало "нема нікого, крім бабусі". Це крім було вирішальне. Слово, що його вчител* ненавидів так само, як "в л а с н е", "в з а-г а л і", "о д н а к о в о", набагато важливіші слова, ніж думали дорослі. Він навіть почув, як бабуся щось бубоніла, ходячи по своїй кімнаті, і від її важкої ходи в суднику дзеленчали склянки. Почувши бабусю, він зразу уявив собі і її саму, і величезний, чорного кольору старосвітський судник. Судник був старий, а це те саме, що й коштовний. Усе старе коштовне. Старі церкви, старі вази. Коли бабуся ходила по кімнаті, паркет дрижав, а через кілька розхитаних мостин те дрижання передавалось до судника, і склянки в ньому завжди дзеленчали. Аби тільки бабуся не почула, що він прийшов додому. А то покличе його до себе й почне годувати шматками сируватого рожевого м'яса, якого він страх не любить, ставитиме питання з катехізису і питання про Гезелера. Він натиснув на кнопку й прочитав записку, що її залишив дядько Альберт: "Я все-таки мушу піти з дому". Слово "все-таки" тричі підкреслено. "Повернусь о сьомій, почекай, будемо разом вечеряти". Те, що Альберт тричі підкреслив "все-таки", свідчило про вагу таких слів, хоч учитель ненавидів їх і заборонив уживати. Мартін зрадів, коли стало знову темно — він боявся, щоб бабуся не побачила світла, не затягла його до себе, не почала екзаменувати й годувати; боявся її рожевого м'яса, солодощів, пестощів, гри в катехізис і запитань про Гезелера... В кращому випадку бабуся вискочить до сіней і заголосить: "У мене знову кров у сечі!" І буде вимахувати скляним нічним горщиком та гірко плакати. Йому ставало нудно від її сечі, він боявся бабусі й радів, що світло погасло.

На вулиці засвітилися газові ліхтарі. їхнє жовтаво-зелене мерехтливе світло пробивалося за спиною в Мартіна крізь товсте скло ґанку, падало на стіну й кидало на темні двері його тінь, вузьку й сіру. Він і досі тримав пальця на вимикачі. Потім мимоволі натиснув на нього, і сталося те, чого він завжди так напружено чекав: із світла вискочила його тінь, неначе темний, меткий звір, чорний і страшний, перестрибнула через поруччя і впала на хутрину дверей, що вели до підвалу. Він знову почав вимахувати ключем і дивився, як рухалась сіра вузенька тінь від шнурка. Тихо цокнув вимикач, і світло погасло. Мартін двічі, тричі —■ адже це так гарно! — примушував вискакувати з яскраво-зеленого світла позад себе тоненького, чорного, такого меткого звіра—свою тінь; намагався, щоб вона падала на те саме місце на підвальних дверях; знову розгойдував ключа на шнурку, аж поки почув нагорі Больдину ходу: вона прочовгала сіньми, у ванній зашуміла вода, і він згадав, що саме в такий час Больда спускається на кухню варити собі бульйон. Найважливіше тепер зайти в дім так тихо, щоб не почула бабуся. Він обережно вставив ключа, так само обережно повернув його, обома руками штовхнув двері, далеко сягнув ногою, щоб переступити рипуче місце на підлозі, і нарешті опинився в товстому, іржавого кольору хіднику. Тоді нахилився й тихенько замкнув двері.

Мартін затамував дух і напружено прислухався до звуків, що долинали з бабусиної кімнати. Бабуся нічого не почула й ходила собі з кутка в куток. Так само дзеленчали склянки в суднику, і бабусине мурмотіння нагадувало нестямний монолог в'язня. Ще не настав час "крові в сечі" — страшної звички, що по якомусь часі верталася до бабусі. Тоді вона урочисто носила від кімнати до кімнати посудину з жовтою рідиною, безцеремонно розхлюпуючи її і безцеремонно проливаючи гіркі сльози.

У таких випадках мати казала:

— Немає нічого страшного, мамо, я зателефоную Гурвеберові.

І дядько Альберт казав:

— Немає нічого страшного, бабусю, ми зателефонуємо Гурвеберові.

І Больда казала:

— Немає нічого страшного, дорога Бетті, поклич лікаря і не прикидайся.

І Глюм, коли вранці, вертаючись із церкви або з роботи, натикався на бабусю з нічним горщиком, казав:

— Немає нічого страшного, добродійко, лікар зараз прийде.

І Мартінові теж доводилося казати:

— Немає нічого страшного, кохана бабусю, ми покличемо лікаря.

Кожні три місяці один тиждень відбувалась така вистава, а вже минуло багато часу відтоді, як вони дивилися її востаннє, таки багато, і Мартін боявся, що вона ось-ось почнеться знову, може, саме цього вечора, цієї хвилини.

Він і досі стояв, затамувавши віддих, і тішився, що бабуся бурмотить собі, ходячи по кімнаті, що в суднику не затихає концерт склянок.

Він прокрався на кухню, знайшов у темряві материну записку, що завжди лежала на краю стола між синюватими візерунками церати, й повеселішав, почувши Больдину ходу. З нею не страшно було, що бабуся вскочить і закричить: "Кров у сечі!" Больда й бабуся знали одна одну надто давно, тому Больда в ролі публіки була зовсім нецікава бабусі.

Больда зійшла, човгаючи пантофлями, вниз, увімкнула світло, спершу в сінях — вона єдина в будинку не боялася бабусі,— а тоді в кухні, і нараз побачила Мартіна. Він швидко притулив пальця до вуст, щоб застерегти

її. У Больди в горлі тільки щось забулькало. Вона підійшла до хлопчика, поплескала його по потилиці й промурмотіла, розкотисто вимовляючи "р" за своїм звичаєм:

— Сердешний мій, ти, певне, голодний?

— Еге, — ВІДПОВІВ ВІН ТИХО.

— Хочеш бульйону?

— Хочу.— Мартін стояв коло Больди, милуючись її довгими, чорними, як смола, гладенькими косами, розглядаючи біле як сніг, зморщене обличчя, слухаючи, як шипить у плиті газ. Вона взяла з бляшанки три чи чотири кубики бульйонного концентрату.

— Може з'їси ще й скибку хліба з маслом? Зовсім свіжий.

— Авжеж, з'їм! — відповів він.

Больда зняла з нього ранець, скинула шапку й запхнула ключа знову під сорочку на груди: холодний ключ поповз вниз, аж до пупа, і повис там, трошечки муляючи. Мартін вийняв з кишені материну записку й прочитав: "Мені знову треба було піти з дому". "Треба" — чотири рази підкреслено. Больда взяла в нього записку, наморщивши лоба, уважно вивчила й викинула у відро, що стояло під зливальницею.

По кухні повільно поширювався запах бульйону — запах, що його дядько Альберт вважав "вульгарним", мати — "огидним", бабуся —"простацьким", зате в Глю-ма від нього ніс блаженно морщився — і самому Марті-нові цей запах також подобався. Він любив Больдин бульйон з особливої причини, що її й досі ніхто не вгадав: це був той самий бульйон, яким пахло в Брілахів— дух цибулі, сала, часнику й ще чогось незрозумілого, що його дядько Альберт називав "казармою".

Ззаду, де вздовж плити тяглася газова труба, завжди стояла зелена чашка без вушка, в якій Больда тримала свій особливий напій, щоб він став зелений і густий, випарувався, перетворився майже на якийсь каламутний концентрат — теплуватий, гіркий, полиновий чай, від якого в роті набігала слина, в горлі дерло, а в шлунку розливалося приємне тепло. І ще довго в роті залишалася та непереборна гіркота, що потім по краплі домішувалася до всякої їжі: хліб був ніби замішений полином, суп ніби приправлений полином, і весь час — навіть уже вночі, в постелі,— відчувалася приємна гіркота, що струменіла десь із найпотаємніших куточків рота, із найменших шпарочок піднебіння і змішувалась із слиною на язиці.

"Щотижня один ковток полинового чаю" — це було Больдине гасло, і кожен, хто почував себе погано, в кого болів живіт, міг причаститись із зеленої чашки з відбитим вушком. Навіть бабуся, яка вважала гидотою все те, що Больда їла й пила, навіть вона потайки ковтала тієї сконцентрованої гіркоти. Щотижня Больда наби-р.ала з пошарпаного паперового пакуночка сухих зеленаво-сірих листочків і запарювала знову повну чашку...

— Кращі за коньяк, — мурмотіла вона,—кращі за всяких там лікарів, кращі за дурну свинячу ненажерливість, кращі за пияцтво, за куріння без тями, кращі за все на світі — полиновий чай і гарний хорал.

Больда співала часто, хоч голос у неї був жахливий: хрипкі, марні спроби віддати мелодію й ритм, що їй самій вельми подобались. Слух у неї був, мабуть, такий самий, як і голос, бо свій страхітливий спів вона вважала гарним і кожну строфу закінчувала з переможною усмішкою. Навіть Глюм, що дуже рідко втрачав спокій, був безмежно терплячий до всіх і до всього і витримував, не нарікаючи, цілий тиждень бабусину "кров у сечі" — навіть він міг стати таким, яким не ставав ніколи,— знервованим:

— Ох, Больдо, ти мене геть знервувала... Нарешті Больдин бульйон зварився, вона намазала

хліб маслом, і Мартін з великою, жовтою чашкою в руці навшпиньки пішов разом із нею сходами до її кімнати, повз величезний, намальований олійними фарбами портрет дідуся: сумного, худорлявого чоловіка з дивовижно червоним обличчям. Рука його із запаленою сигарою спиралась на зелений стіл. Внизу мідна бляшка з написом: "Нашому шановному шефові до двадцятип'ятиріччя фабрики—вдячні співробітники. 1938 рік".

Завжди здавалося, що сірий, аж білуватий, чудово намальований попіл з його сигари зараз упаде на блискучий, як дзеркало, стіл. Часом Мартін навіть уві сні бачив, що попіл упав, і вранці, прокидаючись від легкого кошмару, біг поглянути на портрет; попіл ще висів. Він завжди висів: занадто довгий, сіруватий, надзвичайно правдиво намальований; і через те, що він ще й досі висить, легше ставало на серці і водночас була причина до нового кошмару: якби він нарешті впав, було б усе гаразд. Ланцюжок від годинника теж намальовано так виразно, що хотілось ухопити його, а гарна срібляста краватка'з блакитною перлиною аж світилася. І щоразу Больда казала:

— Карл Гольштеге був добрий чоловік.— І цим, мабуть, давала зрозуміти, що бабуся гірша за нього.

Больдина синя спідниця завжди пахла мильним лугом і геть уся була забризкана мильною піною, тому що Больда виконувала почесну роботу: прибирала в трьох церквах — у парафіяльній, де двічі на тиждень урочисто чалапала по величезних калюжах лугу від дверей аж до лавки для причащальників, шанобливо скочувала килими перед вівтарем і, мов чорний янгол на хмарі, припливала навколо вівтаря по меншій уже калюжі, вкритій цілими купами піни, вкоронованій білою піною; а ще в парковій церкві і в монастирській каплиці, до якої часто ходив також дядько Альберт. То була темна каплиця, праворуч за лавкою для причащальників — полаковані в чорний колір грати, а за гратами — синя завіса. І за тією похмурою подвійною загорожею завжди — щоденно, щомісяця — черниці приємнішими, ніж у Больди, голосами співали тих самих хоралів, що й Больда співала, чи тільки уявляла, що співає.

Больда прибирала чотири дні на тиждень. Протягом чотирьох днів ширяла вона, мов худий чорний янгол із білим, як сніг, зморщеним обличчям, по церкві, на вкритих піною хмарах, що спустилися на церковну підлогу. Мартінові, як він часом заходив до Больди в церкву, її помело здавалося веслом, а синя спідниця — вітрилом, якими вона хоче знову підняти на небо хмару, що впала на землю. Але хмара завжди липла до землі й лише повільно рухалася, вкрита білою піною, по підлозі від дверей аж до лавки для причащальників, а далі — урочисто, так само повільно — навколо вівтаря.

У Больдиній кімнаті було затишно, хоч усе тут пахло мильною піною, вареною бруквою і "вульгарним" бульйоном. Від її канапи — так казала мати — тхнуло монастирською приймальнею. В цих материних словах був певний натяк, зрозумілий Мартінові, натяк на Боль-дине минуле. Больда колись була черницею. Ліжко її — теж материні слова — нагадувало Тарзанове лігво в джунглях, але знадвору в Больдину кімнату падало

світло газових ліхтарів і забарвлювало все в зеленаво-жовтий колір. Коли Мартін з'їв бульйон і бутерброди, вона відчинила шухляду й дістала звідти те, що й завжди,— злиплі докупи солодові цукерки. Мартін узяв їх і всміхнувся — тільки щоб не образити Больди.

Він ліг на Больдину канапу, поклав до рота цукерку і, примруживши очі, задивився на зеленаво-жовте проміння ліхтаря з вулиці. Больда не вмикала світла, коли Мартін був у неї. Вона сідала біля вікна до своєї малесенької книжкової полички, де були тільки молитовники й програми кіно. Щоразу, як Больда була в кіно, вона купувала за кілька пфенігів програму, а потім, уважно розглядаючи малюнки, пригадувала весь фільм і докладно розповідала його Мартінові. Щоб зібрати думки, вона заплющувала очі й розплющувала тільки тоді, як хотіла поглянути на малюнок і поновити в пам'яті якусь пбдробицір, Так вона розповідала весь фільм, сцену за сценою, ледь міняючи зміст. Розповідаючи, вона тицяла пальцем у знімки головних героїв, коли про них ішла мова. І вод в неї виходило похмуре, різке й моторошне, як у страшній казці: підлість, злочинність, розпуста,— але була також шляхетність і невинність.

Прегарні чоловіки, що їх обдурювали прегарні жінки, прегарні жінки, що їх обдурювали прегарні чоловіки... І святий Павло, у якого на шляху до Дамаска влучила блискавка. Атож, ось він, на програмці,— бородатий, охоплений полум'ям. І свята Марія Горетті, що її підступно вбила хтива свиня... Що воно таке — хтива свиня? Певне, щось неморальне і безсоромне. Але здебільшого в кіно йшлося про чарівних жінок, що ставали черницями: здається, існує безліч фільмів про черниць, яких йому не можна дивитись, бо на афіші з черницями ніколи не наліплюють білу смужку паперу з написом: "Дітям вхід вільний".

Та сьогодні Больда, видно, не мала бажання розповідати ніякого фільму. В зеленаво-жовтому світлі газового ліхтаря вона сиділа біля своїх молитовників і перебирала їх, аж поки знайшла потрібний. На щастя, той молитовник був без нот, а то вона цілу годину співала б — отож навіть приємно було слухати, як вона спокійно мурмотіла молитви. Зі спини вона скидалася на Брілахову матір — така сама тонка, з чорними, як смоль, косами. Сутінки густішали, світло зеленішало, і в його променях Больдині меблі виблискували, як панцирі мерехтливих жуків. І раптом, набагато раніше, ніж Мартін сподівався, він почув унизу материн голос, почув, як коло будинку зупиняються машини, почув материн сміх і ще чийсь, чужий. Як він ненавидів тих чужинців, їхній регіт, їхні обличчя, ще навіть не бачивши їх, ненавидів шоколад, який вони принесуть із собою, подарунки, які вони почнуть розгортати, слова, які вони скажуть, питання, які вони почнуть ставити. І він тихенько попросив Больду:

— Скажіть, що я ще не прийшов, і не вмикайте світла.

Та перепинила молитву:

— Мати злякається, що тебе й досі немає.

— Ми ж могли не почути, що вона прийшла.

— Не треба брехати, синку.

— Ну, хоч чверть години можна мені ще побути?

— Гаразд, але жодної хвилини більше.

Коли б мати вернулася сама, він побіг би до неї, навіть не боячись, що розпочнеться "кров у сечі". Але він ненавидів тих людей, що приходили до матері, особливо того гладкого, що завжди говорив про батька. М'які руки й "чудові цукерки".

Ще зеленіше стало світло й чорніша Больда, а її коси навіть чорніші за неї саму: не коси, а густа, мов чорнило, темрява, на яку падав лиш один промінчик зеленого світла, легенький відблиск: жорсткі, довгі, гладенькі Больдині коси та її мурмотіння, і, як завжди, в темряві спливають слова — Гезелер, неморальний, безсоромний і те слово, що його Брілахова мати сказала пекареві, і питання з катехізису, що лунає з темряви: "Н авіщо прийшли ми вхвіт се й?"

Усе було неморальне, і багато що безсоромне. А Брілах не мав грошей і цілими годинами вираховував, на чому б заощадити.

Больда все мурмотіла біля вікна, темна, як індіянка, кімната була сповнена грою зеленаво-жовтого світла, будильник на полиці над Больдиним ліжком тихо й повільно цокав. А знизу наростав галас, невблаганний, руйнівний: хихотіння жінок, гучний сміх чоловіків, материна хода, вищання погано змащеного млинка до кави, запитання: "Чи, може, хочете, чаю?" — аж раптом у сінях пролунав дикий зойк: "

— У мене кров у сечі! Кров у сечі!

Нараз там, унизу, запала мертва тиша, і Мартін від-, чув майже втіху з бабусиного нападу. Больда згорнула молитовника, обернулась до нього, здвигнула плечима і, щиро, ласкаво засміявшись, прошепотіла:

— Ну, цього разу вона вчасно почала! Шкода, що ти не міг знати її раніше, не така вже вона й погана.

Кров у сечі.

Для материних гостей то, мабуть, була незвична вистава, вона на деякий час ніби скувала їх, але потім знов зчинився приглушений гамір. Мартін почув материн голос із Альбертової кімнати, вона телефонувала лікареві — бабуся замовкла, бо була певна, що, як викличуть лікаря, вона дістане те, чого бажає, — шприц. Дивний таємничий прилад із нікелю й скла, маленький і чистий, аж надто чистий; схожа на бабку тваринка з дзьобом, як у колібрі — прозорого колібрі, що насмоктувався рідини із скляної трубочки і впивався в бабусину руку.

Бабусин голос, низький і гучний, як орган, лунав тепер із материної кімнати. Вона розмовляла з гістьми.

Больда увімкнула світло — зникли зелені чари, скінчилося щастя — не можна було більше лежати на Боль-диній черничій канапі й слухати її мурмотіння.

— Нічого не вдієш, синку, треба тобі йти вниз, можеш зразу лягти в ліжко. Не бійся, тобі дозволять переспати в дядька Альберта.

Больда засміялася — вона знайшла правдиві, магічні слова: "Переспати в дядька Альберта".

Мартін із Больдою пересміхнулися, і він повільно пішов униз сходами. На порозі материної кімнати, наче тінь якогось величезного звіра, стояла бабуся. Хлопець почув, як вона ніжно казала низьким, схожим на орган голосом:

— Ви тільки подумайте, панове, в мене кров у сечі. Звідти якийсь йолоп відповів:

— Шановна пані, лікаря вже повідомлено.

Коли бабуся почула Мартінову ходу, вона швидко обернулася, кинулася до своєї кімнати, винесла, ніби якусь коштовну здобич, посудину з сечею і дала Мартінові.

— Подумай лиш, серденько, знову те саме.

І він сказав те, що й повинен був сказати такої урочистої миті:

— Немає нічого страшного, кохана бабусю, лікар скоро прийде.

Бабуся, вважаючи, що він уже належно вивчив темно-жовту рідину, повільно забрала назад посудину і також мовила те, що й завше казала такої урочистої хвилини:

— Який ти добрий, серденько моє, жалієш свою бабусю.

І йому стало соромно, бо насправді він зовсім не жалів її.

Наче королева, поверталась бабуся до своєї кімнати. Із кухні швидко вибігла мати, поцілувала Мартіна, і він помітив з її очей, що вона плакатиме цього вечора. Він любив матір, радий був, що побачив її, коси її так гарно пахли, але часом вона ставала така, як і ті люди, що приходили з нею.

— Шкода, що Альбертові також довелося піти з дому, він хотів повечеряти з тобою.

— Мене Больда нагодувала.

Мати похитала головою й засміялась, як завжди, коли він їв Больдині страви, а інша жінка, білява, як і мати, чужа жінка, що, одягнувши

Больдин брудний фартух, нарізала кружечками круто зварені яйця на кухонному столі, дурнувато усміхнулась до нього.

І мати сказала те, що завжди казала в таких випадках і за що Мартін її ненавидів:

— Ви тільки подумайте, він любить просту їжу. І жінка відповіла те, що й належало відповісти:

— Чарівно!

— Чарівно! — закричали й інші дурепи, що повиходили з материної кімнати.— Чарівно!

—Чарівно! — не посоромилися підхопити той дурний крик навіть двоє чоловіків.

Усіх гостей, що приходили вечорами до матері, Мартін вважав дурнями, і ці двоє дурнів знайшли чоловічий варіант до слова "чарівно" — вони закричали:

— Чудово!

І Мартінові довелося — таки довелося! — зайти до кімнати, взяти від них шоколад, іграшкові машини, а коли він нарешті вихопився звідти, то почув іще навздогінці шепіт:

— Незрівнянна дитина!

Ох, які гарні зелені сутінки в Больдиній кімнаті, її канапа, що пахне монастирською приймальнею, або Глюмова кімната з великою картою на стіні!

Він повернувся до кухні, де та сама дурепа нарізала кружечками вже помідори, і почув, як вона сказала:

— Я так люблю імпровізовані вечері!

Мати відкорковувала пляшки, булькав окріп у чайнику, на столі лежали рожеві шматки шинки й варена курка — біле м'ясо з ледь зеленавим відтінком, — і чужа білява жінка мовила:

— Салат із курки — це просто казка, люба Нелло! Він злякався: люди, що називали матір "любою Нел-

лою", приходили частіше, ніж ті, що казали просто "пані Бах".

— Можна мені піти до Альбертової кімнати?

— Гаразд,— відповіла мати,— йди, я принесу тобі щось попоїсти.

Я вже наївся.

— Справді*

— Наївся, — сказав Мартін, і раптом йому стало шкода матері — вигляд вона мала не вельми щасливий. І він тихо додав: — Дякую, я справді наївся.

— О,— втрутилась у розмову чужа жінка, що саме обшкрябувала ножем курячі кістки, — я вже чула, що Альберт Мухов живе у вас, люба Нелло, а мені так хочеться познайомитись з усіма людьми, що знали вашого чоловіка. Яка це втіха — опинитися в центрі духовного життя!

В Альбертовій кімнаті було гарно — там пахло тютюном і свіжою білизною, яку Альберт завжди складав купкою в шафі. Його білі, як сніг,

чисто випрані сорочки в зелену і жовто-брунатну смужку, пахли чудово, так само приємно, як та дівчина з пральні, що їх приносила. В неї було навдивовижу біляве волосся, майже такого самого кольору, як шкіра. На світлі вона здавалась дуже гарною і подобалась Мартінові, тому що була привітна й ніколи не говорила дурниць. Вона часто приносила йому рекламні повітряні кулі — він надував їх і потім разом з Брілахом цілими годинами грав у м'яча просто в кімнаті, не боячись щось розбити. Величезні тугі кулі з тонкої гуми, а на них напис розведеною крейдою: "Буффо випере тобі все".

На Альбертовому столі лежали стоси паперу до малювання, а в куточку біля табакерки стояла скринька з фарбами.

Та за стіною в материній кімнаті лунав регіт, він сердив Мартіна, і йому також хотілося вхопити нічного горщика й закричати на весь дім: "У мене кров у сечі!.."

Ще один вечір зіпсовано, тому що Альбертові також довелося кудись піти. Як мати лишалася вдома й не чекала ніяких гостей, вони ввечері збиралися в її кімнаті; інколи туди на півгодини заходив Глюм, щось розповідав, чи Альберт сідав до рояля і грав, а мати читала. А ще краще було, як Альберт пізно ввечері катав його на машині або йшов з ним їсти морозиво. Йому подобалось яскраве, різнобарвне світло в павільйоні, що падало від величезного півня, гучна музика платівок, холодне морозиво, шипучий світло-зелений лимонад, у якому плавали шматочки льоду, зате він ненавидів дурних чоловіків і жінок, що вважали його "чарівним", "чудовим" і псували вечори.

Мартін відкопилив губи, підняв вічко скриньки з фарбами, дістав довгого товстого пензля, вмочив його в воду, а потім довго й щедро набирав на нього чорної фарби. На вулиці зупинилась машина, і він зразу почув, що то не Альбертова, а лікарева. Він поклав пензля, почекав дзвінка й швидко побіг у сіни, бо зараз малб відбутись те, що завжди відбувалось у таких випадках і що його кожного разу хвилювало. Бабуся вискакувала з своєї кімнати й кричала:

— Докторе, дорогесенький, знову кров у сечі!

Сором'язливий, маленький, чорнявий лікар усміхався, лагідно підштовхував бабусю, до кімнати й діставав з кишені шкіряний футляр, такий завбільшки, як портсигар у столяра з Брілахового будинку. Посадивши бабусю в крісло, він обережно розстібав манжет її блузи, високо закочував рукав, кожного разу похитуючи головою і милуючись білою, як сніг, повною бабусиною рукою, такою білою, як дядькові Альбертові сорочки, і кожного разу мурмотів:

— Просто як у молодої дівчини, як у молодої дівчини.

Бабуся усміхалась і переможно дивилася на нічний горщик, що стояв або посеред столу, або на чайному столику.

Мартінові дозволялося тримати ампулу, бо мати не могла з нею впоратися.

— Мені відразу стає погано,— казала вона.

Коли лікар зрізав шийку ампули, Мартін стояв цілком спокійно, тож лікар мав усі підстави казати те, що й завжди:

— Сміливий хлопчина!

І Мартін пильно стежив, як тонкий, маленький дзьоб колібрі припадав до безбарвної рідини, як лікар відтягав поршень, як шприц наповнювався, всмоктував у себе щось прозоре, що мало таку дивовижну силу. А бабусине обличчя ставало безмежно щасливе, лагідне й гарне.

Мартінові не паморочилося в голові, і він анітрохи не боявся, коли лікар несподівано встромляв дзьоб колібрі в бабусину руку. Біла ніжна шкіра злегка тужавіла, ніби її дзьобнув птах, а бабуся не зводила очей із нижньої полички чайного столика, де стояла "кров у сечі". Лікар повільно натискав на поршень і впорскував бабусі безмежне щастя: ще один рух, він витягав дзьоба з руки, і в бабусі вихоплювалось якесь дивовижне, загадкове, моторошне, щасливе зітхання. Коли лікар ішов, Мартін залишався в бабусі, хоч і боявся, але цікавість перемагала страх. Там відбувалось щось таке саме страшне, як те, що Гребгаке з Вольтерсом робили в кущах; таке саме страшне, як те слово, що його Брілахова мати сказала в підвалі пекареві,— страшне, але водночас знадливе й таємниче. Мартін ніколи не мав бажання лишитися в бабусі, але як їй давали укол, то завжди лишався: вона лягала в ліжко, і по ній раптом проходила якась хвиля, що робила її молодою, щасливою й заразом нещасною — тоді вона глибоко зітхала й плакала. Обличчя її розквітало, ставало майже таке саме гладеньке й гарне, як у матері, по ньому текли сльози, воно ніби випромінювало щастя й спокій, зморшки зникали, очі сяяли. І він раптом відчував, що любить бабусю, любить її велике, квітуче обличчя, яке завжди лякало його. І знав, що зробить, як виросте великий і почуватиме себе нещасним: скаже, щоб йому прокололи руку дзьобиком колібрі, що вливав у бабусю щастя — кілька крапель безбарвної рідини. Він більше не гидував нічим, навіть посудиною, що стояла на нижній поличці чайного столика.

Він клав руку на бабусине обличчя — спершу на ліву щоку, тоді на праву, на лоба й довго тримав над ротом, щоб відчути теплий, спокійний віддих. Потім його рука знову довго лежала на бабусиній щоці. Він більше не відчував ненависті до неї — чудове обличчя, що так змінилося від півнаперстка прозорої рідини. Інколи бабуся ще не спала — тоді вона, не розплющуючи очей, лагідно казала:

— Який ти добрий, синку!

І йому ставало соромно, тому що взагалі він її ненавидів.

Коли бабуся засинала, можна було спокійно оглянути кімнату, бо через страх і огиду раніше він не мав на це часу. Великий темний судник, коштовний і старовинний, напханий посудом різних розмірів і різної товщини: там стояли і кришталеві вази, і крихітні тоненькі чарочки на горілку, й скляні фігурки козуль з молочного кольору візерунком і блакитними очима, і кухлі на пиво. А потім, так само тримаючи руку на бабусиному обличчі, він дивився на знімок свого батька: більший за той, що висів над материним ліжком, і батько на ньому був ще молодший: дуже молодий, усміхнений, з люлькою в роті, а його темний чуб на тлі ясного неба здавався твердим і густим. По небу, над головою в батька, пливли білі хмаринки, ніби клубки вати, і сам знімок був такий чіткий, що можна було навіть розгледіти опуклий візерунок на ґудзиках батькової плетеної камі-зельки — якісь квітки, а вузькі чорні батькові очі так дивилися на Мартіна, наче батько справді стояв живий там, де в темному кутку між судником і чайним столиком висів знімок. І ніколи, ніколи Мартін не міг збагнути, чи батько на тому знімку смутний, чи веселий.

Батько був дуже молодий, майже такого віку, як хлопці зі старших класів. У кожному разі він зовсім не скидався на батька. Батьки повинні бути старші, кремезніші й поважніші, їх можна пізнати з того, як вони снідають — неодмінно я й ц е м,— як читають газету, як по-особливому скидають піджака. Батько був так само мало схожий на батьків інших хлопців, як дядько Альберт на їхніх дядьків. Мартін і пишався з того, що батько був такий молодий, і водночас йому було прикро: начебто не справжній батько, так само як мати

здавалась йому не справжньою матір'ю — вона мала не такий запах, як матері інших хлопців, була тендітніша й молодша і ніколи не говорила про те, чим жили інші люди, що для інших матерів було вирішальне — ніколи не говорила про гроші.

Батько не виглядав щасливим — до такого висновку приходив Мартін кінець кінцем, але не через те слово, що майже завжди тяжіло над іншими батьками — не через турботи.

В усіх батьків були турботи, всі батьки були старші і всі виглядали не вельми щасливими з іншої причини, ніж його батько...

На Глюмовій карті, що затуляла всю стіну, чорніли три цятки: першою було позначено місце, де Глюм народився, другою — де вони живуть, і третьою — село Калинівка, де загинув батько.

Мартін забув про бабусю, хоч рука його й досі лежала на її обличчі, забув про матір і про дурних гостей, забув про Глюма й Больду, навіть про дядька Альберта — він спокійно розглядав батьків знімок у темному кутку між судником і чайним столиком...

Він іще сидів там, коли мати прийшла по нього, бо дядько Альберт давно вже вернувся. Мартін мовчки пішов за нею, мовчки роздягся, ліг на Альбертове ліжко, проказав вечірню молитву: "Коли, господи, ти п а м'я татимеш усі гріхи наш і..." і, як Альберт спитав, чи він стомився, відповів, що стомився, — бо йому хотілося швидше залишитись на самоті. Як тільки вимикали світло, йому вже не заважав навіть дурний сміх за стіною — заплющивши'очі, він бачив перед собою батьків знімок і сподівався, що батько присниться йому такий, як на знімку,— молодий і безтурботний, можливо, усміхнений, набагато молодший за дядька Альберта.

З цим батьком він ходив гуляти в зоопарк, довго катався на машині, запалював йому сигарету, натоптував люльку, помагав мити машину й лагодити її, коли щось поламається, їхав поруч з ним верхи безмежними рівнинами — і тихо мурмотів, відчуваючи велику втіху: "М и мчимо до обрі ю". Він знову й знову проказував: "До обрію", повільно й радісно, молився, сподіваючись, що йому присниться батько — верхи чи на машині. До обрію.

Поки Мартін не засинав, портрет весь час стояв у нього перед очима, він бачив перед собою всі речі, що належали батькові,— ручного годинника, плетену камі-зельку, записника з незакінченими віршами. Але марне, безнадійне було його прагнення побачити уві сні батька. Він ніколи не снився.

В кімнаті було темно, Мартін лежав сам, а як дядько Альберт заходив поглянути на нього, вдавав, що спить, бо не хотів, щоб йому заважали. І весь час, поки Альберт був у кімнаті, Мартін із заплющеними очима намагався міцно тримати в пам'яті знімок усміхненого юнака, не схожого на батька, з люлькою в роті...

Він мандрував по країнах, тихо мурмочучи назви: Франція, Німеччина, Польща, Росія, Україна — Калинівка... А потім плакав у темряві і палко мріяв про сон, який ніколи не снився. Дядько Альберт був там, де й батько, коли той загинув, і часом розповідав про Гезе-л е р а, про те село й про війну, яку називав паскуд-ною,—але все марно, навіть після цих розповідей батько не снився так, як хотілося Мартінові.

Землю, що в ній спочивав батько, він уявляв собі чорною, як Больдині коси. Темна, як чорнило, пітьма, що поглинула батька й міцно тримала його, мов липкий свіжий асфальт, так міцно, що він навіть не міг прийти до нього уві сні. Найбільше, чого Мартін домігся,— це уявлення, що батько плаче, але навіть таким він не снився.

Хлопчик міг уявити собі в темряві батькове обличчя лише тоді, коли довго на самоті розглядав його знімок у. бабусиній кімнаті, а таке бувало тільки, як починалася вистава — "кров у сечі", як викликали лікаря і бабусі впорскували пайку щастя.

Мартін прочитав усі молитви, які тільки знав, і кожну кінчав проханням: "Пошли мені уві сні батька..."

Та коли батько справді приснився, то був зовсім інший, ніж йому хотілося: він сидів під великим деревом, затуливши руками обличчя, і Мартін зразу взнад, що то батько, хоч обличчя й не видно було. Батько чекав на щось і чекав страшенно давно. Здавалося, він сидить так мільйони років і затулився руками, бо дуже зажурений. А коли відтуляв обличчя, то Мартін щоразу лякався, хоч і знав, що зараз побачить. У батька не було обличчя, і він ніби хотів сказати: "Тепер ти все знаєш".

Можливо, батько чекав під цим деревом на своє обличчя... Земля була чорна, як Больдині коси, а батько самотній і без обличчя, та навіть так, без обличчя, він виглядав безмежно сумним і стомленим, а як починав говорити, то Мартін завжди чекав, що батько скаже: "Гезелер", але він жодного разу не назвав того імені, не промовив жодного слова про Гезелера.

Гучний регіт якоїсь дурепи в сусідній кімнаті збудив його, і він заплакав у подушку з люті, з ненависті і з розчарування, що сон про батька так нагло урвався: можливо, в нього раптом з'явилось би обличчя і він промовив би щось.

Мартін плакав гірко й довго, аж поки сміх за стіною почав затихати, віддалятись, і він знову поринув у сон. Але тепер йому приснилась тільки білява жінка на кухні, що замість яєць і помідорів зрізала велетенські ампули, скляні балони, а усміхнений лікар висмоктував рідину з них велетенськими шприцами.

Повільно пропливла на хмарі з мильної піни, ніби на човні, Больда з білим як сніг обличчям і чорними як смола косами. Обличчя в неї було гладесеньке, наче в бабусі після уколу, і вона гарно співала — надзвичайно гарно, краще навіть за пані Борусяк. Так вона попливла вгору, міцно тримаючи в зубах перепустку на небо-кі-нопрограму з зображенням святої Марії Горетті.

Але батько, на якого Мартін чекав ще й уві сні, так і не повернувся, його остаточно прогнав сміх у сусідній кімнаті. А жінка, що нарізала яйця, прогнала Больду,— вона пливла в повітрі, як по воді, й кричала: "Чарівно, чарівно, чарівно!", аж поки десь іздалеку долинув низький, як орган, бабусин голос, дикий, понурий крик: "Кров у сечі!"

VI

Поволі Генріх збагнув, що це: таке почуття буває, як ідеш по кризі, по тонкій кризі і не знаєш, яка під нею глибина. Крига ще не проломилась, і навколо стоять і всміхаються люди, готові кинутись тобі на допомогу, але це справи не міняє: все одно можна провалитись, а глибина під тобою невідома. Перша, ще не загрозлива тріщина в тій кризі з'явилась тоді, коли він побачив, як перелякався Мартін, почувши слово, що його мати сказала пекареві. То було огидне слово, що означало поєднання чоловіків із жінками. Але Генріх взагалі вважав слово "поєднання" за надто гарне, аби ним означати дію, яка йому здавалась не дуже гарною: червоні обличчя, стогін. Коли ще Лео не був йому дядьком, Генріх застав його з кондукторкою: приніс йому суп 4 не постукав. Верескливий крик кондукторки, мавп'яче" обличчя Лео.

— Клятий хлопчисько!

Генріх зачинив двері. Другого дня Лео боляче стукнув його щипцями по голові й сказав:

— Ну, голубе, я тебе швидко навчу правил пристойності. Ти не міг постукати?

Після того Лео завжди замикав двері, але як мати перебралась до Лео, там, мабуть, діялось те саме. Поєднання було надто гарне слово для такої бридоти — але, можливо, в людей, що мають гроші, все це робиться якось інакше. Можливо. Слово, що його вживав дядько Лео, було огидне, але пасувало краще.

Мартінів переляк показував, як глибоко було під кригою — безмежно глибоко й холодно, і ніхто не міг застерегти від катастрофи. Справа була не лише в грошах і в різниці між тим, що в Мартіна завжди стояло напоготові в холодильнику, і тим, що він, Генріх, мусив щоденно купувати, вираховуючи кожен пфеніг: хліб, маргарин, картоплю та одне яйце тому паскудному Лео, і лише зрідка — Вільмі, собі або матері. То була ще й різниця між дядьком Альбертом і Лео, різниця між тим, як перелякався Мартін, почувши те слово, і як він сам тільки ледь здригнувся — йому просто було гидко, що те слово ввійшло і в материн ужиток.

Різниця між Мартіновою і його матерями була, власне, не така вже й велика — він чомусь думав, що їх відрізняють лише гроші. А може, може, крига й не проломиться... *■*

Навіть у школі Генріх почував себе, як на кризі: капелан, наприклад, мало не впав із стільця, коли Мартін на сповіді розповів про слово, що його мати сказала пекареві. За те тільки, що він почув його, Мартін мусив п'ять разів підряд прочитати "Отче наш" і п'ять разів "Богородицю". У капелана був лагідний, привітний голос, схожий на голос дядька Віля, він розповідав про непорочну діву Марію, про божу ласку, про чистоту серця і про незайману душу. Чудовий голос, добре обличчя було в капелана, який домігся, щоб матері дали гроші на Генріхове перше причастя, хоч мати й була неморальна. Але чи знає капелан вимите, червоне мавп'яче обличчя дядька Лео, що пахне туалетною водою? Таких облич не буває в незайманих душ.

Генріх ступав по кризі, і глибина під нею з'ясується аж тоді, як крига проломиться. І мати змінилася — вимовила те слово. Але вона ще раніше змінилася, посуворішала. Генріх пам'ятав її привітною, ніжною й тихою, коли вона терпляче міняла компреси з оцту на грудях у дядька Еріха, усміхалася до Герта або ж розмовляла з Карлом перед тим, як позбулася "її". Обличчя материне посуворішало в лікарні.

Подекуди крига вже проломилась — у безпечних, мілких місцях, де вона легко може знову замерзнути. Історія з "нічною пітнявістю" дядька Віля, наприклад, викликала в Генріха лише сміх. Він сміявся з неї так само, як сміявся з Вілевих розмов про книжки й фільми — мрійливе мурмотіння, бульбашки з рота зачарованого духа, що піднімаються аж до крижаної поверхні, створюючи грайливий ефект, ніби водограй у павільйоні морозива.

Він брав до серця ціну на маргарин, яка щойно знову підскочила, підрахунки, що їх доводилось робити для матері, бо мати не вміла ощадити, і весь домашній бюджет лягав на його плечі. Брав до серця чисто виголене обличчя дядька Лео, що вживав слова, проти яких Гертова спадщина, слово "лайно", здавалося ніжним і делікатним. Брав до серця знімок батька, до якого Генріх поволі доростав, і материне обличчя: воно ставало дедалі суворіше, губи тоншали, мати все частіше вживала слово дядька Лео, все частіше ходила з ним танцювати і співала його пісень, як деякі жінки з кіно, ті жінки, що їх малюють на афішах із червоним написом: "Д і-тям перегляд заборонен о".

Гарно там, у кіно, затишно й тепло. Ніхто на тебе не дивиться, ніхто не розмовляє з тобою, і можна дозволити собі те, чого ніде не дозволяєш,—з а б у в а т и.

Слова вчителя були схожі на капеланові — яскраві, проте чужі; вони мінилися, вигравали під кригою, але до нього не доходили. Яйця подорожчали, ціна на хліб підскочила на п'ять пфенігів, а Лео, свиня, скаржився, що сніданки стали гірші, яйце йому дають мале, і звинуватив його в крадіжці грошей. Ось що він брав до серця. Ненависть до Лео, тієї мавпи, крім усього, ще й дурної. Довелося дати докладні розрахунки: вони переконали його, але слово "крадіжка" лишилося, і мати — Генріх пильно стежив за нею — на якусь мить повірила Лео, лише на мить, але й миті було забагато. Він мусив ощадити, бо Вільмі ніхто не купував одягу і її не було в чому вивести надвір. Крадіжка. І нікому не розкажеш — Мартін однаково нічого не зрозуміє, а з дядьком Альбертом він ще соромився говорити про таке. Та колись згодом поговорить, адже

дядько Альберт єдиний може зрозуміти, що означає для нього таке звинувачення. Його помста була жорстока: він цілих два тижні відмовлявся діставати продукти — хай мати сама їх купує, хай Лео морочить собі цим голову. І що ж? Уже через тиждень нічого було жерти, господарство пішло шкереберть, мати ревла, Лео скреготів зубами, й нарешті вони почали благати його знову взятись до господарства — і Генріх згодився, проте ніколи не міг забути ту м и т ь, коли мати запідозрила його в крадіжці.

Про такі речі в Мартіновому будинку можна було говорити лише з дядьком Альбертом, і коли-небудь згодом, на канікули, як вони з Альбертом поїдуть до його матері, де Віль назиратиме за Вільмою, трапиться нагода поговорити з Альбертом про страшне слово "крадіжка". Дивачка Больда дуже добра, але з нею не можна говорити про гроші, а Мартінова мати, хоч і відрізняється від його матері лише тим, що має гроші, — однак тут є ще щось: вона дуже гарна, по-своєму краща за його матір, схожа на жінок із кіно і в грошах анічогісінько не тямить. З бабусею говорити про гроші наручно—вона зразу ж дістає чекову книжку. Всі вони дарували йому гроші—Альберт, бабуся, Віль і Мартінова мати, але від тих грошей крига не ставала міцніша, а глибина під нею очевидніша. Звісно, можна на ті гроші дещо купити матері — торбинку з червоної шкіри і червоні шкіряні рукавички, такі, як він бачив на якійсь жінці в кіно, можна купити дещо Вільмі, можна ходити в кіно, їсти морозиво, зробити якийсь запас у домашній касі — і можна також демонстративно нічого не купувати для Лео, демонстративно не дати йому відчути поліпшення в домашньому бюджеті. Але грошей знову ж таки було замало, щоб купити домівку і все, з нею пов'язане, щоб здобути впевненість, що ти вже не ходиш по кризі, а головне, ні за які гроші не купиш різниці між дядьком Альбертом і дядьком Лео.

Те, що говорили в школі вчитель і капелан, відповідало словам Карла, гарним словам "нового життя", що з ними в Генріха було пов'язане навіть певне уявлення, яке — він знав це — ніколи не здійсниться. Материне обличчя погладшало, а проте зробилося якесь твердіше, вона все віддалялась від батька, ставала старша за нього, набагато старша, а сам

він доганяв батька. Мати здавалася тепер Генріхові старою, страшенно старою, а ще недавно, коли вона в лікарні позбулась "її" і коли вперше пішла з Лео танцювати, була наче молода. І рука Гі ставала все важча, рука, яку вона вечорами клала мимохідь йому на лоба, перед тим, як іти до Лео, щоб поєднуватися з ним.

Генріхові тоді залишалась дитина, якої мати не позбулася. Вільмі вже майже два роки, і чомусь вона завжди брудна. Лео ненавидить бруд — він завжди вилизаний, завжди від нього тхне туалетною водою і ще якимось мастилом. Руки в нього аж червоні, такі натерті щіткою, нігті відполіровані. І, крім щипців на квитки, в нього була ще одна зброя — пилочка до нігтів, безглуздо довга стяжка шорсткої бляхи, якою він бив маленьку Вільму по пальцях. Кожного ранку Генріх грів воду, щоб скупати Вільму, якомога частіше міняв їй білизну, але невідомо чому Вільма завжди здавалась брудною, замурзаною, хоч була гарненька й розумна дівчинка. Було від чого впасти в розпач.

Як Лео був на вечірній зміні, він-удень залишався на годину сам з Вільмою, бо мати тепер о пів на першу йшла до пекарні. І відтоді, як Вільма вперше залишилась сама з Лео, тільки-но вгледівши його, починала кричати. А коли він погрозливо підіймав свої важкі нікельовані щипці, та зчиняла жахливий вереск, повзла до Генріха, чіплялась за нього і заспокоювалась аж тоді, як Лео йшов з дому і Генріх нашіптував їй: "Лео нема, Лео нема, Лео нема". Але вона ще довго схлипувала, і Генріхові руки були мокрі від сліз. Після обіду він найчастіше залишався з нею сам—тоді Більма була спокійна і ніколи не плакала. Гарно було й вечорами, коли мати з Лео йшли на танці. Генріх тоді сповіщав Марті-на, що не хотів приходити, як Лео був дома, бо так само боявся його, як і Більма, —і вони купали дитину, годували її, бавилися з нею. Або залишали Більму в Марті-новому саду й грали в футбол. Потім увечері Генріх ля^ гав у ліжко, вкладав Більму, бубонів вечірню молитву й думав про дядьків. Більма, чиста, викупана, засинала біля нього, засунувши пальця в рот, і він відносив її в колиску аж тоді, як у нього злипалися очі. В сусідній кімнаті мати поєднувалася з Лео—Генріх нічого не чув, але знав, що відбувалось між ними.

Коли Генріх роздумував, який із дядьків був найкращий, то завжди вагався між Карлом і Гертом. Карл був ласкавий і педантичний, "Карл — нове життя", "Карл — надбавка", Карл, від якого завжди пахло юшкою для службовців міської управи, Карл, що залишив по собі брезентовий ранець на казанок, у який Більма складає тепер свої іграшки.

Але Карл умів також робити подарунки, як і Герт, що ввечері веселий приходив додому і приносив у відерці з-під мармеладу весь свій струмент: кельми, лопатки, фуганок, ватерпас і заробіток за день, який він брав продуктами. Все те Герт щедро викладав на стіл — маргарин і хліб, тютюн, м'ясо й борошно, а часом навіть те, що тоді було надзвичайно коштовне й рідкісне: маленьке, біле, напрочуд смачне яйце. Мати найчастіше сміялась за часів Герта. Він був молодий, чорнявий і не соромився грати в "Не сердься, хлопче" та "Впіймай шапку". Інколи в темряві Генріх чув, як мати сміялась у ліжку, де вона спала з Гертом, і той сміх не викликав у нього неприємного почуття до матері, як тоді, коли вона хихотіла з Карлом. Про Герта лишились такі гарні спогади, що навіть думка про його поєднання з матір'ю не затьмарювала їх. На рукаві військового мундира в Герта залишилась темно-зелена пляма там, де колись були нашивки старшого єфрейтора. Вечорами Герт підторговував гіпсом і цементом, який продавав на фунт: насипав лопаткою з паперового мішка фунт гіпсу або цементу, як тепер насипають борошно.

Карл був зовсім інший, але також гарний. Він єдиний із дядьків ходив до церкви, брав із собою Генріха, пояснював йому літургію й молитви. А ввечері, попоївши, надівав окуляри й починав розмови про "нове жигтя". Щоправда, він ніколи не ходив до сповіді й не причащався, але бував у церкві і на все знав відповідь. Карл був поважний, педантичний, проте ласкавий і дарував Генріхові цукерки й цяцьки, а як казав: "Ми почнемо нове життя", — то відразу ж додавав: — "Я хочу дати лад нашому життю, Вільмо, дати лад". До ладу належало й те, що Генріх повинен був звати його не —дядьком, а батьком.

Від Еріха залишились у пам'яті чай із дивним запахом, теплі хустки, змочені в оцті, і запальничка, що й досі не зіпсувалася. Сам Еріх зостався в Саксонії.

Герт одного дня просто не повернувся, і вони довго нічого не знали про нього, аж поки через кілька місяців не отримали з Мюнхена листа: "Я мусив поїхати, більше не повернуся. Мені було добре з тобою, дарую тобі годинника". Від нього залишився в пам'яті запах вогкого гіпсу, а в материному лексиконі слово "лайно".

А Карл пішов тому, що мати не захотіла "її". Нове життя не настало, а Карла він тепер інколи бачив у церкві. В нього була вже дружина й дитина; в неділю він ішов гуляти, ведучи за руку маленького хлопчика такого віку, як Вільма. Карл, здавалося, не пам'ятав уже ні Генріха, ні матері, бо не вітався. Він тепер ходив сповідатись, а віднедавна став співати в церкві; Генріх чув із хорів голос, який говорив колись про "нове життя", про "надбавку" та про "лад у родині", і не міг зрозуміти, чого мати не захотіла "її". Карл став би тоді його батьком.

Хтось із мешканців їхнього будинку завжди писав олівцем на стіні в коридорі те слово, яке мати сказала пекареві. Але не відомо було, хто саме. Слово залишалося інколи цілий день, але не довше — увечері приходив столяр, що мав унизу маленьку майстерню, і виколупував його цвяхом. На кам'яних плитках підлоги лишався слід, білий порох, а на стіні — подряпина. Невідомий знову писав слово, а столяр знову його виколупував: на стіні чорніло вже двадцять латок. То була мовчазна боротьба, і обидві сторони вели її однаково вперто: слово з'являлось знову, а столяр, що від нього, як і від Еріха, тхнуло камфорою, приходив із майстерні з чотиридюймовим цвяхом і виколупував його. Столяр був добрий, особливо до Вільми — щосуботи, коли підмайстер замітав майстерню, то мав вибрати всі оцупки, витерти й віднести Вільмі разом із найдовшими, найкучерявішими стружками. А сам столяр, коли збирав гроші за квартиру, завжди приносив Вільмі цукерки. Як Лео був дома, столяр казав йому:

— Я ще з вами порахуюся. Лео відповідав:

— Я з вами також.

Більше вони один з одним не розмовляли.

І аж згодом — Генріх сам дивувався, як він не здогадався про це раніше,— йому спало на думку, що то, мабуть, Лео писав на стіні: Лео якраз на таке здатний, бо то було його улюблене слово. Генріх почав стежити за Лео, коли той ішов на роботу або повертався додому, — Лео нічого не писав. Проте саме в ті дні, коли Генріх стежив за ним, слова на стіні також не було. Воно з'являлось лише тоді, коли він не міг стежити. Так тривало довго — вже півстіни списано й подряпано. Одного дня, як Генріх прийшов із школи й побачив у сінях на стіні слово, він під час вечері уважно придивився до олівця Лео, якого той заткнув за вухо. Вістря олівця було списане, зовсім пласке, а навколо нього білів маленький віночок — так виглядає олівець, як ним писати на стіні. Отже, слово те справді писав Лео.

Мати також лаяла того, ото писав на стіні, й казала:

— Дітям цього не треба читати.— І додавала похмуро: — Всяку погань вони і так зарані взнають.

І все ж мати сама сказала те слово пекареві в темному, теплому підвалі пекарні, що пахнув солодким тістом.

І Лео знову писав його на стіні, столяр виколупував його цвяхом, а в Генріха не вистачало мужності розповіси столярові про своє відкриття.

Колись, розмовляючи з дядьком Альбертом про всячину, він скаже йому й про це.

Увечері, лежачи в темряві на ліжку, Генріх розглядав батьків знімок, на який падало світло вуличного ліхтаря. Знімок тихо тремтів і погойдувався, як вулицею проїздили автомобілі, а надто коли їхала вантажна машина або тридцять четвертий автобус.

Від батька залишилось небагато — знімок на стіні й книжечка, яку мати вперто берегла між романами та ілюстрованими часописами, забруднена, тоненька, пожовкла брошура під назвою: "Що треба знати автослюсареві, щоб здати екзамен на підмайстра". Між її сторінками лежить згорнена вчетверо, пошарпана, але ще чітка літографія, на якій зображено Христа і його учнів за вечерею, — така сама, як дали йому, навіть підпис майже той самий: "Генріх Брілах уперше одержав святе причастя в парафіяльній церкві св. Анни в Чисту Неділю 1930 р." Тільки в нього парафіяльна церква св. Павла і Чиста Неділя 1952 р.

Материн батько лишився в Саксонії. Він нарікав на мізерну7 пенсію і в кожній листівці писав: "Невже у вас не знайдеться кімнатки для мене, щоб я повернувся на батьківщину?" А мати посилала йому тютюн та маргарин і писала: "З житлом у нас справді дуже погано — таке все дороге". Материна мати померла в Саксонії, а батьків батько лежав на тутешнім кладовищі під трухлявим дерев'яним хрестом, біля якого вони в поминальний день клали квітки й запалювали різноколірні свічки. Батькова мати — бабуся — була в сварці з матір'ю, вона приходила тільки на другий день різдва, приносила Генріхові подарунки й демонстративно нічого не приносила Більмі. Вона казала майже те саме, що й Карл: "Лад... його нікcЯи не буде". А ще любила казати: "Якби це бачив мій бідний син".

Бабуся приходила рідко. Вона була недобра, бо Віль-ми або взагалі не помічала, або нічого їй не приносила. А йому завжди казала:

— Ти б коли-небудь зайшов до мене.

Та Генріх тільки один раз її відвідав. У неї було чисто, так само, як у Лео, і пахло воском до підлоги. Бабуся пригостила його печивом і какао, дала навіть грошей на трамвай, але потім почала випитувати. Він нічого не розповів і більше не поїхав до неї, бо вона говорила теж, як ті люди) що під крижаною поверхнею: "незаймана душа", "чисте серце", а тим часом випитувала про Лео, про Карла й Герта і мурмотіла, хитаючи головою:

— Ніякого ладу... якби мій бідний син, твій батько, побачив...— І показувала йому знімки, де батько був

такого віку, як він, батьків знімок перед першим причастям, а другий — у комбінезоні слюсаря.

Але Генріх більше ніколи не їздив до неї, бо не міг брати з собою В ільму.

VII

Коли Нелла приводила гостей, то кликала Альберта, щоб він допоміг перенести сонного хлопця до його кімнати. Мартін був обважнілий зі сну, щось тихо мурмотів, і вони завжди боялися, що він прокинеться, та здебільшого хлопець одразу згортався калачиком в Альбер-товій постелі і спав собі далі. Гості в Нелли бували часто, і Альбертові доводилося по двічі на тиждень переносити хлопця до себе. Тоді він мусив кидати свою роботу, бо не хотів працювати й курити, коли Мартін спав у нього. Виходило якось мимохіть, що він ішов до Неллиної кімнати і прилучався до її гостей. Кілька разів він пробував працювати далі в порожній кімнаті нагорі, поряд із Глюмовою, та вона була чужа для нього, і під час роботи йому бракувало безлічі дрібниць, які він у себе звичним рухом витягав із шухляд письмового стола: ножиці й клей, олівці й пензлі. І йому здавалося, що не варто влаштовуватись у тій кімнаті. Була ще порожня кімната внизу, але в ній теж багато не напрацюєш: жовтогаряча канапа, жовтогарячі крісла, такого самого кольору килим, на стінах — картини

художника, якому протегував Неллин батько, докладно вималювані, нудні, а до всього ще й затхлий дух помешкання, що в ньому роками вже ніхто не живе, але яке регулярно прибирають. Хлопець уперто відмовлявся переселятися до котроїсь із порожніх кімнат, тому Альбертові не залишалось нічого іншого, як іти до Нелли й сидіти з її гістьми. Він завжди сердився й нудьгував там. Інколи не витримував — ішов звідти, щоб де-небудь упитися, а як повертався й бачив її саму серед попільничок, повних недокурків, порожніх пляшок і тарілочок із недоїденими бутербродами, йому ставало шкода її.

Найчастіше приходили які-небудь сноби, що з ними Нелла знайомилась десь у дорозі, чи на якомусь збіговиську, або їх рекомендували їй під час доповіді, і Альбертові гидко було цілими годинами слухати їхню балаканину про мистецтво. Він ніколи не брав участі в розмові, пив вино й чай, а як хтось починав читати вірші Рая, йому ставало просто зле. Але скоряючись Нел-линій усмішці, він неволею відповідав на запитання про Рая.

Щоб не так було шкода згаяного часу, він багато пив. До того ж інколи серед гостей були гарненькі дівчата — а він любив дивитися на гарненьких дівчат, навіть як вони були захоплені снобізмом. Він пильно стежив за всім, часто вставав, щоб відкоркувати пляшку, або, якщо гості засиджувалися допізна, їхав на своїй машині купувати ще вина, печива й сигарет. Утримував його там тільки хлопець, що спав на його ліжку,— він часом прокидався серед ночі й лякався, коли бачив над собою чужі обличчя. А ще, бувало, Неллина мати серед ночі влаштовувала сцену. Як ще не настав час "крові в сечі", вона, вигадувала щось інше, не таке для неї звичне. Вона могла цілими тижнями спокійно сидіти в своїй кімнаті з пляшкою червоного вина, тарілкою бутербродів і сигаретами "Томагавк" у яскраво-червоних коробках, порпаючись у старих листах чи обраховуючи своє майно. Або сиділа й гортала свої давні підручники, читанки 1896—1900 років чи стару шкільну біблію, де залишились сліди її малювання, зробленого більше ніж п'ятдесят років тому,—десятирічною селянською дівчинкою вона темно-червоним олівцем густо зафарбувала

криваві шати єгипетському Йосифові, а рудим, кольору гірчиці,— приборканих левів, що мирно сплять навколо Даниїла.

Цілими тижнями вона була спокійна, а потім зненацька відчувала потребу влаштувати сцену. Бувало, вночі, о першій годині, їй раптом забагнеться поїсти салати.

Тоді вона, одягнувши чорний, у голубих квітках халат, ішла до Неллиної кімнати з порожньою пляшкою з-під оцту в руці й на порозі кричала:

— Свинство — пляшка знову порожня, а мені треба, конче треба салати!

Не так легко було дістати серед ночі оцту, та Альберт про всяк випадок уклав з буфетницею привокзального ресторану товариську угоду і міг у будь-яку хвилину дістати там що треба. Коли Больда пізно ввечері сходила на кухню, а Неллина мати ще не спала і була настроєна влаштовувати сцену, тоді вона зчиняла свар* ку й кричала на Больду:

— Ох ти ж, зведена чернице, подвійна вдовичко! — і перераховувала всі злочини Больдиного батька, що, очевидно, був браконьєром і пачкарем, але вже п'ятдесят п'ять років лежав на кладовищі в маленькому гірському селі. Коли ж у неї не було настрою влаштовувати сцену, вона не чіпала Больди або заводила з нею мирну балачку. Чи зненацька вдиралася до Неллиної кімнати й кричала:

— Знову хвойдаєшся, розпуснице? А чоловік твій, бідолаха, спить у чужій землі!

Тоді її міг заспокоїти тільки Альберт або Глюм, і ;гому краще було, щоб він залишався вдома, бо Нелла боялась своєї матері.

Отже, він просиджував два дні на тиждень із Нелли-ними гостями, охороняючи хлопчиків сон, і був завжди готовий, немов та пожежня, втихомирювати, як виникне потреба, Неллину матір.

Альберт не ображався, що потім, коли гості розходились, йому накидали роль шофера таксі: він підвозив Неллиних гостей до трамвайної зупинки, а як було дуже пізно, то до трамвайного парку, звідки цілу ніч щогодини від'їздив трамвай. А коли мав бажання, то розвозив їх поодинці додому. Альберт намагався якнайдов-ще пробути в місті, бо завжди хотів, щоб Нелла вже спала, як він повернеться.

Гарно їхати самому вночі: вулиці порожні, сади огорнуті густою темрявою. Він дивився на картини, ви-чаклувані з мороку фарами його машини: на рухливі, різкі, дуже чорні тіні й на жовто-зелене газове світло вуличних ліхтарів, холодне, мов крига, світло, яке він любив і яке навіть улітку викликало уявлення про великий холод. Сади й парки, залиті тим жовто-зеленим світлом, навіть у цвіту здавалися нерухомими, холодними, ніби мертвими. Часто він виїздив на кілька кілометрів за місто, поминав сонні села, вибирався на автостраду, мчав якийсь час нею з величезною швидкістю, а на першому ж роздоріжжі повертав назад до міста. І кожного разу відчував глибоке хвилювання, коли в світлі фар виринала людина, — здебільшого то були повії, що стояли якраз на видноті, коли на поворотах водії вмикали далеке світло: самотні, бездушні ляльки в строкатому одязі, що навіть не усміхалися, як хто-не-будь проїздив повз них: білі ноги на темному тлі, залиті яскравим світлом. Вони завжди нагадували Альбертові старовинні різьбленні фігури на носі корабля, і здавалося, що корабель потонув, а вони стоять, і фари раз по р43 вихоплювали їх із темряви на поворотах. Альберт дивувався, як добре вибирали вони місце, але ще ніколи не бачив, щоб машина зупинилась і хтось узяв дівчину.

Там, де кінчався міст, коло сходів притулилася маленька пивничка, що була відчинена цілу ніч. Альберт випивав склянку пива й чарку горілки, аби тільки довше не повертатися. Господиня вже знала його, бо

гості бували часто, і кожного разу він розвозив їх додому, щоб не залишатися на самоті з Неллою.

Часто він сидів у тій пивничці дуже довго, думаючи про речі, що мимоволі поставали в пам'яті через Нел-линих гостей. Коло столиків звичайно сиділо кілька матросів із рейнських суден, граючи в кості, з репродуктора тихо лунали чужі голоси, а маленька чорнява господиня плела біля грубки. Вона завжди розповідала Альбертові, для кого плете: світло-зелений светр для зятя, руденькі рукавички — для дочки. Та найчастіше вона плела гарненькі штанці для онуків. Взірці господиня вигадувала сама, а часто питала поради і в Альберта, і він давав їй багато вказівок. Раз навіть порадив на світло-жовтій сукні для чотирнадцятирічної онучки виплести темно-зелені пляшки з різнобарвними наліпками. Сам намалював їй узірець кольоровими олівцями, що їх завжди носив із собою, на білому цупкому папері, в який вона загортала матросам холодні котлети й битки. Іноді, коли він починав думати про всі ті речі, що їх згадував через Неллиних гостей, то засиджувався до третьої або й до четвертої години ранку.

Перед війною Альберт був кореспондентом однієї маленької німецької газети в Лондоні, але газета витурила його, і після смерті Лін Нелла наполягла, щоб він повернувся до Німеччини. Неллин батько влаштував його на своїй мармеладовій фабриці, щоб він не був на очах. Тут він разом з Раєм до самого початку війни вів маленький статистичний відділ. Всі кошти вони витрачали на вигадки, що не стільки давали користі фабриці, скільки були їм самим своєрідною посвідкою особи:

Альберт із Раєм могли кожної миті довести, що виконують розумну, не пов'язану з політикою роботу, беруть участь у так званому трудовому процесі. В їхній робочій кімнаті завжди панував розгардіяш, здатний викликати уявлення про жваву працю. На креслярських дошках були приколоті ескізи, навколо валялися тюбики й пензлі, на поличках стояли відкриті пляшечки туші, а з відділу збуту щонеділі приходив звіт, заповнений цифрами, які вони потім переносили на свої таблиці:

стовпчики цифр проти кожної німецької округи, що~по-тім оберталися в крихітні слоїки мармеладу на кольорових географічних картах.

Згодом вони почали придумувати нові назви до нових сортів мармеладу і так ретельно провадили свої підрахунки, що могли коли завгодно сказати, де й скільки з'їли або з'їдять мармеладу і якого саме. Вершиною їхнього цинізму була пам'ятка під назвою: "Виробництво і збут ароматного варення Е. Гольштеге", видана 1938 року, до двадцятип'ятиріччя з дня заснування фірми. То була надрукована на дуже гарному папері брошура з багатьма ілюстраціями, розіслана безкоштовно всім клієнтам. Альберт робив ескізи нових плакатів, Рай складав нові підписи, а вечори вони проводили з Неллою і небагатьма друзями, яких можна було ще мати 1938 року. То був дуже напружений час, і вечорами їхнє стримуване роздратування не раз проривалось, особливо як приходив патер Віліброрд. Рай ненавидів Віліброрда, того самого, що тепер завзято робить із нього культ. Кінчалося це здебільшого однаково: вони так допікали Вілібрордові, що той ішов геть, а самі потім напивались, обмірковували, чи можна емігрувати, і другого ранку спізнювались у своє бюро, голова тріщала, і, бувало, охоплені раптовою люттю, вони рвали всі свої малюнки й таблиці.

Та минав день, і вони знову починали малювати, винаходячи нові принади для споживачів, нові категорії й відтінки кольорів, щоб графічно схарактеризувати різні гатунки мармеладу. А останнім їхнім витвором, перед тим, як їх забрали на війну, був історичний огляд, у якому Рай поставив собі за мету довести, що вже люди кам'яного віку, римляни, греки, фінікійці, євреї, інки й германці, втішалися мармеладом. У той витвір Рай уклав усю свою уяву, а Альберт — весь талант художника.

Вийшов справді шедевр, що дав підприємству багато нових клієнтів. Але тепер уже їх не треба було, бо з'явився новий клієнт, що поїдав мармелад без жодної реклами,— війна.

Під час війни всюди на узбіччі доріг, де зупинялись німецькі обози, бачили бляшанки з-під мармеладу їхньої фабрики: наліпки з

Альбертовими ескізами, підписи, що їх робив Рай. Французькі діти грали тими бляшанками в футбол, для російських жінок вони були коштовною знахідкою. І навіть як наліпка була вже давно відірвана або подерта, а сама бляшанка заіржав-лена й побита, вони все одно пізнавали її із штампованої монограми Раєвого тестя "Е. Г." — Едмунд Гольштеге. І навіть коли ночували десь у затхлому приміщенні і в темряві натикалися на бляшанку, що торохтіла під рукою, зустріч була неминуча: можна було відчути, намацати там, де в бляшанку вставлено дужку, опуклі літери "Е. Г." й стилізовану вишню, Альбертів витвір.

Армія на своєму переможному шляху залишала не тільки гільзи снарядів, зруйновані будинки й забиту худобу, а й бляшанки з-під мармеладу. В Польщі й у Франції, в Данії і в Норвегії, на Балканах — усюди можна було прочитати на бляшанці з-під мармеладу вислів, що його склав Рай: "Дурний той, хто варить сам повидло, для тебе його наварить Гольштеге". Слова "Дурний той, хто варить сам повидло" були надруковані великими червоними літерами, все інше — трохи дрібнішими. Той вислів був наслідком тривалої наради з дирекцією, після якої вони розпочали кампанію проти домашнього повидла. Але кампанію довелося припинити, бо втрутились органи пропаганди націстської партії, які з свого боку вважали, що вміння варити повидло — велика цнота щиро німецької господарки. Але наліпки й плакати були вже надруковані — а під час війни такими дрібницями не цікавились, їх поналіплювали, і згодом вони попали аж у глиб Росії.

Перший рік війни Альберт і Рай прослужили в різних частинах, на різних фронтах, але навіть бувши далеко один від одного, бачили те саме: в передмістях Варшави і біля Ам'єнського собору валялися німецькі бляшанки з-під мармеладу.

Крім того, вони ще одержували од Неллиної матері пакунки з гарними, зробленими з хромованої бляхи мініатюрними баночками мармеладу — рекламними сюрпризами, що їх безкоштовно давали кожному, хто купить три великі банки. І Неллина мати занадто часто писала про те, як добре йдуть справи на фабриці...

У пивниці нікого вже не було. Пиво видихалося і було таке несмачне, що Альберт, надпивши трошки, відсунув склянку. Потім оглянув ряд пляшок на полиці й сказав, не піднімаючи голови:

— Дайте мені, будь ласка, чарку шварцвальдської вишнівки.

Та пальці в господині вже не рухалися, клубок вовни й дротики впали на підлогу, і, підвівши голову, Альберт побачив, що вона заснула. По радіо жіночий голос тихо, співав південноамериканську пісню. Він устав, зайшов за прилавок, налив сам собі вишнівки, підняв клубок і дротики й подивився на годинник: була вже третя ночі. Альберт пив горілку поволі, майже по краплі, потім запалив люльку. Нелла, напевне, ще не лягла, йому ніколи не щастило дочекатися в місті, поки вона засне. І хоч що б він їй казав, вона все покірно вислухає. Про Раєву ненависть до Віліброрда, і про Раєву цинічність, і про його снобізм, і про те, що перед смертю він за п'ять років не написав жодного вірша — лише рекламні підписи, і що вона винна в створенні фальшивої легенди.

Він допив горілку й збудив господиню, поторсавши її легенько за плече. Вона зразу ж прокинулась, засміялась і сказала:

— Ото розіспалася! Якби не ви, то мене й пограбувати могли б.

Вона встала й вимкнула радіо. Альберт поклав гроші на прилавок, вийшов на вулицю й почекав господиню, що опускала жалюзі й замикала двері.

— Сідайте,— сказав він,— я довезу вас додому.

— От добре,—зраділа господиня.

Був понеділок, люди на вулиці майже не показувалися, тільки великі вантажні машини з городиною їхали в напрямку ринку.

Через господиню Альберт зробив гак, висадив її й повільно рушив додому.

Нелла ще не спала. Вона навіть не прибрала в кімнаті: всюди стояли склянки, філіжанки, тарілки з недоїденими бутербродами, розкришене печиво в скляних вазочках, порожні коробки з-під сигарет. Навіть попільничок не спорожнила. Пляшки стояли на столі, на* вкруги валялися корки.

Нелла сиділа в кріслі й курила, втупивши очі кудись у далечінь. Часто йому здавалося, що вона сидить там вічно й вічно сидітиме. Він мав на увазі всю силу й вагу слова "вічно" — сиділа отак бозна-відколн в темній кімнаті, відкинувшись на спинку зеленого крісла, й курила, втупивши очі в далечінь. Проте запарила каву й накрила кавник старим ковпаком, щоб не прохолов. Коли вона зняла ковпак, свіжа, яскрава зелень кавника видалась Альбертові єдиною свіжою річчю в цій кімнаті, де навіть квіти, що їх поприносили гості, були ніби насичені димом сигарет або лежали ще, загорнуті в папір, на столі в передпокої. Неллина неохайність здавалась йому раніш привабливою, але відтоді, як вони стали жити вкупі, Альберт зненавидів її.

Якщо кавник стоїть на столі, то ніч буде довга, він знав. Альберт ненавидів каву, ненавидів Неллу, її гостей, безглуздо змарновані ночі, але як тільки Нелла усміхалася, він забував свою ненависть: у тому єдиному, неповторному русі м'яза на її обличчі таїлась могутня сила. І хоч Альберт знав, що усмішка та машинальна, він ніколи не міг устояти перед нею, бо щоразу знову вірив, що Нелла усміхається йому. Він сідав і починав автоматично говорити те, що тисячі разіЬ говорив у таку мить і за таких обставин. Нелла любила такої пізньої години виголошувати довгі монологи про своє змарноване життя, освідчуватися йому або розписувати, як би все було, коли б Рай не загинув. Вона щосили намагалася повернути час назад, відкинути все те, що відбулося за ці десять років, і втягти Альберта в свої мрії.

О пів на четверту Нелла вставала, ще раз ішла запарити каву, і, щоб не залишатися самому в цій кімнаті, яку він знав уже двадцять років, у кімнаті, сповненій тютюновим димом і спогадами про Рая, Альберт збирав докупи склянки й брудні тарілки, висипав попіл із попільничок, розсував зелені завіси й відщтняв вікно. Потім ішов до Нелли на кухню, брав із шафи вази, наливав у них води й ставив туди квіти. А відтак стояв біля газової плити поруч із Неллою, яка чекала, поки закипить вода, їв холодне м'ясо або смачний Неллин салат, який вона завжди тримала напоготові в холодильнику.

Це була година, якої Нелла прагнула, задля якої, очевидно, й затівала весь той гармидер, бо саме так відбувалося все двадцять років тому: він стояв на кухні поруч із Неллою, дивився, як вона запарює каву, куштував її салат — о третій або о четвертій ночі — і розглядав напис, викладений чорними плитками по білих: "Любов приходить на ситий шлунок". Рай завжди лишався в Неллиній кімнаті й дрімав. Тоді також гості засиджувалися допізна, ті ночі були заповнені балаканиною про політику, суперечками з Шур-бігелем, який закликав усіх вступати до штурмових загонів і християнізувати їх. Такі слова, як "дріжджі", "закваска" або такі фрази, як "збагатити націонал-соціалізм скарбами християнської думки", їх обурювали. Тоді також серед гостей були гарні дівчата, проте більшість їх загинула, деякі роз'їхались під час війни по чужих містах і країнах, а дві вийшли заміж за націстів і повінчалися з ними під дубами.

Потім Рай і Альберт пересварилися майже з усіма. Вони засиджувалися допізна над картами, принесеними з бюро, і серед ночі ще двічі пили каву: о другій годині і о третій.

Добре, що хоч кавник, в який тепер Нелла наливав каву, не той, що тоді. Та й не тільки він, багато чого невблаганно нагадувало, що часи змінилися.

Серце його калатало, коли він серед ночі йшов до своєї кімнати, щоб поглянути, як спить хлопець: Мартін виріс і, здавалось Альбертові, виріс

швидко й остаточно. Альберт навіть лякався, побачивши на своєму ліжку великого одинадцятирічного хлопця: він л.ежав, розкинувшись, білявий, вродливий, дуже схожий на Неллу. У відчинене вікно долинали вже вранішні звуких далекий брязкіт трамвая, щебетання пташок. Чорнильна синява ночі за рядком тополь, що оточували сад, порідшала, зблякла, а нагорі, в кімнаті, де мешкав тепер Глюм, не чути вже, давно не чути важких розмірених кроків Неллиного батька, кроків селянина, що надто довго ходив за плугом і не міг уже змінити свою ходу.

Сучасне й минуле наштовхувались одне на одне, як два диски, що крутяться, шукаючи спільного центра: один крутився рівномірно, вісь його проходила посередині — то було минуле, яке, здавалося, він бачив дуже чітко; але сучасне оберталося швидше, ніж минуле, перестрибувало через нього, роблячи дугасті кільця, наче мало свою власну вісь, і нічого не можна було вдіяти, дарма, що Альберт бачив хлопчикове обличчя, відчував його віддих Н4 своїй руці, бачив ласкаве кругле Глюмове лице. Дарма, що минулі двадцять років лишили сліди на Неллиному обличчі: зморшки навколо очей, ситі згортки на шиї, уже далеко не молодій, губи, шорсткі від безперервного куріння, рідкі зморшки на обличчі — все дарма. Він піймався на її усмішку, автоматично викликані чари, що знищують час, а хлопчика на ліжку роблять якимось привидом. І між сучасним, що крутиться такими дугами, і минулим, що наче так рівно обертається, зненацька вганяється третій, яскраво-жовтий диск: час, якого ніколи не було, життя, ніколи не прожите,— Неллина мрія. Нелла втягує в неї Альберта хоч на кілька хвилин, тут, уночі, на кухні, запарюючи каву і готуючи бутерброди, що засихатимуть на тарілці. Кавник, бутерброди, усмішка, сивий, молочного кольору світанок — все це лише реквізит і лаштунки Нел-линої болісної мрії, мрії прожити життя, якого ніколи не було й ніколи не буде, — життя з Раєм.

— О,— промурмотів Альберт, — я колись таки здурію через тебе.

Він заплющив очі, щоб не бачити того карколомного обертання, божевільного мерехтіння трьох дисків, що ніколи не зійдуться докупи, смертельної неузгодженості, в якій немає спокою.

Кава, що її ніхто не вип'є, бутерброди, що їх ніхто не з'їсть, — реквізит кривавої драми, куди він залучений, як єдиний і необхідний статист, — та все ж його втішало, що каву підігріє собі Больда, а бутерброди загорне й візьме на роботу Глюм.

— Іди вже,— стомлено мовила Нелла, накриваючи кавник зеленою накривкою.

Він похитав головою:

— Чому б нам не спробувати якось полегшити життя?

— Одружитися, чи як? — відповіла Нелла. —Гадаєш, так було б легше?

— А чому б ні?

— Іди краще спати, — мовила вона. — Я не хочу тебе мучити.

Альберт мовчки вийшов, тихо подався до ванної, запалив там газ, пустив воду і повернув кран так, щоб вода нечутно набиралась у ванну.

Він довго стояв і тупо дивився на синювату воду, що легенькими струменями здіймалася з дна. Водночас напружено прислухався: Нелла зайшла до своєї кімнати, і незабаром звідти почувся її плач. Дверей вона не зачинила, щоб Альберт чув той плач. У будинку було тихо й прохолодно. Надворі вже світало. Замислившись, Альберт кинув недокурка у ванну і тепер, отупілий з утоми, спостерігав, як розмокає недокурок і на дно осідає чорним брудом затверділий попіл, як жовті крихти тютюну спочатку плавають на поверхні цілою купкою, потім починають розпорошуватися, і кожна залишає у воді жовту хмаринку. Цигарковий папір потемнів, і на темному тлі добре видно напис: "Т о м а г а в к>>. Як він курив сигарети, то вибирав бабусину марку, щоб бути готовим до її нальотів. Жовта хмаринка стала вже така завбільшки, як

гриб, а вода, що била догори з душу на дні ванни, відштовхувала купку тютюну, яка все більше розпорошувалася і все більше втрачала свій колір. Унизу, на чистому, блакитному дні ванни, рухались чорні, затверділі часточки попелу. Течія відносила їх поволі до стоку.

Нелла все плакала, і двері стояли відчинені. Альберт раптом вимкнув газ, повернув кран, витяг за нікельований ланцюжок затичку з ванни й побачив, як зникають у вирі жовті тютюнові хмаринки.

Він вимкнув світло й пішов до Нелли. Вона курила й схлипувала. Він зупинився на порозі і суворим голосом, що здивував навіть його самого, крикнув:

— Чого ти, власне, хочеш?

— Сядь біля мене, — мовила вона.— Сядь.— Усмішки в неї не вийшло, і це зворушило Альберта: не часто з нею таке бувало.

Він сів і взяв сигарету з коробки, яку вона подала. Нелла знову спробувала усміхнутись, і цього разу їй пощастило: здавалося, наче хтось потай натиснув кнопку. Як фотограф' користується лампою-блискавкою, так Нелла користувалася своєю усмішкою, вона славилась нею — але тепер ця усмішка стомлювала Альберта, так само, як і вигляд її ніжних білих рук, що славились не менше, ніж її усмішка. Вона не погребувала найдешевшим трюком: заклала ногу на ногу й трохи відхилилася назад, щоб видніше було її гарні груди.

У ванні забулькала остання вода: ще один сплеск, і заспокійливого шуму більше не чути.

— Виходити заміж я більше не хочу, — тихо сказала Нелла.— На таку принаду я вже не спіймаюсь. Якщо хочеш, стану твоєю коханкою, ти сам знаєш, і коханка з мене буде вірніша, ніж була б дружина, але заміж я більше не вийду. Відтоді, як я збагнула, що Рай мертвий, я часто думаю,

що краще було б мені взагалі не виходити заміж. Навіщо ця комедія, цей маскарад, ця смертельна поважність шлюбу і страх удівства? Громадянська реєстрація і вінчання в церкві — а потім з'являється якась нікчема й посилає твого чоловіка на певну смерть. Три або чотири мільйони цих урочистих угод поламано війною: залишились тільки вдови... Я просто не здатна бути вдовою — і не хочу бути дружиною ніякого іншого чоловіка, крім Рая, і не хочу більше мати дітей — ось мої умови.

— А мої ти знаєш, — сказав Альберт.

— Авжеж, — спокійно погодилась вона, — одружитися, всиновити хлопця, а можливо, — мати ще й власних дітей.

— На добраніч,— сказав він і хотів устати.

—г Ні, не йди, — спокійно зупинила його Нелла. — Нарешті стає трохи веселіше, а ти хочеш іти. Навіщо бути таким коректним, таким педантичним, так суворо дотримуватись приписів моралі — я просто не розумію.

— Задля хлопця. Твої мрії не мають майже ніякого значення порівняно з його життям. Кінець кінцем, тобі майже сорок років.

— З Раєм усе було б добре, я б залишилась вірна йому, і в нас ще були б діти, але його смерть зломила мене, якщо тобі такий вислів подобається, і я не хочу бути ще раз чиєюсь дружиною. Практично ти й так Мартінів батько. Тобі мало цього?

— Я боюся, — заперечив Альберт, — що ти одружишся з кимось іншим, і хлопець дістанеться йому.

— Ти любиш хлопця більше, ніж мене?

— Ні,—тихо відповів Альберт,—його я люблю, а тебе — ні. Тут не може бути більше чи менше — я тебе

надто добре знаю, щоб закохатись у тебе, але ти досить гарна, щоб часом захотілося переспати з тобою,— однак тепер я так не можу, бо часто думаю про Рая і хлопець завжди зі мною. От яка справа.

— О, тепер я знаю, чому не одружуся з тобою — тому, що ти не любиш мене,— сказала Нелла.

— Зате віднедавна ти вмовила себе, що любиш мене. Це якраз пасує до твоїх мрій.

— Ні,— заперечила вона,—я не вмовляю себе і знаю, що це неправда. В мене до тебе таке саме почуття, як і в тебе до мене. Раніше це називалось освідчуватись в почуттях — але наші слова мало про що свідчать. Знайди інші слова, якщо хочеш.

Альберт хотів устати, пройтись по кімнаті чи підійти до вікна, але він надто часто бачив у кіно, як чоловіки, що освідчувались жінкам, вставали й говорили, ходячи по кімнаті, тому лишився сидіти *в незручному кріслі і лише взяв сигарету з коробки, яку йому простягла Нелла.

— Боже мій, — мовив він, — говорити про кохання просто безглуздо. Ми ж обоє зареготалися б, якби я одного чудового дня сказав: "Я кохаю тебе".

— Мабуть, що так,— погодилась вона.

— І, звичайно, спати з удовою свого товариша — зовсім інша річ, ніж одружитися з нею... А одружитися з жінкою, що впивається мріями, як дехто морфієм, свідомо й жадібно, я міг би тільки задля Мартіна, але мені здається, що не можна одружуватися з жінкою лише задля її дитини,— сьогодні я збагнув це.

Нелла заплакала, а він усе-таки підвівся з крісла й почав ходити по кімнаті, безпорадний і схвильований, хоч уже безліч разів бачив таке в кіно.

— Я і всі ми тільки одного чекаємо від тебе, задля хлопця: щоб ти була трохи розважніша, — мовив Альберт.

— Ти помиляєшся, і всі ви помиляєтесь. Ви мене вважаєте майже повією, а насправді я після Раєвої смерті не знала жодного чоловіка.

— Тим гірше,— сказав він,— ти всіх їх накручуєш своєю усмішкою, як діти бляшаних півників. Ох, ми все-таки повинні б одружитись, повинні б тихо й мирно жити з хлопчиком, не дбаючи про всіх тих довершених ідіотів, що крадуть наш час, виїхати до іншої країни, геть із цієї божевільні. І хто зна, може, колись до нас прийде, як раптовий дощ, як буря, те, що досі звалося коханням,— адже Рай мертвий, — сказав він, і знову, голосніше й суворіше: — Мертвий.

— Твої слова звучать майже так, ніби ти задоволений з цього,— зауважила вона.

— Ти знаєш, що втратити його мені було не легше, ніж тобі,— тільки по-іншому. Я вважаю, що жінок, з якими можна одружитися, є більше, ніж чоловіків, що можуть стати товаришами. А жінок, з якими можна часом переспати, є безліч. В кожному разі Рай мертвий. І в тебе є лише дві можливості: бути вдовою або стати дружиною іншого чоловіка. А ти намагаєшся жити в проміжній стадії, в категорії, якої не існує.

— Але яка, може, виникне, — палко заперечила вона.— Категорія, в якої ще немає назви, але, можливо, буде. О, як я ненавиджу всіх вас за те, що ви даєте життю йти далі своєю колією. Посипаєте убивство забуттям, як ожеледь попелом. Задля дітей, аякже, задля дітей — так гарно звучить. І таке чудове виправдання, щоб наповнювати світ новими вдовами, новими чоловіками, яким судилося полягти і лишити вдовами

своїх дружин. Брати нові шлюби... Нікчеми, ви не можете придумати нічого кращого? О, я знаю, знаю.— Вона встала, пересіла в інше крісло й поглянула на Раїв портрет, що висів над її ліжком.— Я знаю,— палко сказала вона й повела далі, наслідуючи патера Віліборда: — "Дбайте про дитину й про справу свого чоловіка. Шлюб — це таємниця. Шлюби укладаються на небі". Кажуть так і всміхаються, як авгури. І моляться в своїх церквах за те, щоб росли нові чоловіки, хоробрі, здорові й побожні, щоб вони весело йшли на війну, щоб не переставала працювати фабрика вдів. Листонош вистачить, щоб приносити в дім повідомлення, і священиків теж, щоб обережно підготувати вас до тяжкої звістки. О, хто краще за мене знає, що Рай мертвий! Що його вже немає, що він ніколи не приходить і ніколи більше не прийде на цьому світі! Я добре знаю — і починаю тебе ненавидіти, бо ти, здається, справді маєш намір зробити мене вдруге потенціальною вдовою. Як почати зарані, ну, хоча б від шістнадцяти років, то можна любесенько до свого блаженного скону п'ять або й шість разів повдовіти та ще й молодою залишитись, як ось я.

Врочисті присяги, врочисті угоди — і, лагідно усміхаючись, тобі нашіптують таємницю: шлюби укладаються на небі. Чудово — тоді я хочу на небо, де справді буде укладений мій шлюб. Скажи ще, що я ж не можу поко-нати смерть на землі, скажи.

— Я саме хотів це сказати.

— Я й не чекала чогось іншого. Розкішний вислів, любий мій, є чим пишатися. Може, ти хотів ще сказати, що можна почати нове життя?

— Можливо, я й це хотів сказати.

— О, перестань, те було надто гарне. Нове життя! Себто новий шлюб із тобою?

— А хай йому біс! — розсердився він.— Не думай, що я страшенно прагну одружитися з тобою, просто мені здається, що так було б найрозумніше.

— Дуже приємно чути, — мовила Нелла.— Ти майстер робити компліменти.

— Пробач, я зовсім не те мав на думці, — усміхнувся Альберт.— Мені б не страшно було одружитися з тобою.

— Ще краще — ти, так би мовити, не помер би.

— Дурниці,— мовив він, — ти ж знаєш, що подобаєшся мені, і знаєш, що ти вродлива жінка.

— Але не на твій смак, правда?

— Безглуздя, я все ж таки вважаю, що можна було б почати нове життя.

— Іди вже, — мовила вона.— Йди.

Тим часом зовсім розвиднілось. Він устав і запнув зелену завісу.

— Добре, йду.

— В глибині душі ти думаєш, що я уговкаюсь й одружуся з тобою, але ти помиляєшся.

— Тобі потрібна ванна?

— Ні, я вмиюсь на кухні, йди.

Альберт пішов до ванної, відкрутив кран і запалив газ. Він знову поклав душ так, щоб вода текла нечутно, потім зняв із руки годинника, повісив його на цвяшок, де звичайно висів ручний дути, і вернувся до Нелли,— вона чистила на кухні зуби.

— Ти забула,— сказав він,— що ми вже раз пробували жити так, як ти б хотіла. Ти взагалі багато чого забула.

Вона прополоскала рота, поставила склянку й машинально провела пальцями по кахлях на стіні.

— Так, я тоді не хотіла через дитину. Мартін був ще такий малий — і я не могла. Пробач, я про це ніколи не згадувала...

Тоді, зразу після війни, він палко жадав її. Після п'яти років життя в чоловічому оточенні вона була перша жінка, з якою він спав під одним дахом, і до того ж гарна. Через кілька днів після свого повернення він якось уночі натягнув штани, накинув піджака поверх нічної сорочки й босоніж пішов до її кімнати. В неї ще горіло світло. Вона сиділа в постелі й читала, загорнувшись у велику чорну хустку. Коло ліжка тихо дзижчала несправна електрична плита. Нелла усміхнулась, коли він зайшов, поглянула на його босі ноги й сказала:

— Боже мій, ти застудишся! Сідай ось тут. Надворі було холодно, а в кімнаті пахло картоплею,

що лежала в лантухах по всіх шафах, бо льОх уже кілька разів обкрадали.

Нелла згорнула книжку, показала на стару овечу шкуру, що лежала біля її ліжка, і кинула йому товстий червоний светр:

*~ Закутай ним собі ноги.

Альберт мовчки сів, закутав ноги светром і взяв сигарету з коробки, що лежала на її нічному столику.

Він умостився зручніше й відчув приємне тепло розпеченої електричної плитки. Нелла мовчала і більше не усміхалась. Дитина, що спала в ліжечку біля книжкової шафи, була застуджена і весь час сопіла. Без пудри й помади Нелла виглядала старішою, ніж удень, була стомлена й бліда, і навіть віддалік від неї тхнуло дуже поганою горілкою. Щоб приховати ніяковість, він розглядав книжку, що її вона поклала на нічний столик,— "Тереза Декейру". Внизу, в шухляді, лежала її білизна, безладно кинута докупи. Йому було соромно,. що він так раптово, не постукавши, вдерся, і тому він уперто дивився повз її обличчя на стіну, де висіла Раєва фотографія, або на ліжко, але навіть тоді надзвичайно чітко бачив Раєве обличчя: неспокійне гнівне обличчя людини, що обурюється такою випадковою, безглуздою смертю.

— Хочеш випити? — запитала Нелла, і Альберт вдячний був, що вона змогла усміхнутися.

— Так, будь ласка,— сказав він.

Нелла виловила зі шпари між ліжком і стіною склянку та пляшку з каламутною рудуватою горілкою і налила йому. Вона нічого не говорила, не заохочувала його й не стримувала, лиш трохи насторожено чекала.

Альберт мовив:

— Випий зі мною.

Вона кивнула, виловила з тієї самої шпари ще й чашку, вихлюпнула недопиту каву просто на паркет і простягла чашку йому. Альберт налив, вони обоє випили й закурили. Плитка за його спиною мурчала, як велика ласкава кішка. Нараз Альберт вимкнув світло і сказав, освітлений червоним блиском від плитки:

— Якщо не хочеш, скажи, я піду.

— Ні,— відповіла вона, злякано усміхаючись, і він не зрозумів, що ту мить означало "Ні" — "Так" чи "Ні". Він вимкнув і плитку, почекав, поки дріт охолоне, й схилився над її ліжком. Нелла в темряві притягла рукою його голову до себе, ніби петлею, поцілувала в щоку й пробурмотіла:

— Краще б ти пішов.

І він відчув якесь дивне розчарування: його здивували її вуста, що здалися надто м'якими й великими, її цілунок, що виявився не таким, яким він уявляв собі. Він знову ввімкнув світло й плитку з якимось приємним почуттям, що не треба соромитись: Нелла була така ласкава. І не відчув великого розчарування від того, що з наміру його нічого не вийшло. Коли світло знову спалахнуло, Нелла засміялася, ще раз притягла його рукою, ніби петлею, до себе й поцілувала в другу щоку, і він знову відчув розчарування.

— Нам не можна цього робити,— сказала Нелла, і Альберт пішов до своєї кімнати.

Вони ніколи більше не говорили про той випадок, і Альберт згадав про нього аж оце у ванній.

Нелла поставила склянку на поличку й задумливо глянула на нього:

— Так, я тоді не хотіла через дитину...

— А тепер,— сказав він, — я не можу — також через хлопця.

— Дивно, як я могла забути про це,—усміхнулась Нелла.

— Багато чого забувається,— сказав він, також усміхаючись,— і нам здається, наче його ніколи й не було. Думаю, ти не образилась на мене за те, що я тут набалакав.

— Ми за цей час постарішали на дев'ять років, — мовила вона.

— На добраніч.

Альберт вернувся до ванної і скоро почув, як Нелла зайшла до своєї кімнати й зачинила двері. Він роздягнувся, став у ванну і вже тепер сердився на втому, що охопить його десь біля дев'ятої години. Він любив рано лягати, міцно й довго спати, уставати вдосвіта, снідати разом із хлопцем, бо~знав, як тяжко дитині, коли вона єдина в будинку повинна рано вставати, шукати собі сніданок і потім бігти підтюпцем до школи, знаючи, що всі ще можуть поспати. Альбертові батьки тримали невеличкий ресторанчик і ніколи не лягали спати раніше третьої або й четвертої години, тож протягом цілого свого дитинства він уранці йшов через накурену залу до великої, порожньої кухні. Там тхнуло холодним лоєм, бозна-колишнім салатом, на полиці лежали для нього бутерброди, на газовій плиті стояла кава в алюмінієвій каструлі. Шипіння газу в холодній смердючій кухні, поспіхом випита гаряча кава з несвіжим присмаком, бутерброди з великими, нашвидку нарізаними шматками м'яса, якого він не любив. Відтоді, як Альберт пішов з батьківського дому, він завжди прагнув зарані лягати й зарані вставати, але доля вічно зводила його з людьми, що порушували той ритм.

Альберт облився холодною водою, витерся й тихо пішов на кухню. Поки він мився, там уже побував Глюм. Кавник був порожній, а поряд лежала накривка від нього. Больда, мабуть, також пішла — всюди валялися крихти її чорного, кислого хліба.

Альберт заглянув до своєї кімнати й хотів збудити Мартіна, але той уже не спав і всміхався йому. Мабуть, радів, що Альберт тут і снідатиме разом із ним.

— Вибач, — сказав Альберт,— що мене вчора ввечері не було. Мені зателефонували й довелось іти. Ну, час уже вставати.

Він злякався, коли Мартін вискочив із ліжка й став перед ним: хлопець був такий великий, як і всі ті проблеми, що їх Нелла не хотіла добачати в своїх мріях. Альберт залишив його самого в кімнаті й вернувся на кухню зварити яєць та приготувати бутерброди. В Нел-линій кімнаті було тихо, і на мить Альберт зрозумів її, бо й сам злякався — хлопець уже такий великий і, очевидно, живе в зовсім іншому світі, ніж вони.

VIII

Будинок чимраз більше занепадав, хоч і вистачало грошей, щоб давати йому лад. Але ніхто про це не дбав. Дах був дірявий, і Глюм часто скаржився, що темна пляма на стелі в його кімнаті дедалі більшає. Коли йшов великий дощ, зі стелі просто капало. Тоді вони, охоплені раптовою жадобою діяльності, лізли на горище й підставляли миску там, де текло. Глюм якийсь час мав спокій. Скільки тривав той спокій — залежало від величини миски й тривалості дощу: якщо миска була мілка, а дощ великий і йшов довго, то Глюмів спокій швидко кінчався, бо вода починала текти з миски через верх, і темна пляма на. стелі збільшувалась. Тоді на те місце ставили більшу миску. Але скоро такі плями з'явились і в Больдиній кімнаті, і в тій, де колись жив дідусь. А якось і в ванній відпав великий шматок тиньку. Больда прибрала сміття, а Глюм приготував якусь дивну суміш із гіпсу, піску й вапна і зашпарував нею стелю.

Нелла пишалася своєю діяльністю: одного разу вона поїхала в місто і купила десять великих цинкових ванн, їх повиносили на горище й заставили його майже все.

— Більше не тектиме,— запевнила Нелла, заплативши за ванни приблизно стільки грошей, скільки коштував би ремонт даху. Тепер, коли ішов дощ, краплі нагорі видзвонювали в порожні ванни грізно й

застережливо. І все-таки Глюмові доводилося дедалі частіше робити суміш із гіпсу, піску й вапна та шпарувати нею стелю. В таких випадках він геть забруднював сходи і свій костюм, а Мартін, що допомагав йому, вимащувався весь, від голови до п'ят, і одяг його тоді віддавали чистити.

Час від часу на горище підіймалася бабуся й оглядала шкоду. Вона ходила поміж ваннами, зачіпала їх своїми важкими шовковими спідницями, і вони весело гули. Бабуся тоді надягала окуляри, і вся її постать була втіленням розважності й відповідальності. Вона щоразу вирішувала знайти в давніх паперах адресу бляхаря, що колись робив для неї таку роботу. І справді, потім вона цілими днями сиділа в своїй кімнаті, обіклавшись старими паперами й записниками, гортала їх, заглиблювалась у давні рахунки, але бляхаревої адреси так і не знаходила, хоч на її вимогу з архівів фабрики привозили маленьким червоним автомобільчиком цілі стоси підшивок, аж поки геть захаращувала ними кімнату. Бабуся заспокоювалась Лише тоді, коли, нарешті, прибувала найперша з тих підшивок — заплісняві книги копій за 1913 рік.

Тоді вона забирала до себе Мартіна, і хлопець мусив цілими годинами слухати її і вдаватися в таємниці різних гатунків запашного мармеладу, які винайшов його дід і потім продавав по цілому світі. Перша світова війна викликала нечуваний розквіт молодого підприємства, і бабуся на закінчення своєї лекції показувала хлопцеві діаграми, що зображали ріст продукції, старанно виведені тушшю лінії, які нагадували розтин гори і свідчили про те, що голодні роки були сприятливі для мармеладових фабрик. 1917 рік — "цього року народилася твоя мати, любий синку" — був самотньою вершиною, якої підприємство не досягало більше аж до 1941 року. І все ж хлопець, який знехотя розглядав таблиці, помічав, що різке піднесення почалося вже з 1933 року. Мартін питав бабусю, в чім річ, тому що боявся її і вдавав, ніби його все те цікавило. І вона починала

довго, захоплено пояснювати, говорила про літні табори, про масові збори, про партійні з'їзди, а на закінчення врочисто показувала довгим, жовтуватим пальцем на 1939 рік, коли знову почалося піднесення.

— Всі війни, що їх вела Німеччина, пов'язані з ростом продуктивності мармеладових фабрик,— казала вона.

Перегорнувши всі папери аж до 1913 року й пояснивши хлопцеві "найнеобхідніше", бабуся телефонувала в управління фабрики, й маленькому, полакованому

в червоний колір автомобільчикові доводилось робити кілька рейсів, щоб перевезти всі ті підшивки назад.

Про бляхаря тим часом давно забуто, цинкові ванни так і залишилися на горищі, і кожний дощ обертався на чудовий, одноманітний концерт. Але й вікна вже було треба лагодити, а в підвалі місяцями стояла вода, тому що помпа зіпсувалася. Коли Больда заходжувалася прати, вода з вузької зацементованої труби заливала комірчину, де стояв казан. Мило й бруд покривали цементову долівку слизькою, схожою на цвіль, плівкою. Звідусіль тхнуло гниллю, а запах картоплі, що кільчилася в ящиках, приваблював щурів.

Альберт нічого не знав про це. Щурів він побачив, спустившись одного разу в підвал. Після довгої суперечки з Неллою він хотів знайти у великій скрині листи, які Рай писав йому в Лондон, аби довести, що не Рай, а вона вмовила його вернутися звідти. Взагалі Альберт не бував у підвалі, тому перелякався, побачивши, який там бруд: усюди лежали ящики, вкриті пилюкою, по кутках валялося дрантя, а біля входу до пральні стояло півмішка цвілого борошна. Він увімкнув світло, і звідти вискочили два щури. Альберт боявся щурів, відколи побував у військовій в'язниці в Одесі, і тепер його занудило, як побачив дві чорні тіні, що майнули вздовж стіни. Він кинув услід їм кілька шматків вугілля і,

опанувавши себе, повільно пішов до великої рудої скрині, що стояла під газовим лічильником.

Рай писав йому мало, може, листів із десять, але Альберт пам'ятав, що перев'язав їх шпагатом і поклав у скриню. Пакунок з Неллиними листами був набагато більший, а листів Лін вистачило на дві коробки з-під черевиків. Папери були вкриті чорною курявою і ми-шаками. В підвалі стояла тиша, і Альберт боявся щурів. У німецькій військовій в'язниці в Одесі вони бігали вночі навіть у нього по обличчі, він відчував їхні м'які, волохаті животи і лякався власного крику.

Він викидав із скрині брудні жмути_паперів і тихо лаяв Неллину й бабусину безгосподарність.

У темному кутку, в маленькій комірчині, де лежали порожні ящики й бляшанки з-під мармеладу, щось швидко затарабанило по блясі, Альберт ступив туди, відчинив дощані двері й ненависно, люто почав шпурляти туди все, що попадало під руку: держак від помела,

розбитий горщик з-під квітів і полозки від Марті-нових санчат. А коли гармидер, що його він сам зчинив, скінчився, стало тихо.

В скрині лежали і його власні листи, що їх він писав Неллі перед війною і під час війни, і тепер, порпаючись у них, Альберт — уперше за десять років — вірив, що колись неодмінно перечитає їх. Звісно, тут лежали й вірші Рая, листи Абсалома Біліга, і те, що він перш за все шукав,— листи Шурбігеля, на яких, напевне, були Раєві коментарі. То були листи 1940 року, коли Шурбігель святкував перемогу над Францією, а в газетних статтях закликав німецьку молодь покінчити там з

декадансом. Мали тут бути й прозові речі Рая і багато його листів передвоєнного часу.

Тепер Альберт узяв лише маленьку пачку Раєвих та всі Неллині листи — і раптом завмер, побачивши велику коробку з-під мила, на якій червонувато-рудими літерами було надруковано: "Sunlight" Альберт витяг коробку з скрині, постукав нею об стіну, щоб струсити порох, узяв також обидві пачки листів і пішов нагору.

Нелла сиділа в себе в кімнаті й плакала. Двері вона залишила відчинені, щоб бачити, як Альберт повертатиметься з підвалу, але він не зайшов до неї. Йому було соромно за безглузду суперечку, яка протягом останніх років виникала між ними періодично. Вони щоразу наводили ті самі докази й щоразу кінчали примиренням.

Він заніс коробку до своєї кімнати, поклав на ній обидві пачки листів і пішов у ванну, щоб як слід почиститись. Згадка, що внизу, в підвалі, вовтузяться щури, жахала його, і він, охоплений раптовою огидою, вирішив змінити білизну.

Коли він повертався з ванної, двері до Неллиної кімнати так само були відчинені.

— Питимеш каву?— гукнула вона.

— Зараз,— відповів Альберт.

Він виписав із телефонної книжки номери муляра, бляхаря, монтера й санітара, що труїв щурів, подзвонив усім чотирьом і домовився, що вони прийдуть. На це він згаяв рівно вісім хвилин. Потім пішов до Нелли, сів у крісло напроти неї і спитав:

1 Сонячний промінь (англ.). 100

— Ти знала, що в підвалі завелися щури? Вона знизала плечима:

— Больда якось жалілася.

— Картопля кільчиться,— розлючено провадив він далі,— всюди валяються гнилі продукти, а біля входу до пральні стоїть півмішка цвілого борошна. Наскладали всього, як хом'яки, а тепер воно пропадає там. І бляшанки з-під мармеладу ніколи до кінця не спорожняєте, в них щурів аж кишить. Просто свинство!

Нелла наморщила лоба й промовчала.

— Відколи я попав у цю прокляту сім'ю, то тільки те й роблю, що борюся з брудом і безгосподарністю, але після смерті твого батька я сам не годен з вами впоратись. Скоро без пістолета страшно буде зайти до підвалу. І ти могла б там унизу накрутити свій власний екзистенціалістський фільм, майже без затрат.

— Пий каву, — мовила вона.

Альберт присунув до себе чашку, розмішав молоко.

— Я полагоджу дах і стелю, викурю підвал і поре-монтую помпу. Невже ти гадаєш, що хлопцеві добре бачити всю цю гидоту й звикати до неї?

— Я й не знала,— стомлено мовила Нелла, — що ти так любиш лад і що тебе може пойняти така жадоба діяльності.

— Ти багато чого не знаєш. Не знаєш, наприклад, що Рай був справді гарний поет, незважаючи на весь той огидний галас, який вони зчинили навколо нього. І я ось що зроблю: познаходжу в скрині Шурбігелеві листи, поки щури їх не пожерли. То ж бо неоціненні документи.

Рай був мій чоловік,— сказала вона.— І я любила все в ньому, але його вірші любила найменше, бо не розуміла їх. Я б воліла, щоб він не був поетом і лишився живий... Ну, знайшов ти, нарешті, ті листи, що шукав?

— Так,— відповів Альберт,— знайшов. Я шкодую, що затіяв суперечку через ту давню історію, якої взагалі не треба було згадувати.

— Ні, це добре. Я хочу прочитати листи, хоч, звісно, й так знаю, що ти маєш слушність, що ти через мене повернувся з Лондона. Але все-таки хочу прочитати листи. Мені з того лиш користь буде.

— Прочитай і збережи або, про мене, спали. Я зовсім не намагаюсь довести, що маю слушність. Просто завжди здається, що було б краще, якби багато років тому зробив не так, а інакше. Це все, звісно, дурниці.

— Я перш за все ще раз прочитаю Раєві листи, бо хочу взнати, чи він справді хотів смерті, як мені здається.

— Коли проглядатимеш листи, то не викидай, будь ласка, жодного, де мовиться про Шурбігеля, і чужих листів, адресованих Раєві.

— Ні, я нічого не викидатиму, я хочу лише знати докладно, що було з Раєм. Ти ж знаєш, батько міг домогтися, щоб його не взяли до армії, міг навіть од війни його врятувати, я певна. Батько мав зв'язки у найвищих військових колах, але Рай не хотів. Він не хотів емігрувати, не хотів звільнятись од військової служби, хоч понад усе в світі ненавидів армію — інколи мені здається, що він хотів смерті. # часто думаю про це, і, може, це одна з причин, що свою ненависть до Гезе-лера мені завжди доводиться підігрівати штучно.

Альберт перехопив її сторожкий погляд і запитав:

— Чому ти раптом згадала Гезелера?

— Так, я просто подумала, що ти... ти ніколи не говориш про Рая. Хоч маєш усе знати, але ніколи ні про що не говориш.

Альберт мовчав. Останні тижні перед своєю смертю Рай майже отупів, він був смертельно стомлений, і вся їхня приязнь полягала в тому, що вони ділилися цигарками, помагали один одному влаштовуватися на ніч і чистити зброю. Рай був стомлений, як більшість піхотинців, від яких він майже нічим не відрізнявся. Лише як він бачив деяких офіцерів, у ньому спалахувала ненависть.

— Є ще дещо, — сказала Нелла,— про що ти ніколи не говорив.

Альберт глянув на неї і простяг порожню чашку. Нелла налила йому кави. Помішуючи молоко, розкришуючи цукор, Альберт мав змогу відтягти свою розповідь, поміркувати.

— А про що говорити? — мовив нарешті він.— Рай був стомлений, пригнічений, і якщо я ніколи про це не говорив, то тільки тому, що сам нічого до пуття не знаю. В кожному разі, небагато знаю.

Він спіймав себе на тому, що думає про коробку з написом "Sunlight", про маленьку непривітну про-давчиню, яка дала йому тоді цю коробку: було вже поночі, а йому не хотілося йти до своєї кімнати, де чаділа груба і масний, гіркий вугільний дим насичував меблі, одяг і постіль, а на ослінчику стояла ще спиртівка Лін, заляпана супом, який у неї завжди збігав.

— Рай отупів і став до всього байдужий, — знову почав Альберт, коли Нелла глянула на нього,— але я вже й застав його таким, коли повернувся з Англії. Приголомшеним, спустошеним. Він цілих чотири роки не писав того, що йому подобалось.

Альберт згадав напружену тишу, що запала, як оголосили війну: на мить стало тихо в цілому світі, ніби велетенський триб затримав рух

готової до дії машини, але ось її полагоджено, механізм працює, ще побільшуючи тупість і покірність.

Коли Нелла подала йому сигарети, він похитав головою, але машинально сягнув рукою до кишені й дав їй прикурити, уникаючи однак її очікувального погляду.

— Справді,— сказав він знову,— це ж не таємниця. Поетові, звісно, не дуже приємно всюди натикатися на реклами, підписи, які він сам складав. "Отже — це мій внесок у війну проти війни",— сказав він мені одного разу й люто підбив ногою бляшанку з фабрики твого батька. Це було на базарі у Вінниці — якась баба в чистій бляшанці з-під мармеладу продавала горіхове печиво. Бляшанка перекинулась, і печиво розсипалось по землі. Ми з Раєм потім допомогли бабі позбирати його, заплатили й вибачились.

— Кажи далі, — попросила Нелла, й він бачив, що вона дуже напружена, ніби чекає якогось відкриття.

— Казати більше нічого. Через два тижні він загинув, але навіть шлях до смерті був для нього всіяний бляшанками з-під мармеладу: звісно, нам обом було тяжко всюди бачити те добро. Воно пригнічувало нас, а інші нічого не помічали, тільки... але ж ти будеш гніватись, зненавидиш мене за те, що я тобі все це розповідаю.

— А тобі так важливо, ненавидітиму я тебе чи ні?

— Важливо,— відповів він,— тепер навіть дуже важливо.

Він пильно стежив за нею, але її обличчя не змінилося. Вона тільки взяла з коробки ще одну сигарету й закурила, хоч перша лежала недокурена в попільничці, пускаючи цівку диму.

— Про все це, Нелло, я б не хотів більше говорити,— сказав він тихо, — Ми знаємо, що Рай загинув, знаємо, як загинув, і безглуздо шукати причину.

— Це правда, що він більше ні про що з тобою не говорив, як ти завжди твердиш?

— Правда,— відповів Альберт,— він і не міг говорити, бо горло було прострелене. Тгльки дивився на мене, але ж я надто добре його знав і міг прочитати з його погляду, з потиску рук, що він лютий на війну і, мабуть, на самого себе, що він любить тебе і просить мене подбати про дитину — ти йому писала про свою вагітність. Оце й усе.

— Він не молився? Ти ж завжди казав...

— Може, й молився, навіть перехрестивсь, але я ніколи й нікому про це не розповім. А якщо ти скажеш кому-небудь з тих свиней, я вб'ю те.бе. Ото була б для них пожива! І свою легенду довершили б до кінця.

Нелла аж тепер помітила другу сигарету і, усміхнувшись, погасила її.

— Обіцяю, що нікому не розповім.

— Гарно було б, якби ти вигнала ту публіку з свого дому.

— А хлопцеві ти також усе розкажеш?

— Хай колись пізніше.

— Гезелер?

— Що — Гезелер?

— Нічого. Просто я часом докоряю собі, що не відчуваю до нього мстивої зненависті.

— Власне, він якраз був би до пари Шурбігелеві. Що таке? Що з тобою, чому ти почервоніла?

— Залиш мене,— попросила вона,— дай мені спокій на кілька днів — я мушу багато про що спокійно поміркувати. Дай мені, будь ласка, ті листи.

Він допив каву, пішов до своєї кімнати, забрав обидві пачки листів і поклав їх на стіл перед Неллою.

Вона так і не торкнулась до них, ще й через тиждень Альберт бачив обидві пачки нерозв'язані на її письмовому столі.

Сам він цілі дні проводив із робітниками, радився з ними, складав кошториси. Помпу в підвалі й дах полагодили, а стелю на верхньому поверсі потинькували. Больда тепер могла після кожного прання спускати воду в риштак. Підвал вичистили-й викурили, винесли з нього заплiснявілі запаси, ганчір'я й картоплю, у якої вже були довжелезні, ніби спаржа, паростки.

Альберт звелів також замінити в сінешніх дверях зелені шибки, і відразу стало світліше.

Бабуся тільки головою хитала, дивлячись на таку бурхливу діяльність. Вона тепер частіше виходила з своєї кімнати, наглядала за робітниками і вразила всіх, оголосивши, що сама заплатить за ремонт. Нелла висловила припущення, що причиною такого рішення була бабусина любов до чекової книжки, якою вона користувалась з дитячою гордістю. Вона тішилась, витягаючи з шухляди чекову книжку, розгортала її з міною директорки фірми, заповнювала блакитний чек і елегантним порухом відривала його від корінця. Той веселий тріск паперу викликав

на її великому рожевому обличчі щасливу усмішку. Від тієї миті, як вона сорок років тому двадцятирічною жінкою одержала чекову книжку, її завжди поймала дитяча радість на думку, що вона може робити гроші. Вона змарнувала безліч чекових книжок, бо за кожну дрібницю платила чеком, навіть за їжу в ресторанах і кав'ярнях. Або часто посилала Мартіна з чеком на чотири марки купити чотири десятки "Томагавку". Коли ж платити не було за що — і скринька повна сигарет, і холодильник напхано всілякими продуктами,— бабуся ходила по будинку, всім пропонуючи гроші, аби тільки почути рипучу, як звук пилки, мелодію відриваного чека. Вона ходила від кімнати до кімнати з "Томагавком" у роті і з розгорнутою чековою книжкою, як з горщиком під час "крові в сечі", й казала:

— Якщо тобі потрібні гроші, я тебе порятую,— і зразу ж сідала, відкручувала авторучку — нею вона також користувалась з дитячою гордістю — і питала: — Скільки тобі?

У таких випадках Глюм робив найкраще: він нази^ вав дуже велику суму, сідав до бабусі, довго торгувався, аж поки нарешті вона заповняла й відривала чек.

Як тільки виходила, Глюм дер його на клапті — так чинили всі — і викидав у смітницю.

Але здебільшого бабуся сиділа в своїй кімнаті, і ніхто не знав, іцо вона там цілий день робить. Вона не підходила до телефону, не відчиняла дверей, коли хто-небудь дзвонив. Часто вона виходила аж опівдні і простувала в теплому квітчастому халаті на кухню по сніданок. Чути було тільки її кашель, тому що бабусина кімната була повна диму з безлічі сигарет, що сивими пасмами поволі виповзав у сіни. В такі дні вона нікого не хотіла бачити, крім Мартіна, якого сама кликала до себе.

Зачувши бабусин голос, хлопець тікав, але здебільшого вона все ж таки ловила його, затягала до себе, і тоді Мартін мусив цілими годинами

терпляче вислухувати її лекції, плутані думки про життя і смерть та демонструвати свої знання з катехізису. Правда, Больда, що ходила до школи разом із бабусею, казала, єхидно усміхаючись, що бабуся ніколи не знала катехізису.

Мартін сидів у кріслі коло бабусиного письмового столу, дивився на незастелене ліжко, на чайний столик, де стояв брудний посуд, і, задихаючись, ковтав дим різних відтінків. Бабуся випускала з рота кілька маленьких круглих хмарок, а решту вдихала в легені. Хмарки ті були блакитні, аж сяяли. Бабуся пишалась тим, що курила вже тридцять років, і навмисне глибоко затягувалась — тоді з її рота вилітав цілий струмінь сизого диму, профільтрованого в легенях. Кілька секунд він тримався купкою в густому сірому тумані, що наповнював кімнату. А в кількох місцях — угорі під стелею, під ліжком і перед дзеркалом — збивався в густі білуваті хмари, схожі на клубки вати.

— Твій батько загинув, так?

— Так.

— Що означає загинув?

— Помер на війні, застрелений.

— Де?

— Під Калинівкою.

— Коли?

— Сьомого липня тисяча дев'ятсот сорок другого року.

— А коли ти народився?

— Восьмого вересня тисяча дев'ятсот сорок другого року.

— Як звуть людину, винну в смерті твого батька?

— Гезелер.

— Скажи ще раз цё прізвище.

— Гезелер.

— Ще раз.

— Гезелер.

— Навіщо ми прийшли на світ сей?

— Щоб служити богові, любити його й цим здобути собі царство небесне.

— Чи ти знаєш, що це означає — відняти в дитини батька?

— Так, — відповідав хлопець.

Мартін знав. Інші діти мали батьків: у Гробшіка, наприклад, був високий білявий батько, а у Вебера — низенький, чорнявий. Тим, що мали батьків, у школі доводилось важче, ніж тим, що були без батьків. Такий був неписаний закон. Коли Вебер погано вчився, його карали суворіше, ніж Брілаха. Учитель був старий, сивий, він теж "втратив на війні сина". Про хлопців, що не мали батьків, казали: "Він утратив батька на війні". Так шепотіли на вухо інспекторам, коли учень затинався в їхній присутності, так повідомляли про новачків, заводячи їх до класу. Здавалося, ніби учень десь загубив свого батька, як гублять парасольку чи монету. Семеро хлопців у класі не мали батьків: Брілах і Вельц-кам,

Нігемаєр і Поске, Берендт і Мартін, та ще Греб-гаке, але в того був новий батько, і таємничий закон не так його оберігав, як решту шістьох — у дії закону були свої відтінки. Під його цілковиту охорону підпадали тільки троє: Нігемаєр, Поске й Мартін, а чому саме — він поступово дізнався з власного спостереження й досвіду. У Гребгаке був' новий батько, а в Бріла-хової та Берендтової матерів були діти не від загиблих батьків, а від інших чоловіків. Він знав, як з'являлися на світ діти. Дядько Альберт пояснив йому: від поєднання чоловіків із жінками. Брілахова і Берендтова матері поєднувалися не з своїми чоловіками, а з дядьками. А це, в свою чергу, пов'язане ще з одним, теж не дуже зрозумілим словом: "неморальне". Але Вельцка-мова мати також була неморальна, хоч і не мала дітей від Вельфсамового дядька: подальший досвід підказав Мартінові, що чоловіки й жінки можуть поєднуватися і не мати дітей, однак усяке поєднання жінки з чужим дядьком — неморальне. Дивно, що дітей, матері яких були неморальні, не так оберігали, як дітей моральних матерів,— але найгірше було тим, чиї матері мали дітей від дядьків. Прикро й незрозуміло: чого, як матері неморальні, то до дітей ставляться гірше? У хлопців, що мали батьків, усе було інакше: зрозуміле, впорядковане, ніякої тобі неморальності.

— Слухай уважно,—вела далі бабуся, — питання тридцять п'яте: чого прийде Ісус на землю перед кінцем світу?

— Ісус прийде перед кінцем світу, щоб судити людей.

Чи неморальних теж судитимуть? Мартін щось не дуже вірив.

— Не спи,—сказала бабуся.— Питання вісімдесяте: хто чинить гріх?

— Чинить гріх той, хто з власної волі порушує божу заповідь.

Бабуся любила ганяти його по всьому катехізису, але не знаходила такого, чого б він не знав.

Нарешті вона згортала книгу, запалювала нову сигарету й глибоко затягувалась.

— Коли ти виростеш, — ласкаво починала вона,— ти зрозумієш, чому...

Далі Мартін переставав слухати. Починалось останнє слово, в якому не було ніяких запитань, а тому він міг бути зовсім неуважний: бабуся говорила тепер про обов'язки, про гроші, про запашні гатунки варення, про діда, про батькові вірші, читала вирізки з газет, що їх дбайливо веліла наклеїти на червоний картон, в незрозумілих висловах кружляла навколо шостої заповіді.

Але навіть до Нігемаєра й Поске, в яких матері були цілком моральні, не ставились так поблажливо, як до нього, і Мартін давно знав, чому саме: їхні батьки також загинули, їхні матері також не поєднувалися з іншими чоловіками — але прізвище його батька інколи з'являлося в газетах, і в матері його були гроші. Цих двох важливих переваг бракувало Нігемаєрові й Поске — про їхніх батьків ніколи не писали в газеті, а в їхніх матерів або зовсім не було грошей, або було дуже мало.

Інколи він бажав, щоб і в нього не було цих переваг, не хотів, щоб його занадто оберігали. Він нікому не говорив про це, навіть дядькові Альбертові й Брілахові, і цілими днями намагався погано поводитись у школі, щоб дати вчителеві привід так само погано ставитись до нього, як той ставиться до Вебера. Вебера часто шмагали — його батько не загинув і до того ж не мав грошей.

Але вчитель і досі ставився до нього поблажливо. Старий, сивий, стомлений, він "утратив на війні сина", а на Мартіна дивився так сумно, коли той удавав, ніби не знає урока, що хлопець, пойнятий жалістю і співчуттям, усе-таки відповідав добре.

Поки бабуся провадила своє останнє слово, Мартін міг спостерігати, як у кімнаті дедалі густішав дим. Часом доводилося поглядати на бабусю, аби здавалося, що він слухає,— а на самому ділі думати про речі, які його цікавили: про жахливе слово, що його Брілахова мати сказала пекареві, слово, яке завжди стояло на стіні в сінях Брілахового будинку; думати про футбольний матч, що почнеться через три, чотири, щонайбільше через п'ять хвилин на моріжку перед будинком. Залишалось дві хвилини, бабуся вже добралася до пахучого варення, що теж мало якийсь стосунок до його обов'язків. Невже вона й справді думає, що він став би господарювати на мармеладовій фабриці? Ні, Мартін хотів би ціле життя грати в футбол — йому було і смішно, й страшно, коли він уявляв собі, як двадцять або й тридцять років поспіль гратиме в футбол.

Залишилась одна хвилина. Мартін прислухався до виразного, короткого луску — бабуся виривала з книжки чек. Вона завжди нагороджувала його чеком за бездоганне знання катехізису і за те, що він уважно слухав її.

Потім бабуся згортала чек і віддавала йому. Одержавши блакитний папірець,. Мартін знав, що йому можна йти,— треба тільки вклонитись і сказати: "Дякую, кохана бабусю". Він відчиняв двері, і хмарка диму тяглася за ним у сіни...

Два дні лежала на столі коробка з написом "Sunlight", аж поки Альберт відкрив її. Він боявся того, що там лежало, і водночас сподівався на нього. Альберт знав: там було багато малюнків, які він робив у Лондоні до смерті Лін і по тому, і тепер боявся, що малюнки виявляться препоганими, але водночас і сподівався, що вони гарні. Він щотижня мусив здавати серію карикатур до "Суботнього вечора" й часто цілими днями ходив із кутка в куток, бо нічого не спадало на думку.

Альберт відкрив коробку, коли дома, крім Глюма, не було нікого. Неллина мати поїхала з Мартіном у місто, Альберт бачив, як вони сідали в таксі, і перед очима в нього ще й досі стояло хлопчикове обличчя:

злякане й розгублене. Нелла пішла в кіно. Останнім часом вона змінилася, стала надзвичайно нервова, і Альберт здогадувався, що вона від нього щось приховує. Розв'язуючи шпагат на коробці, він вирішив поговорити з Неллою.

Можна було ще прочитати адресу, наліплену колись у Лондоні: "Панові Раймунду Бахові". Йому навіть здавалося, ніби він чує запах клею — борошняної бов-тянки, яку він заколотив, аби наліпити на коробку папірця.

Альберт розв'язав вузлики, розмотав шпагат, але коробки не відкрив. Він виглянув у садок, де Мартінові друзі, Генріх і Вальтер, грали в футбол. Позначивши ворота консервними бляшанками, вони мовчки, зціпивши зуби, але, видно, захоплено обстрілювали один одного. Дивлячись на хлопців, Альберт згадував рік, прожитий з Лін у Лондоні, чудовий рік, коли він почував себе дуже щасливим, хоч Лін і після одруження не кинула своїх дівоцьких звичок.

Лін ненавиділа шафи і взагалі меблі, все своє майно вона вдень скидала на ліжко: книжки й зошити, газети й губну помаду, недоїдені овочі в паперових пакуночках, парасольку, капелюшок, пальто й учнівські зошити, які вона перевіряла ввечері, примостившись біля нічного столика: твори про рослинність Південної Англії чи про тваринний світ Індії. Вдень усе те лежало на ліжку, а ввечері або після обіду, коли їй

ПО

хотілося лягти й проглянути газети, вона пильно вибирала звідти тільки шматки хліба, а решту скидала додолу — зошити, парасольку, овочі. Все те котилося під ліжко або розсипалось по кімнаті. Вранці Лін знову збирала його докупи й кидала на постіль. Лише одного разу на ній був добре випрасуваний одяг — в день їхнього весілля. Вони брали шлюб у капличці, яка містилась у їдальні старовинної приміської вілли, прибраної з таким незрівнянним несмаком, що створював незабутнє

враження. Ряса симпатичного францисканця, що вінчав їх, пахла смаженим салом, його латина звучала дивовижно, а англійська мова ще дивовижніше ("Аж поки смерть розлучить вас...").

Але того дня, як Лін убралася в прасований одяг,— її мати приїхала з Ірландії, випрасувала одяг у себе в готелі й обережно повісила в шафу,— саме того дня Лін мала жахливий вигляд. Праска була для неї чужою непотрібною річчю, надто важкою — їй навіть не личили сукні, які треба було прасувати.

Перший місяць по весіллі вони спали на ліжку Лін, і Альберт жодної ночі не міг заснути, бо вона була неспокійна, наче молода кобила: борсалась уві сні, стягала ковдру й скидала додолу, без кінця переверталася з боку на бік, штовхала його, і з її грудей виривалися дивні, хрипкі звуки. Він уставав серед ночі, вмикав світло, затуляв його газетою й читав, бо про сон годі було й думати, і тільки час від часу терпляче натягав на Лін скинуту ковдру й підтикав її з усіх боків. Як вона затихала на кілька хвилин, він обертався до неї і,дивився на її довгі каштанові коси, тонке смагляве обличчя, профіль породистого лошати..

Потім він гасив світло, лежав у темряві поруч з нею і дочував себе щасливим. Часом, бувало, якась річ застрявала вдень під матрацом або якось утримувалась, коли Лін увечері змітала все додолу, і вночі випадала від її борсання — ложка, олівець чи банан, а одного разу навіть круто зварене яйце, що покотилося вичовганим килимком і зупинилось біля спинки ліжка. Альберт устав, підняв яйце, обчистив його і з'їв, бо тоді майже завжди був голодний.

Вранці, коли Лін ішла з дому, йому вдавалося ще трохи поспати. Лін працювала вчителькою в монастирській школі за містом. Він допомагав їй розшукувати речі, запихав їх у портфель і повинен був слідкувати за великим погнутим будильником, що — як і все майно Лін — літав щодня з ліжка на підлогу, з підлоги на ліжко, проте чудово йшов. Альберт не спускав будильника з ока і повідомляв, коли їй треба було виходити з дому.

Він сидів у нічній сорочці на ліжку й читав ранішню газету, а Лін варила на спиртівці чай і юшку. Як тільки велике стрілка наближалась до одинадцятої, тобто за п'ять хвилин до восьмої, Лін хапала портфель, швидко цілувала Альберта і мчала сходами вниз, до автобуса. Часом її юшка залишалась на спиртівці, і Альберт жадібно їв несмачне вівсяне вариво, потім знову лягав у ліжко й спав до одинадцятої години.

Аж через місяць вони стяглися на друге ліжко, і Альберт міг тепер уночі спати. Лише зрідка прокидався, коли щось падало з ліжка Лін: книжка, півплитки шоколаду або котрийсь із її важких срібних браслетів.

Альберт намагався привчити Лін до того, що він розумів під словом лад. Він таємно купив у перепродувача шафу, звелів принести її в кімнату, поки Лін не було вдома, і старанно прибрав усе — весь мотлох Лін, а її сукні розвішав на плічка з чисто німецькою ретельністю, як вішала його мати: "Все має пахнути білизною, чистою білизною". Але Лін зненавиділа шафу, і, на догоду їй, Альберт виніс шафу з кімнати й продав зі збитком іншому торгівцеві. Єдине, що Лін сяк-так терпіла, це маленьку поличку, де стояла спиртівка, казанок, дві каструлі, консервні банки з м'ясом та городиною, всілякі дивовижні приправи й пакунки з концентрованими супами. Лін чудово куховарила, і Альбертові дуже сподобалось, як вона запарює чай: темний із золотавим полиском. Після обіду, коли Лін верталася із школи, вони лежали на своїх ліжках, курили, читали, а між ними на ослінчику стояв чайник. Лише перші два місяці Альберт трохи мучився від того, що називав тоді безладдям, і жалівся, що Лін не хоче заводити ніяких речей — ну, хоча б ще два простирала. Вона ненавиділа речі, так само, як і шафи, і аж згодом Альберт здогадався: вона тому й ненавиділа шафи, що в них бережуть речі*. Лін любила повітряні кулі, кіно і, попри всю свою неврівноваженість, була дуже побожна. Вона палко захоплювалася з несмаком оздобленими церквами, францисканськими священиками, в яких сповідалась, і в неділю часто тягла його на обідню до жіночого монастиря, де працювала в школі протягом тижня; він сердився на черниць, що вперто називали його "чоловіком міс Каніген", за сніданком накладали йому на тарілку цілу купу їжі, бо вже якось довідались, що він завжди голодний. Але так

було тільки спочатку, згодом черниці йому вже подобались, і він з'їдав у них за сніданком по вісім сендвічів — вони весело сміялися з його казкового апетиту. В неділю Лін тренувала своїх дівчат з хокея до якихось змагань. Альберт сміявся з її запалу й милувався на її гарну, чітку, впевнену гру.

Він, чбловік міс Каніген, виглядав прекумедно на краю поля. Як тренування кінчалося, вони з Лін тричі оббігали навколо майданчика. Дівчата з хокейної команди й інші учениці інтернату стояли навколо й підбадьорювали його. Коли Альберт перемагав, зчинявся радісний крик, а перемагав він майже завжди, бо тоді був добрим бігуном.

Згодом вони з Лін побували на півдні, в Сюрреї. Вони цілими годинами блукали по луках, поміж живоплотами, втішаючись де-небудь тим, чим Лін завжди втішалась безцеремонно і що так само безцеремонно називала "радощами подружнього життя". Йому тоді було двадцять п'ять років, а Лін рівно двадцять. Вона була найулюбленіша вчителька в школі.

У будень Альберт спав звичайно до пів на одинадцяту, тому що люди, з якими йому доводилось мати справу, раніше, ніж о пів на дванадцяту, не приймали, і тому що неспокійні ночі стомлювали його. Він неохоче розшукував скупих на слова третьорядних політиків, від яких за сніданком добував жалюгідну інформацію. Більшість новин Альберт узнавав навіть не від них, а через четверті, п'яті руки, від журналістів, не кращих за себе. Згодом він просто почав посилати непевний, вигаданий матеріал, знаючи, що це на добре не вийде. Потім сидів у маленьких пивничках, пив слабеньке віскі й чекав на Лін. Перед ним завжди лежав стос паперу, і він змальовував усе, що спадало на думку: ілюстрував жарти, що їх придумував сам або вичитував у газетах. У великій картонній коробці в його кімнаті накопичувались малюнки, мабуть, цілі сотні малюнків. Після смерті Лін він їх просто відіслав до Німеччини на Раєву адресу.

їх там, мабуть, цілі сотні, та він усе не відкривав коробки, а дивився на хлопців, що невтомно обстрілювали один одному ворота. Може,

малюнки гарні, тоді йому не доведеться щотижня висмоктувати щось із пальця.

Дивлячись на хлопців, Альберт нашкрябав на шматочку паперу Больдин портрет, але потім кинув олівця.

Інформації, що їх він тоді добував, ставали все бідніші, і матеріал, який він вигадував і посилав до Німеччини, все менше відповідав дійсності, аж поки маленька націстська газета, кореспондентом якої він був у Лондоні, почала висилати йому меншу платню, а через місяць і зовсім викреслила зі списку співробітників. Тепер він жив на вчительську платню Лін і радісно зустрічав неділю, коли міг досхочу наїстись у черниць. Поки Лін тренувалася з дівчатами, він часом заходив до шкільної каплиці, слухав, як черниці молилися, й чудувався з грандіозного несмаку: в жодній церкві, здавалось йому, не бачив він святого Антонія такого поганого, ніде маленька Тереза Лізійська не була така страшелезна.

У будень Альберт ходив по місту й продавав букіністові свої книжки — півшилінга за два кілограми. Він пробував давати уроки, та мало траплялось англійців, що хотіли б вивчити німецьку мову, до того ж у Лондоні було повно емігрантів. Лін утішала його, і він, незважаючи на все, був щасливий. Вона написала додому, як їм погано живеться, і батько запросив їх до Ірландії — Альберт, мовляв, працюватиме в господарстві і, якщо схоче, ніколи не повернеться до проклятих на-цістів.

Ще й досі, через п'ятнадцять років, Альберт не міг збагнути, чому він не згодився на тестеву пропозицію. На нього нападала Неллина хвороба — він переселявся в якусь третю площину, мріяв про життя, якого ніколи не було'й не могло бути, бо час, призначений на нього, безповоротно минув. Але в тих мріях були свої чари — уявити себе на п'ять хвилин серед природи й серед людей, яких ти ніколи не бачив, у життєвих обставинах, яких ти ніколи не спізнав.

Навіть тепер, через п'ятнадцять років, Альберт не міг усвідомити, що Лін померла, бо померла вона так раптово і в такий час, коли він був сповнений надій. Він заробляв уже більше грошей, почав малювати рекламні плакати й обгортки для фабрики, що випускала мило, і йому пощастило нарешті пристосуватися до англійських смаків. 0

Відколи Альберт почав заробляти більше грошей, він уже не бавив часу в пивницях, поки Лін була на роботі, а сидів удома, пив холодний чай і цілий день працював. Вранці він уставав разом з Лін, готував сніданок і проводив її до автобуса.

Хлопці на подвір'ї стомились і спітніли. Генріх сидів на траві, прихилившись спиною до дерева, й жував стеблинку. Альберт висунувся з вікна і гукнув їм:

— Візьміть кока-колу в холодильнику! — А як хлопці обернулися й здивовано глянули на нього, додав: — Заходьте й беріть, ти ж знаєш, Генріху, де що стоїть.

Альберт чув, як вони, радісно галасуючи, помчали за ріг, ввійшли в будинок і, тепер уже перешіптуючись, навшпиньках пішли до кухні. Він зачинив вікно, набив люльку, але відклав її вбік,* не запаливши, й рішуче відкрив коробку. Там лежала ціла пака дуже тонкого паперу. Альберт помітив, що відкрив коробку з дна, бо всі малюнки лежали зворотним боком. Він узяв перший, перевернув і аж здивувався! який гарний малюнок! Це був зоожарт, а на зоожарти саме знову заходила мода. Після війни він уже так гарно не малював: м'який, дуже чорний олівець, і малюнок зовсім свіжий. Альбертові полегшало: він був певен, що Брез-готе візьме ці жарти. Кожен із*цих тоненьких папірців, помальованих у лондонських пивничках п'ятнадцять років тому, дасть йому п'ятдесят марок. Частину малюнків треба трохи обрізати, наново наклеїти, і до багатьох іще немає тексту. Він ніколи не показував цих малюнків Лін, бо тоді вважав їх дурними, але тепер знав, що малюнки гарні, принаймні кращі за більшість тих, які він робив для "Суботнього вечора". Він кілька

хвилин порпався в коробці, витягав аркуші то з середини, то зі споду й дивувався, які гарні виявились малюнки. Хтось із хлопців гукнув у сінях:

— Дядьку Альберте, дядьку Альберте! Він відчинив двері й спитав:

— Що таке?

Гукав Генріх Брілах:

— Можна, ми зробимо собі по бутербродові? Ми хочемо почекати, поки вернеться Мартін.

— Він швидко не вернеться.

— Ми все одно почекаємо.

— Як хочете. А бутерброди, звичайно, можна зробити.

— О, дуже дякуємо!

Альберт знову зачинив двері, зібрав докупи малюнки й поклав у коробку.

Того дня Лін, як завжди, поїхала вранці до школи, а він сидів дома й робив ескізи до плаката — малював лева, що намазував гірчицею баранячу ногу, Альберт відчував, що плакат вийде вдалий, а замовник обіцяв йому добрий гонорар. Замовник був єврей — емігрант, з яким Альберт познайомився в пивничці журналістів, далекий родич Абсалома Біліга. Спочатку він був дуже недовірливий, бо вважав Альберта за шпига, але після п'ятої зустрічі дав замовлення, він знайшов собі в Лондоні роботу в рекламному відділі фабрики спецій.

Альберт працював так завзято, що не помічав, як минав час, і дуже здивувався, коли Лін зайшла до кімнати.

— Боже мій, — сказав він, — уже третя година?

Та коли Лін у відповідь на його поцілунок стомлено усміхнулася, він зрозумів, що до третьої ще далеко і що Лін вернулась додому, бо погано себе почуває. Руки в неї були гарячі, вона корчилася— з болю в животі.

— У мене вже давно болить,— розповідала вона,— але я думала, що завагітніла. Аж сьогодні переконалась, що не вагітна, а боліти не перестає.

Альберт ніколи не бачив, щоб Лін занепадала духом, але тепер вона кинулась на ліжко й застогнала. Говорит^ їй було важко, і коли Альберт нахилився до неї, вона прошепотіла:

— Візьми таксі... Мені було вже в автобусі погано, а тепер ще гірше... Відвези мене до лікарні.

Він узяв з ліжка її торбинку і, біжучи до зупинки таксі, перелічив гроші: в гаманці було ще чотири фунти й ціла купа дріб'язку.

Навіть не усвідомлюючи, що він робить, Альберт сів у таксі, наказав зупинитись біля будинку й побіг сходами нагору. Лін виблювала, а як він схопив її, щоб знести донизу, застогнала й почала кричати. На сходах вона знову виблювала. Сусідки стояли на дверях і, похитуючи головами, дивились на них. Альберт гукнув одній, щоб доглянула кімнату, яку він лишив незамкненою. Жінка кивнула. Він ніби й тепер бачив перед собою її тупе, бліде, брезкле від горілки обличчя.

Альберт почув, що хлопці пішли в садок. З бутербродами в руках, вони знову почали грати в футбол.

У таксі він тримав Лін на колінах, щоб не так трясло, але вона й далі кричала й блювала просто на руді, потерті подушки. Альберт обмірковував, що він скаже лікарям, і все не міг згадати англійського слова, яке означало запалення сліпої кишки. Та щойно таксі зупинилося перед лікарнею, він вибіг на ґанок, тримаючи Лін на руках, штовхнув ногою двері до приймальні й крикнув:

— Апендикс! Апендикс!

Коли він хотів покласти Лін на канапу в коридорі, вона жахливо зойкнула, скорчилась і, здавалось, знайшла стан, у якому їй не так боліло. Альберт уже насилу тримав її на руках, прихилившись до обкладеної рожевими кахлями колони, і намагався зрозуміти, що Вона шепоче йому скривленими з болю вустами. Обличчя її пожовкло й вкрилося плямами, а в очах можна було прочитати тяжку муку, тож йому здавалося божевільним маренням те, що вона шепотіла:

— їдь до Ірландії, їдь до Ір-лан-дії...

Він тоді ніяк не міг збагнути, чого вона хоче, і водночас намагався зрозуміти, що його питає худорлява заклопотана сестра, яка стояла поряд. Він лише тупо казав те саме слово: "Апендикс", і сестра у відповідь кивала головою.

Лін душило, але блювати вона вже не могла, із рота тік лише жовтий, з негарним духом, слиз. Коли до них підкотили ноші й Альберт поклав її, вона ще раз обняла його за шию, поцілувала й прошепотіла те саме:

— їдь до Ірландії, любий мій... любий... любий... Але підійшов лікар, відштовхнув його від нош, і Лін

повезли за скляні двері. Альберт востаннє почув її зойк. Через двадцять п'ять хвилин Лін оперували, вона померла, і Альберт більше не перемовився з нею жодним словом. В порожнині живота було повно

гною. Він і досі пам'ятав молоде посіріле лікареве обличчя. Той вийшов до нього в приймальню й сказав:

— Sorry1.

Потім почав спокійно й повільно говорити, і Альберт зрозумів, що, коли він із Лін сідав у таксі, було вже надто пізно. Лікар був дуже стомлений. Він спитав Альберта, чи не хоче він ще раз поглянути на свою дружину.

Довелось чекати, поки можна буде поглянути на Лін. Стоячи біля вікна, Альберт згадав про водія таксі і зійшов униз розрахуватися з ним. Той щось похмуро замурмотів, не виймаючи сигарети з рота, й показав на блювотину в машині. .Альберт заплатив на фунт дорожче й зрадів, коли похмуре обличчя водієве проясніло. Потім знову вернувся до приймальні. Шпалери там мали зеленувато-сірий колір, стільці також були оббиті зеленувато-сірою тканиною, а стіл засланий зеленувато-сірою скатеркою. Це було в ті дні, коли Чем-берлен літав до Німеччини на переговори з Гітлером.

Згодом до приймальні зайшла молода, бідно зодягнена жінка. Вона стала поряд із ним коло вікна, і сигарета у неї в руці потемніла від сліз, а тоді й погасла. Жінка кинула її додолу і, схлипуючи, прихилилась до вікна. Вулицею ішли люди й несли плакати, одні — "За мир у всьому світі", інші — "Покажемо Гітлерові, що ми його не боїмося", і молода, бідно вбрана жінка біля нього зняла окуляри й витерлася полою пальта. Пальто пахло бульйоном і тютюном. Жінка все шепотіла:

— Синку мій, синку мій, синку...

Нарешті ввійшов лікар. Жінка кинулась до нього, і з виразу її обличчя Альберт зрозумів, що все скін

1 Шкода (англ.).

чилося гаразд. Жінка вийшла з лікарем, а його забрала сестра й повела довгим, викладеним жовтими плитками коридором. Пахло застиглим баранячим лоєм, топленим маслом, а біля дверей стояли алюмінієві чайники з гарячим чаєм. Гарненька чорнява дівчина несла на таці бутерброди, а біля вікна стояв хлопець із гіпсовим бандажем на руці й кричав на вулицю:

— Проклятий собацюго, я тобі дам!

Сестра підійшла до хлопця, повернула його за здорову руку й приклала пальця до вуст — і хлопець подався за дівчиною з бутербродами.

В кімнаті, куди сестріеврівела Альберта, були сірі, нічим не оздоблені стіни і двоє вузьких вікон із синіми шибками. На правому вікні жовтою фарбою була намальована альфа, а на лівому — омега.

Лін лежала на марах, заллята неприємним синім світлом. Сестра вийшла, і він підступив до мар. Обличчя Лін знову стало таке, як і раніше. Одне тільки здалося йому новим — вираз спокою. Дивно було бачити її тонке, молоде обличчя спокійним. Може, завдяки освітленню, але на обличчі вже не видно було плям, воно стало однакового кольору, і її вуста, скривлені мукою, також розгладилися. Альберт запалив свічки, що стояли в мідних свічниках у головах Лін, і проказав "Отче наш" та "Богородице Діво, радуйся".

Він не міг собі уявити, що цілий рік жив з Лін: здавалося, ніби вони щойно познайомились. Що Лін померла, Альберт розумів, але те, що вона*жила, здавалось якимось сном. Навіть подробиці, що їх він пригадував, нічого не допомагали. Наче минув один день відтоді, як він приїхав до Лондона. Все вміщалося в один день: вінчання у випрасуваній сукні, що їй не личила, ряса францисканця, хокей, сніданок у черниць, "радощі подружнього життя" на луці в Сюрреї... і крик: "їдь до Ірландії!" Блювотина в таксі, і сам він, що тупо казав: "Апендикс, апендикс".

Блакитна каплиця з жовтими альфою та омегою на шибках, повітряні кулі, які Лін дарувала дітям, і мильні бульбашки, що їх вона пускала з вікна на велике сіре подвір'я... Ненависть до шаф і дві свічки, що так спокійно горять, як і мають горіти свічки в каплиці.

Він не почував суму, а лише якийсь невиразний важкий жаль до Лін, за той біль, що вона витерпіла.

Як вона кричала, зникаючи за дверима операційної, і тепер так спокійно лежить у цій капличці. Альберт не погасив свічок і пішов до дверей, але потім вернувся й почав плакати. Перед його очима, повними сліз, все розпливлося, загойдалося, ніби в тумані: альфа, омега, мари й обличчя Лін. У каплиці здавалося, ніби надворі весь час ішов дощ, але як Альберт вийшов, то побачив, що світило сонце. Сестри вже не було, і Альберт заблукав у коридорах. Він заходив у палати хворих, вискакував звідти, аж поки нарешті опинився біля кухні й упізнав коридор, викладений жовтими плитками. Там він знову побачив гарненьку чорняву дівчину з тацею, повною бутербродів, почув, як з відчиненої палати хтось кричав: "Гірчиці!" — і раптом згадав про лева, що намазував гірчицею баранячу ногу. 4

Коли він прийшов додому, була вже перша година. Хтось витер сходи і прибрав у кімнаті. Він так і не довідався, хто саме, і дуже здивувався, бо завжди вважав, що в будинку його не люблять: адже він щоразу поспішав, ніколи ні з ким не розмовляв, вітався похапцем. І ось маєш: сходи витерті, в кімнаті прибрано.

Альберт узяв зі столу плакат із левом, хотів порвати, проте згорнув у трубку й кинув у куток. Потім ліг на ліжко й довго дивився на маленьке розп'яття, що його повісила над дверима Лін. Він і далі почував те саме: не сумнівався, що Лін померла, але не міг повірити, що жив із нею цілий рік. Від Лін нічого не залишилось, крім ліжка, заваленого всіляким мотлохом, каструльки з засохлим супом на спиртівці, щербатої чашки, в якій вона завжди розводила мило на мильні бульбашки, купа

неперевірених зошитів із творами про цинкові копалини в Південній Англії.

Згодом Альберт заснув і прокинувся аж тоді, як прийшла маленька вчителька, що працювала разом з Лін; відразу ж він відчув біль у руках, на яких так довго тримав Лін. Вечорами вони іноді ходили в кіно з Лін і тією вчителькою. Звали її Блай Грозер. То була гарненька білявка, яку Лін вічно намагалася навернути в католицтво.

Альберт тупо дивився на Блай і відчував біль у задерев'янілих руках. Потім спробував пояснити їй, що Лін померла, і сам злякався, як байдуже й чітко вимовив він слово "померла", і тільки тепер, вимовляючи його, усвідомив, що воно означало: що Лін справді більше немає. Блай насилу дістала квитки на фільм, який тоді всі хотіли подивитися. То був фільм з участю Чарлі Чапліна, і Альберт сам надокучав Блай, щоб вона дістала квитки, бо в Німеччині, звісно, такого не побачиш. Блай принесла також тістечка для Лін, маленькі горіхові тістечка, глазуровані яйцем. Вона тримала в руці зелені квитки і спочатку засміялась, коли Альберт сказав, що Лін померла. Засміялась, бо не могла зрозуміти, чого він надумав так по-дурному жартувати, засміялась чудно, уривчасто і трохи сердито. Потім збагнула, що то не жарт, і почала розгублено плакати. Зелені квитки впали на підлогу, а горіхові тістечка, глазуровані яйцем, що їх так любила Лін, опинились на ліжку, між парасолькою і червоним беретом Лін, серед безлічі інших речей.

Альберт лежав у ліжку й байдуже дивився на Блай. Вона сиділа на ослінчику й плакала. Дивлячись на неї, бачачи її сльози, чуючи хлипання, він заново усвідомив, що сталося: Лін померла. Блай устала, пройшлась по кімнаті, взяла згорнутий плакат, що лежав у кутку біля спиртівки, і, плачучи, подивилась на лева, який задоволено осміхався, намазуючи гірчицею Гічгюмера баранячу ногу. Альберт знав, що потім треба буде взяти Блай за плечі, спробувати її втішити, поговорити з нею про практичні речі, про похорон та різні папери, які необхідно оформити. Але він лежав у ліжку й думав про Лін, про те, яке недовге й гарне було її життя, що майже не залишить після себе сліду. Хіба що повісять

фотографію в шкільному вестибюлі, і колись на зустрічах випускниць жінки, з кожним роком старіші, казатимуть: "Це була наша вчителька, викладачка фізкультури й природознавства". Та одного дня фотографію знімуть і повісять натомісць портрет якогось кардинала чи папи, тільки в архіві залишаться її суворі оцінки в учнівських зошитах — залишаться доти, доки велить закон. Та ще могила на великому кладовищі.

Блай заспокоїлась швидше, ніж він устав. Вона згадала про невідкладні справи і вчепилася за них, радіючи, що може "все взяти на себе": повідомити школу, батьків Лін і брата, що працював у Манчестері інженером.

Мокра пляма, де якась сусідка прибрала після Лін, поволі висохла, залишились тільки сліди міцного мила на давно вже не митій підлозі. І коли через місяць він повертався, на прохання Нелли, до Німеччини, в кімнаті стояла чашка без вушка, що в ній Лін завжди розводила мило на бульбашки, — тепер у чашці зостався лише засохлий осад. І аж згодом Альбертові спало на думку, що в газетному повідомленні й на маленькому хресті на могилі стояло її дівоче прізвище — Каніген і що черниці на поминках уперто називали його "чоловіком міс Каніген".

Брат Лін обіцяв йому знайти роботу в Манчестері, а батьки, з якими він був у добрих стосунках, запрошували до себе на ферму в Ірландію — "тут завжди знайдеться і робота й харчі",— всі були впевнені, що скоро почнеться війна і краще не вертатися до Німеччини. Альберт нікому не розповідав, як Лін шепотіла йому: "їдь до Ірландії". Він довго вагався, жив і далі в лондонській квартирі, згодом продав навіть лева з гірчицею, одержав добрий гонорар, а сліди мила так і залишились на тому місці, де хтось прибрав після Лін. Він іще вагався, хоч Неллині листи ставали все наполегливіші, і одного дня, сповненого нерішучості, послав коробку з малюнками до Німеччини, на Раєву адресу.

Це було ввечері, коли він повернувся з кладовища, де довго міркував, чи слід йому виконати останню волю Лін.

В автобусі Альберт вирішив їхати до Німеччини. А коли він, звільняючи кімнату, виносив ліжко Лін, з матраца випало ще дві речі: пилочка до нігтів і маленька червона бляшана коробочка цукерок проти кашлю.

Він почув, що хлопці надворі розмовляють із кимось, і відчинив вікно. Генріх, стоячи проти Больдино-го вікна, кричав:

— Добре, ми будемо обережніші!

— Я бачила, ви вже два кущики браток розтоптали! — кричала у відповідь згори Больда.

Альберт висунувся з вікна й гукнув:

— Вони більше не розтопчуть! Хлопці засміялись, і Больда теж.

— Про тебе, то хай і все витопчуть! — сказала вона.

Альберт залишив вікно відчинене, поки давав лад малюнкам. Там було дуже багато тоненьких аркушів, кілька сотень. І він згадав, що треба написати листа батькам Лін,— вони часто посилали йому шинку, чай і тютюн, а в нього не вистачало мужності написати великого листа, він лише коротко дякував і посилав їм книги.

X

Страшно було, як бабуся брала його з собою в місто обідати. Щоправда, вона рідко виходила з дому, але саме тому славилася в деяких ресторанах, і поява її викликала в кельнерів той дивний сміх, якого Мартін не міг зрозуміти,— чи він глузливий, чи справді шанобливий. Бабуся любила важку, тривну їжу, ситі супи, густі, аж руді — Мартіна нудило від самого їхнього запаху. Майонез бабуся веліла ставити на лід, щоб після дуже гарячого жиру перейти до холодного, як крига, майонезу. Вона замовляла великі шматки печені, обнюхувала їх,

пробувала ножем і виделкою, чи вони м'які, і безцеремонно повертала, коли м'ясо було їй не до смаку. Далі йшло п'ять різних салатів, які вона робила ще смачнішими внаслідок складних маніпуляцій з приправами на блюдечках і в пляшках, у таємничих срібних глечичках, мідного кольору поливальничках і поси-пальничках та довгих бесід з офіціантами щодо тих приправ.

Порятунком для Мартіна була тарілка нарізаного великими скибками білого хліба, що, немов башта, височів серед столу, але даремно він чекав на те, що ще любив, окрім хліба: на картоплю. На жовтаво-білу гарячу картоплю з маслом і сіллю, яку бабуся просто зневажала.

Вона пила вино й наполягала, щоб Мартін пив яблу-ковий лимонад, який вона так любила в дитинстві. Бабуся дуже засмучувалась, коли Мартін не хотів лимонаду, і не могла зрозуміти, як йому може не подобатись те, що їй у дитинстві здавалося чудовим. Він їв мало: салат, суп і хліб, і бабуся, що жадібно, мов дикий звір, ковтала їжу, тільки головою похитувала, дивлячись на нього.

Перше ніж почати їсти, бабуся визивно хрестилася: вимахуючи руками, як вітряк, била себе долонею по лобі, по грудях і по животі. Та не тільки це привертало до неї загальну увагу, а й її вбрання: чорна шовкова спідниця і яскрава червона блузка, що дуже пасувала до її квітучого обличчя. Кельнери, метрдотель і буфетниці вважали її за російську емігрантку, але вона народилася в маленькому гірському селі й дитинство провела у великих злиднях. Завжди, коли перед бабусею стояла смачна страва, вона розповідала про те, як погано їла в дитинстві: голосно, так, що навіть за сусідніми столиками люди прислухалися, змальовувала нудний солодкуватий смак вареної брукви і гіркий — пригорілої юшки з одвійків, урочисто розкришували скибку найбілішого хліба, докладно розказувала про салат із кропиви і кислий чорний хліб. У неї була завжди напоготові ціла низка прокльонів на картоплю: "борошниста давучка", "пруський хліб" — а далі вона ще люто мурмотіла якусь лайку діалектом, що його Мартін не розумів. Потім знову брала скибку білого хліба, вмочала його в підливу, і в її блискучих

блакитних очах спалахував дикий вогонь, що лякав Мартіна. Хлопець розумів, чого йому ставало страшно, коли вона починала розповідати, як у них дома забивали кроликів,— він тоді чув тріск кісток тендітних тваринок, бачив, як у них гаснуть очі, як тече кров. Бабуся докладно змальовувала, як починалася бійка за тельбухи: за темно-червону суміш із печінки, легенів і серця, і як її, найменшу, голодні старші брати та сестри здебільшого обдурювали. Ще й тепер, через п'ятдесят з гаком років, бабуся аж ревіла з люті на свого старшого брата Матіа-са, якому завжди щастило забрати собі серце кролика, і називала його мерзотником, шахраєм, хоч той уже двадцять років лежав на кладовищі їхнього рідного села.

Мартін чув, як нестямно кудкудачуть кури, злякано бігаючи вбогим подвір'ям, коли там із сокирою в руках з'являється бабусин батько: худа домашня птиця, "готова в юшку", як казала бабуся. Вона жалібно згадувала, як ходила з мискою просити крові до багатих селян, коли там кололи кабана, і несла додому в балії масний грудкуватий відвар із ковбас. Коли вона добиралась до цього місця, Мартін знав, що скоро подадуть десерт, а потім він неодмінно почне блювати: свої м'ясні страви бабуся завершувала битою баранячою котлетою, м'якою, з кров'ю — різала її, ковтала великими шматками, вихваляючи ніжне м'ясо, а Мартінові ввижалися забиті, порізані діти. І, намагаючись уявити собі, як він буде втішатися морозивом, кавою і тістечками, Мартін знав, що неодмінно почне блювати й нічого не зможе їсти. Знову спадали на думку всі ті страви, що їх подавали на стіл: масні, гарячі гуляші, салати, печеня і підозріло червоні підливи. Охоплений жахом, хлопець дивився на бабусину тарілку, де жир мішався з кров'ю, а кров — із скалками жиру. Поки тривав обід, коло бабусі весь час лежала в попільничці запалена сигарета. Трохи попоївши, бабуся затягувалась нею і переможно оглядалася назкруги.

А Мартін думав про те, що Брілах і Берендт гуляють тепер у садку в футбол, п'ють холодний, як крига, лимонад, їдять хліб із мармеладом, а потім Альберт повезе їх куди-небудь їсти морозиво: до мосту або вниз до Рейну, де можна просто з-за столиків кидати камінці в річку й дивитися

на людей, що витягають з води заіржавілі уламки суден. А він, як проклятий, сидить між цими ненажерами, і бабуся задоволено вмочав шматки хліба в кривавий жир.

Кожного разу він надто довго міркував, чи не час уже піти в клозет і виблювати, але бабуся завжди сиділа в найдальшому кутку ресторану, і дорогою до клозета треба було пройти повз п'ять, шість або й сім великих столів. Мартін злякано лічив їх, і йому здавалося, що рудий, іржавого кольору, хідник вів повз безмежну кількість людей, які сиділи й жерли. Він ненавидів їх так само, як і бабусю, ненавидів їхні розпашілі червоні обличчя, що поряд із білими серветками здавалися ще червонішими. Миски, що з них здіймається пара, хруск кісток, дитячих кісток, кров із скалками жиру, жадібні холодні очі худих ненажер і гарячі, налляті кров'ю, жахливо добродушні — гладких; а кельнер усе носить і носить забитих, потрощених дітей, і ті, в кого ще не стоїть тарілка перед черевом, жадібно слідкують, куди він поверне.

До клозета було далеко. Одного разу Мартінові пощастило туди дійти. Спотикаючись, він ішов крізь шпалери ненажер, із кожним кроком боязкіше, та все ж таки досяг клозета: білі кахлі, сморід теплої сечі, запах лимонної есенції і мила. Служників столик, на ньому — строкаті пакуночки, гребінці, серветки, а перед очима ті самі ненажери, їхні червоні обличчя подвоюються, вони — і в дзеркалі, і в натурі. Подвійний ряд убивць, що копирсаються в зубах, обмацують ситі щоки, перевіряють, чи добре вони поголені, ворушать язиком у роті.

Розстебнуті ґудзики, білі сорочки, а ось> нарешті вільне місце. Мартін нахилився над унітазом, і різкий сморід сечі ненажер додав йому нудоти. Він хотів, щоб усе це вже минулося, щоб настало бажане полегшення. Поруч нього якийсь ненажера з червоною, круглою, ще зовсім молодою пикою сказав:

— Застроми пальця в рот, чуєш, застроми пальця в рот.

Мартінові гидка була добродушна настирливість червонопикого вбивці, і йому палко захотілося до дядька Альберта, до матері, захотілось бачити перед собою просте вугласте Глюмове обличчя і Больдині чорні, як смола, гладенькі коси навколо білого лиця, закортіло пограти в футбол із Брілахом та Берендтом. Але він був ув'язнений, загублений між цими пиками, що трощать кістки, ригають, гидять; замкнутий у цій смертельно чистій, білій в'язниці, приречений вічно вдихати тільки сморід свіжої сечі і штучний лимоновий аромат.

М'яка тепла служникова долоня лягла йому на потилицю, і розпливчасто-добродушне обличчя заглянуло через плече.

— Що з тобою, хлопче?

Але ту мить до чоловічого клозета влетіла бабуся. Служник перелякано витріщив очі. Збентежені чоловіки почали застібатися.

— Що сталося, синку, що з тобою?

Руки в неї були легкі, проте дужі, вона нахилила йому голову і, хоч Мартін зойкнув з жаху, засунула до рота свого довгого, жовтого пальця. І все-таки він не виблював, нудота лежала в шлунку твердою, залізною грудкою, нерозчинний клубок жаху,— і бабуся потягла його назад крізь шпалери ненажер. І ось, серед ресторану, коли Мартін проходив повз стіл убивці, що вправним помахом ножа, з виразом глибокої втіхи в очах, розтинав рожеве, криваве дитяче м'ясо, тверда грудка жаху в шлунку зрушила й підступила до горла. Він не відчував ні сорому, ні каяття, — лише холодний тріумф. Тепер, коли шлунок його спорожнився від жаху, він зміг навіть усміхнутися.

Ненажера спершу почервонів, потім став жовтий як віск. Зчинився галас, забрязкотів посуд, заметушилися кельнери. Бабуся, тримаючи чекову книжку, сміялась і обіцяла відшкодувати збитки.

Вбрання свого Мартін не закаляв, обличчя також, тільки губи довелося витерти хусточкою. Здоровий, порожній і вільний, він вийшов переможцем із боротьби: не забруднив рук, не заплямував душі й повернув їжу, яку в нього силоміць напхали. Навіть бабусі перехотілося їсти, вона залишила на столі тістечка, морозиво й каву, вирвала чек із книжки, ще один — за ненаже-рин костюм, третій — щоб утихомирити кельнера, і тепер, коли його шлунок був порожній, Мартін без страху й сорому пішов поряд із нею довгим, рудим хідником.

Коли вони верталися додому в таксі, бабуся сердито прочитала лекцію про нікудишні шлунки сучасної молоді.

— Ніхто вже не може попоїсти як слід, ніхто не може як слід викурити добру, міцну сигарету. Кволе, приречене покоління!

Такі виїзди відбувалися приблизно раз на півроку. Мартін передчував їх, так само, як передчував "кров у с е ч і " — і всіляко уникав: тікав перед обідом з дому або просив дядька Альберта кудись поїхати. Але втеча лише відтягала виправу, тому що бабуся все одно ловила його. Такі обіди, на її думку, входили в програму виховання. Коли Мартінові було п'ять років, вона одного разу сказала йому:

— Тепер я тобі покажу, як люди їдять по-справжньому,— і вперше взяла його з собою до ресторану Фовінкеля.

Уже тоді в нього склалося враження, що з буфету несуть до зали забитих дітей і нетерплячі вбивці жадібно чекають на миски з рожевим м'ясом. З п'яти років він пильно спостерігав, як дорослі ЇДЯТЬ І ЩО ВОНИ ЇДЯТЬ, і сміливим злетом думки дійшов висновку, що в їхньому способі їсти є щось неморальне.

Але бабуся вперто тягла Мартіна з собою. Його вже давно знали і господар ресторану, і буфетниці, й кельнери, і Мартін добре чув, як вони перешіптувалися:

— Прийшла велика княгиня з ригалом.

Але бабуся не здавалася, вона поставила собі за мету привчити його їсти сито й багато. Перед очима в нього трощили й висмоктували гусячі кістки, їли м'ясо, нарізали криваві біфштекси, і все це він ненавидів. Потім викладали багато чогось таємничого, що називалось грошима. Папірці й монети — за що ж іще можна так дорого платити, як не за дітей?

Після виїздів із бабусею Мартін цілі місяці не їв м'яса, а лише хліб, яйця, сир, молоко й овочі або чудову юшку, яку Глюм варив унизу на кухні.

Глюм завжди варив юшку на цілий тиждень. Не юшку, а кашу, в якій усе, що туди попадало, кипіло доти, доки зовсім розварювалося: городина і-кістки, риба •й яблука. Тієї юшки, чудно приготовленої, але надзвичайно смачної, Глюм варив зразу п'ять літрів, щоб потім мати спокій. А взагалі, він жив хлібом, яйцями й огірками, які гриз, наче яблука. Та ще приносив великі гарбузи й потім годинами стояв, покурюючи люльку, біля плити над своїм казанком, куштував, щось добавляв — цибулину або концентрати, чи сухі трави, розтираючи їх між пальцями. Тоді знову нюхав, знову куштував, усміхався, нарешті приймав казанок із вогню й ставив у холодильник. Тепер цілий тиждень він мав спокій. Ідучи на роботу, він насипав повну банку юшки, закручував накривку, клав у кишеню пів-огірка, окраєць хліба, шматок ковбаси й книжку. Глюм читав дивовижні книжки — на одній стояло: "Догмати-к а", а на іншій—"Т еологія і мораль". Читаючи, він щось підкреслював у них олівцем. Заголовки в книжок були зовсім незрозумілі. Теологія, і мораль мали якесь відношення до слова неморальне. Глюм добре знав, що таке неморальне, й казав, буцімто вбивці в ресторані Фовінкеля їли не дітей і взагалі нічого неморального не робили, але, можливо, Глюмова книга застаріла, бо вона й справді дуже пошарпана, і про тих убивць там ще нічого не написано.

Глюм майже безперервно курив люльку, часом навіть у постіль лягав із нею. Він варив юшку, читав грубезні книги й рано-вранці йшов на роботу, бо працював на бабусиній фабриці.

Глюм був дивний, але добрий. Мартін любив Глюма, хоч інколи лякався його лисини й беззубого рота. Але та лисина й беззубий рот мали свою причину. Глюм був у концентраційному таборі. Він сам ніколи не розповідав про це, однак дядько Альберт пояснив, що означає концентраційний табір: смерть, убивства, насильство і жах мільйонів людей; Глюм бачив усе те і тому виглядає набагато старшим за свої роки. Мартінові все здавалося, що Глюм старіший за бабусю, а насправді він був на п'ятнадцять років молодший за неї.

Глюм говорив дуже дивно, наче кожне слово виштовхував із рота, як грудку: широко роззявляв рота — голу рожеву порожнину — робив язиком якісь дивовижні рухи під темним червоним піднебінням, і здавалося, що зараз звідти викотиться щось кругле, велике, але видобувалося тільки одне слово: "свята". Наступне слово було більше, товще, кругліше, майже як маленький гарбуз, воно повільно набирало форми, насилу викочувалось, однак то знову було тільки слово: "богородице", що в Глюмовому роті здавалося величезним, навіть не як гарбуз, а швидше як повітряна куля. Глюмові очі сяяли, тонкий ніс дрижав, і тепер уже з рота йому викочувалась не повітряна куля, не маленький гарбуз, а щось таке завбільшки як велике яблуко: "всемогутня". То було улюблене Глюмове слово, і особливо заокруглював, особливо ніжно вимовляв він передостанній склад — "гут".

Глюм був побожний і привітний, та коли розповідав щось, слухати його було важко, надто великі проміжки відділяли слово від слова: перше вже майже забудеш, поки почуєш наступне, і зв'язок між ними губиться. Глюм розповідав повільно, надзвичайно врочисто й дуже терпляче — "терпляче" також належало до Глю-мових улюблених слів. Та як добре слухати його, то можна почути чудові речі.

Одна стіна в Глюмовій кімнаті була вся закрита картою світу, що її Глюм сам малював і надписував. Він заклеїв стіну аркушами цупкого паперу й цілі місяці вираховував масштаб до неї, потім старанно, докладно

й терпляче позначав гори, річки, озера й моря, часто стираючи написане, легенько заштриховуючи, і, нарешті, після тривалого приготування, дуже обережно почав розмальовувати земну поверхню, витрачаючи багато зеленої фарби на величезні низовини, брунатної — на гори і блакитної — на великі моря.

Глюм багато чого перебачив, перше ніж поселитися в їхньому будинку, а поселився він, мабуть, давно, бо, скільки Мартін пам'ятав себе, Глюм завжди жив у них. Глюм багато чого встиг побачити на шляху із своєї батьківщини до Рейну, але ніколи не бачив одного — коробки з фарбами. І як Альберт показав йому таку коробку, Глюм був захоплений нею більше, ніж соборами чи літаками. Він, пильно наслідуючи рухи дядька Альберта, вмочив пензля у воду, провів ним по тюбикові з фарбою, потім по папері,— а коли папір став червоний, яскраво-червоний, Глюм засміявся з радощів і того ж таки дня придбав собі коробку з фарбами.

Дуже повільно, дуже пильно, дуже терпляче малював Глюм земну кулю, починаючи десь звідти, де все було зелене, із Сибіру, і там поставив першу крапку на карті.

— Отам, за п'ятнадцять тисяч кілометрів звідси, я народився, — сказав він.

Щоб вимовити "за п'ятнадцять тисяч кілометрів", Глюмові потрібна була майже хвилина: яблуко, гарбуз, яблуко, яблуко, м'ячик, м'ячик, яблуко, гарбуз; здавалося, він їх пік десь на піднебінні, перше ніж пустити в світ, потім куштував, старанно надавав їм язиком потрібної форми і аж тоді виштовхував із рота, склад по складові, обережно й дбайливо.

Глюм народився за п'ятнадцять тисяч кілометрів звідси. Його, власне, звали інакше — Глюмбіх Холоку-стебан, і страшенно приємно було слухати, як Глюм вимовляє своє прізвище й пояснює, що воно означає: "Сонце, на якому достигають наші ягоди".

Мартін із Генріхом Брілахом, коли їм хотілось, ішли нагору до Глюма й просили його вимовити й пояснити своє прізвище: то була така сама втіха, як подивитись кіно.

На жаль, Мартінові рідко випадала нагода побувати у кімнаті у Глюма, бо той щодня рано-вранці йшов до церкви, потім на фабрику і повертався аж увечері.

Больда перед сном завжди готувала йому сніданок на завтра: каву, огірки, хліб і кров'яну ковбасу, Глюмова ковбаса не мала нічого спільного з дітовбивством — вона хоч була й червона, проте мала смак делікатний, борошнистий, і, як твердила Больда, її справді виготовляли з борошна та маргарину, лише трохи додаючи бичачої крові.

У неділю Глюм спав до дванадцятої. Потім снідав — суп і гарбуз; а якщо десь у кавнику лишалася кава від сніданку, то підігрівав її і забирав до себе в кімнату. Там він до четвертої години читав свої чудні грубі книжки, а раз у місяць до нього приходив маленький старий священик, що жив у черниць, і залишався аж до вечора. Вони розмовляли про те, що Глюм вичитував у книжках, потім заходили до матері пити каву — священик, Глюм, дядько Альберт і Мартін — і часто сперечалися: мати з священиком або дядько Альберт із священиком, а Глюм завжди

підтримував священика і наприкінці казав, терпляче викочуючи з рота слова:

— Ходімо, панотче, вип'ємо по чарці — вони всі дурні.

Всі сміялись, і Глюм справді йшов із священиком пити по чарці.

У неділю, від'четвертої години до пів на сьому, Глюм малював свою карту, і в цей час Мартін міг інколи зайти до нього. За п'ять років Глюм не намалював іще й четвертини світу. Він старанно переносив із атласа дядька Альберта відтінок за відтінком, водив пензликом і, поки малював Північний Льодовитий океан, мусив ставати на ослона. Тепер ослін давно вже віднесено до підвалу, і Глюм візьме його знову аж тоді, як домалює до лівого кутка, де мають бути Шпіцберген, Гренландія і Північний полюс.

Глюм зуживав цілі тюбики зеленої, рудої та блакитної фарби, а надто білої, щоб зробити зелені, руді та блакитні місця яскравішими — такими блакитними, як товста крига на Льодовитому океані, такими зеленими, як свіжий салат, й такими рудими, як пісок на березі Рейну.

Дядько Альберт, який розумівся на малярстві, казав, Що Глюм — чудовий художник. Справді, Глюм просто пензлем умів малювати тварин, людей, будинки й дерева, і, як був у доброму гуморі, на папері з'являлися

червоні корови, жовтий кінь, а на коні — огрядний чорний чоловік.

— У мого батька корови були червоні, зовсім червоні, справді, не смійся, такі червоні, як спілі помідори, а кінь жовтий. Батько мав чорну бороду, чорного чуба, але очі блакитні, зовсім блакитні — як Льодовитий океан отам зверху. Я пас тих корів на галявинах у лісі, де паші майже не

було, а часом гонив їх лісом до річки, де смугою вздовж берега росла соковита зелена трава. Річка звалася Шехтішехна-Шехтіхо, тобто "Вода, що дає рибу, кригу й золото".

Дикі звуки, що вилітали з Глюмового рота, зображали річку — широку, бурхливу, швидку й холодну. Вона витікала з високих гір, за якими лежить Індія.

І Глюм знову показував на чорну цятку серед широкої зеленої низовини, де він народився.

— Мій батько був вождем, а згодом став звати себе комісаром, проте залишався вождем і тоді, як звався комісаром. І кожного року весною, коли Шехтішехна-Шехтіхо скресала, коли в лісах починали цвісти ягідники й зеленіла трава, він, навіть як став уже комісаром, робив те, що робили всі вожді з давніх давен: кидав жеребок серед хлопців у селі, і одного з них шпурляли в річку, щоб вона не виходила з берегів і щоб принесла багато-багато золота. Жеребкування відбувалось таємно, аби не довідались ті, хто зробив батька комісаром, але ніхто ні про що не питався, ніхто нічого не помічав, бо ніхто не лічив у селі хлопців, їх там було багато.

Щоб усе це розповісти, Глюмові потрібен був не один день,— Мартін роками допитувався й доскіпувався, поки видобув із Глюма всю його історію.

У Шехтішехні намивали золото і частину його віддавали тим людям, що зробили Глюмового батька комісаром, але найбільше перепадало Фріцові. Розповідаючи про Фріца, Глюм малював кущі, ліс, ягоди і холодну, як крига, Шехтішехну. Фріц знав брід через річку, він приходив і приносив цигарки — "білі стеблини, що сповнювали мозок сухим щастям". Приносив ще білу рідину в скляних трубочках. Із Глюмового детального опису Мартін довідався, що то були ампули, такі, як ті, що з них лікар набирав у шприц рідину і вливав у бабусину руку.

— Що ж ваш батько з ними робив, дядьку Глюме?

— Я це зрозумів згодом,— відповів Глюм.— Щовесни в лісовій хатині влаштовували свято, в якому повинні були брати участь молоді дівчата. Жодної літньої жінки, тільки молоді, а з ними мій батько і ще два чоловіки — ми їх називали шаманами. А коли дівчата відмовлялися брати участь у святі, шамани проклинали їх, і вони тяжко захворювали. — ,Пмом замовк, почервонів, кров у нього піднялася від шиї, залила все обличчя, і Мартін здогадався, що там, у лісовій хатині, за п'ятнадцять тисяч кілометрів звідси, відбувалося щось безсоромне, а може, йнеморальне.

— Коли ж дівчата потім згоджувалися брати участь у святі, вони знову одужували,-і все те — і хворобу, й здоров'я — приносив у скляних трубках Фріц.

Згодом Глюм утік, тому що батько вибрав його, аби кинути в Шехтішехну, і втекти йому допоміг Фріц. Глюм розповідав дуже поволі, часом говорив лише кілька речень, а тоді мовчав цілими тижнями. О пів на сьому він уривав свою розповідь на півслові, полоскав пензлика, старанно висушував його, знову закурював люльку і обережно сідав на край ліжка, щоб скинути капці й узути черевики. За спиною в нього вже сяяла барвами карта, але та частина земної кулі, яка ще була не замальована, здавалася Мартінові безмежною: білі моря, відокремлені від суші лише тонкими рисочками, проведеними олівцем, обриси островів, річки — і все те згромадилося навколо маленької чорної цятки, що нею було позначено місце народження Глюма. Далі, вниз і ліворуч по карті, в Європі, була друга чорна цятка, що звалася Калинівкою, місце, де загинув Марті-нів батько. А знову вгору й далеко ліворуч, майже біля моря чорніла третя цятка, та, де жили вони: трикутник, що загубився серед безмежної рівнини.

Переодягнувшись, Глюм відрізав кілька маленьких скибочок дині, що лежала на нічному столикові, клав у свою полотняну торбу "Теологію і мораль" та "Догматику", спускався на кухню набрати в банку каші і йшов до трамвая.

Часто минала не одна неділя, а Глюм усе ще не мав бажання розповідати, і за багато тижнів Мартін видобував із нього лише одно-двоє речень. Але Глюм завжди починав розповідати з того, на чому зупинявся останнього разу. Минуло вже років тридцять, як Глюм утік з дому. Фріц допоміг йому, і він прийшов у місто, де жили люди, що призначили його батька комісаром. Місто звалося Ачинськ. Там Глюм мостив вулиці, потім став солдатом і покотився все далі на захід. Щоб показати, як він котився, Глюм так махав руками, наче ліпив снігову бабу. В його розповіді виринали нові назви — Омськ, Магнітогорськ і далі, набагато далі на захід, інше місто — Тамбов. Там Глюм перестав бути солдатом і почав працювати на залізниці, розвантажував вагони — дрова, знову дрова, вугілля й картоплю. А вечорами йшов до школи і вчився читати й писати. Він тоді жив у справжньому будинку й мав дружину, що звалася Тата. Глюм описував її словами, малював—біляву, кругловиду, веселу. Він познайомився з Татою в школі, де вчився читати й писати; Тата теж працювала на залізниці, поки що носила пакунки, але гадала перейти на кращу, важливішу роботу, як тільки навчиться читати й писати. І на Глюмовому малюнку білява, кругловида Тата ще веселіше усміхалась, бо сподівалася стати контролером на вокзалі в Тамбові і пробивати щипцями квитки. Тепер уже Тата на малюнку стояла із щипцями в руках, у кашкеті, з-під якого виглядала її білява товста коса.

Проте велика мить у Глюмовому житті настала через рік після одруження з Татою, коли вона давно вже стала перонним контролером на тамбовському вокзалі. Тата аж через рік показала йому те, що тримала в скрині на кухні, глибоко на дні,— розп'яття й іконку богородиці. Ночами, коли вони лежали поряд на ліжку, Тата розповіла йому все, і Глюм запалився: розповідаючи, він малював полум'я, зуживаючи багато червоної та жовтої фарби. Але Глюм знову покотився на захід — наче снігова баба, що ставала чимраз товща й товща. Він неухильно котився все далі від Тати, бо почалася війна. Його поранено, і він покотився знову на схід, у Тамбов, але Тати там уже не застав, і ніхто не знав, де вона ділась: одного ранку вийшла з дому в своєму залізничному кашкеті, із щипцями, і більше не повернулася. Глюм залишився в Тамбові, розшукував Тату, але навіть сліду не знайшов. І

знову покотився на захід, знову на війну, тому що вже видужав — котився, котився, аж поки сталася зупинка, яку він називав не концентраційним табором, а просто табором. У таборі в Глюма висипались і зуби, й чуб — не тільки з голоду, але й із жаху. Коли Глюм вимовляв слово "жах", воно звучало справді жахливо — з рота вилітали вже не повітряні кулі, не яблука, а ножі, і обличчя Глюмове так мінялося, що Мартін аж лякався, так само, як і тоді, кол,и Глюм сміявся. А сміявся він, як до кімнати заходила Больда, щоб разом співати хорали. Глюм гарно співав, голос у нього був дзвінкий і гучний. Та коли починала співати Больда, він сміявся, і сміх його лунав так, ніби в повітрі свистіла сотня маленьких ножів. А коли Больда, незважаючи на Глюмів сміх, співала далі, він майже гнівався і благально казав:

— Ох, Больдо, ти мене геть знервувала!

Глюма привів дядько Альберт, "підібрав" його — лисе, беззубе страховисько, що стояло на воротях мармеладової фабрики, благаючи роботи. Воротар прогнав його, а дядько Альберт привів додому. Бабуся поставилась добре до Глюма — це був великий плюс для неї, вона й до Больди ставилась добре, незважаючи на всі сварки.

До Больди прикладалося те саме чудне слово, яке мати часто вживала, говорячи про себе: "Зіпсута". Вона була одного віку з бабусею і як починала розповідати про своє життя, то, здавалося, кожного разу говорила про когось іншого. Больда спершу була черницею, потім одружилася, чоловік її помер, і вона одружилася вдруге. Коли бабуся сварилася з Больдою, то називала її "зведеною черницею" і "подвійною вдовою", а Больда лише хихотіла.

Вона була зіпсута, але добра, а Глюм був дивний, трохи страшний, але також добрий. Коли Больда розповідала про своє життя, то все мішала докупи: як вона була в черницях, як одружилася, як потім овдовіла вперше і вдруге.

— Як я була в монастирі,— могла почати вона, а через двоє речень раптом казала: — Як у мене в Коблен-ці була крамниця електротоварів, ну, знаєш, різні там праски, плитки...— а наступне речення вже знову про монастир, про те, який вона мала гарний посаг.

— Коли я вперше овдовіла...— і швидко перескакувала на інше: — Він був добрий чоловік.

— Хто?

— Ну, другий мій — і, на щастя, не мав крамниці, він працював у поліції морального нагляду.

— У якій поліції?

— Ти цього не зрозумієш. Але, на щастя, я від них пенсію одержую.

Невиразні Больдині натяки про функції поліції морального нагляду викликали в Мартіна підозру, що вона має якесь відношення до безсоромного й неморального. Он від кого одержує Больда пенсію. Вона щось натякала про кущі, які її чоловік, видно, обшукував, і Мартін згадував, як Гребгаке й Вольтере робили в кущах щось безсоромне: червоні обличчя, розстебнуті штани, гіркий запах свіжої трави.

— Свинство все це,— казала Больда, заходячи інколи до Глюма, коли там сидів Мартін. Глюм слухав її оповідання і тільки головою хитав, так довго й терпляче, що Больда розлючувалась і кричала:

— Хіба ти розумієшся на культурі, старий... старий...— вона шукала слова й не знаходила нічого ліпшого, як "старий турок". А Глюм реготався, ніби в повітрі свистіли сотні ножів.

Але чого ж вона приходила до Глюма, коли так сердилась на нього? А приходила вона часто, говорила про сніданок, хоч про нього взагалі

нічого було говорити, всі мали завжди той самий сніданок, правда, кожен свій, не такий, як у інших, але щодня однаковий. Мати пила натуральну каву, таку саму міцну, як і дядько Альберт, для Глюма і для Мартіна варили сурогат, а сама Больда пила гаряче молоко з медом. Кожний одержував кухлик кави під ковпачком, а також нарізаний хліб, масло, ковбасу або мармелад на тарілочці. Готувала все те Больда, то був її обов'язок, але кожен, хоч коли б він уставав, мусив сам забирати з кухні свій сніданок.

Больда була зіпсута, але добра, мати також зіпсута— і Мартін мав підозру, що вона ще й неморальна,— недарма бабуся стиха вичитувала їй у сінях: "Де ти завжди волочишся?"

Глюм був не зіпсутий, але чудний і добрий, а дядько Альберт — ні зіпсутий, ні чудний, а все ж добрий. Альберт був такий, як батьки в інших хлопців. Бабусі також не личило ні слово "зіпсута", ні слово "чудна", проте Мартін знав, що бабуся, власне, була добра. Не взагалі добра, а тільки власне добра — незрозуміло, чому вчитель так нападає на слова "в з а г а л і", "власне" і "з в и ч а й н о", адже вони допомагають віддати те, що інакше ніяк не віддаси. Больда, наприклад, була взагалі добра, а мати добра, але, мабуть, власне, неморальна. А втім, це ще треба з'ясувати, хоч Мартін боявся, що з'ясування дасть не вельми втішні наслідки.

Больда з бабусею були знайомі ще змалку і вважали одна одну пришелепуватими. Тільки дуже розчулившись — на різдво чи на інше велике свято — вони обіймалися й казали одна одній:

— Ми ж разом пасли корів, пам'ятаєш, що... пам'ятаєш, як... пам'ятаєш, чому...— І говорили про пекучий вітер у горах, про хатини з хмизу, каміння й соломи, про багаття в полі, біля яких вони варили юшку й каву. А тоді співали пісень, яких ніхто не розумів, і Глюм також співав пісень, яких ніхто не розумів: пісні-ножі. Але в будень, як те розчулення минало, бабуся й Больда, зустрічаючись, відразу зчиняли сварку. Бабуся тикала пальцем у лоб і казала:

— Ти завжди була пришелепувата.

Тоді Больда також тикала пальцем у лоб і відпові-відала:

— Ти завжди була причинна, а крім того...

— Що "крім того"? — кричала бабуся, але на це Больда нічого не відповідала.

Приводом до їхньої сварки найчастіше було особисте Больдине меню: бруква, переварена в солодкувату кашу, перемішана з потовченою картоплею і залита спідняком та розтопленим маргарином, та ще юшка із спідняка, що її Больда, як твердила бабуся, навмисне варила, аж поки вона пригорить.

— От свиня, навмисне припалює, щоб нагадати мені про моє нужденне дитинство. Я викину її з свого будинку. Дім мій, кого хочу, того й поселю, а її вишпурну!

Але так і не викидала. Больда жила там майже відтоді, як і Глюм, а крім того бабуся часом принижено скрадалася на кухню й куштувала Больдину їжу: кашу з брукви, юшку зі спідняка й кислий, чорний хліб, який Больда десь добувала в місті. І тоді по квітучому обличчю бабусі текли сльози й капали в тарілку, з якої вона їла стоячи,, а по Больдиному обличчі, худому, білому, як папір, перебігала дивна добра усмішка, що робила її зовсім молодою.

В4 обід кожен мав дбати сам про себе. У Глюма був свій суп, а в холодильнику й на полицях у кухні лежали його огірки, дині, картопля й великі синюваті кільця кров'яної ковбаси, що, власне, навіть не була ковбасою. Больда також варила про запас якусь безбарвну юшку, що вистоювала в рудих емальованих горщиках. Бабуся в холодильнику мала свій, найбільший, відділ: там лежали ковбаси, біфштекси, купи свіжих, великих яєць, овочі й городина. Інколи вона після обіду, десь о четвертій

годині, ставала з сигаретою в зубах до газової плити, починала щось смажити й мугикала пісню, випускаючи носом хмари диму. Або часто дзвонила в ресторан і замовляла готовий обід — гарячі, як огонь, срібні миски, морозиво у високих келихах, увінчаних зверху короною зі збитих вершків, червоне вино; навіть каву їй приносили готову з ресторану. Але часто вона, крім сніданку, нічого не їла або в самому халаті, з "Томагавком" у роті, йшла в садок і, надягнувши старі рукавиці, зжинала кропиву, що росла цілими купами вздовж укритих цвіллю мурів і навкруги альтанки. Вона пильно вишукувала молоді, зелені стеблини, збирала їх у газету, а потім на кухні робила кропив'яний салат і їла його з кислим, чорним Больдиним хлібом.

Мати часом забувала приготувати обід для нього й для Альберта. Сама вона їла мало: на сніданок грінка, яйце, зате багато кави. О третій чи о четвертій годині дня, якщо вона взагалі була дома в такий час, мати раптом згадувала, що пора готувати обід. Миттю в неї закипала юшка з консервів, з'являлися маленькі мисочки з салатом, але бувало й так, що юшку вона брала із Глюмового запасу, похапцем підігрівала її, а натомість клала йому кільце ковбаси чи пачку тютюну. Глюм, усміхаючись, доливав увечері в горщик стільки води, скільки мати надсипала звідти юшки. Та найчастіше мати раптом їхала куди-небудь, не приготувавши йому обіду. Тоді починав кухарювати дядько Альберт: брав у Больди каші з брукви, засмачував її маслом і молоком, швидко смажив яєчню або млинці. Але часом дома не було нікого — ні матері, ні Альберта, ні Больди, ні Глюма: тоді не залишалось нічого іншого, як надсипати Глюмового супу й підігріти його або пошукати в материній кімнаті шоколаду й печива, бо до бабусі Мартін не хотів іти. Вона б заходилася смажити м'ясо, чи повезла б його до міста і влаштувала чергову виставу "Велика княгиня з ригалом".

Але йому дуже рідко діставалося те, що він справді любив,— картопля, чищена або в лушпайках, щойно зварена, гаряча, з маслом і з сіллю. Мартін любив її, і ніхто не знав, як вона йому смакувала, не знали навіть Альберт і дядько Віль. Часом Больда здавалась на його намову й варила повну каструлю картоплі — посередині він клав грудку масла, яка

поволі танула, а зверху повільно посипав картоплю гарною, сухою, білою, як сніг, сіллю. Інші люди щодня їли картоплю, і Мартін заздрив їм. Брілах завжди варив на вечерю картоплю, інколи Мартін допомагав йому і в нагороду діставав і собі пайку. В інших людей — він добре бачив — усе було інакше: там варили завше в один час і для всіх те саме — городина, картопля, підливи. Всі їли те саме — бабусі, матері, батьки й дядьки. В них не було холодильників, де кожен зберігав свою дивовижну їжу, і не було великих кухонь, де кожен міг зварити, що йому забажається. В них уранці на столі стояв великий кавник, лежав маргарин, хліб і мармелад, всі разом їли, і всім робили бутерброди в школу, в контору, на завод; яйця там споживали рідко, і то майже самі лише батьки та дядьки. Тільки яйце відрізняло їхній сніданок від сніданку решти членів родини.

В інших хлопців матері, навіть неморальні, варили, шили, готували бутерброди, але його мати варила рідко, ніколи не шила й ніколи не готувала бутербродів. Здебільшого лише дядько Альберт згадував, що в школу треба взяти бутерброди.

Інколи ще Больда, бувало, зглянеться й дамаже йому бутерброд; добре, що бабуся спала, як Шафтін ішов до школи, бо вона конче хотіла привчити його до м'яса і батувала йому грубі скибки рожевої шинки" — роздерте свиняче стегно, холодні, яскраво-чербонї м'язи.

На щастя, бабусі інколи цілі місяці не було вдома, і тоді жилося чудово. На вокзйл відсилали великі кошики, валізи й пакунки; приїздило двоє таксі, і бабуся сідала в перше, очолюючи колонуї взимку і влітку вона їхала на цілий місяць на курорт. Від неї надходили листівки — гори, озера, річки й "поцілунки, тисячі поцілунків хлопчикові і всім, навіть зведеній черниці". Больда хихотіла й казала:

— Ніхто їй над колискою не співав, що вона їздитиме на курорти.

Листівки були списані великими карлючками, кожна літера — така завбільшки, як на ящиках з-під сигарет. Приходили від бабусі також

пакуночки: чудні, клейкі солодощі, що в задусі поштамтів зліплювалися докупи, а також іграшки, сувеніри і "багато, багато тисяч поцілунків, твоя бабуся".

В такі місяці Мартін думав про далеку бабусю ніжно й розчулено, бо не відчував безпосередньо над собою загрози. Випадали навіть дні, коли Мартін хотів, щоб бабуся була вдома, тому що будинок був такий порожній і тихий без неї; крім того, вона замикала свою кімнату, і він не міг розглядати великої фотокартки з батька — не траплялося "крові в сечі".

Больда ставала тиха й сумна, і Мартінові здавалось, що навіть материні численні гості не сповнювали так будинок, як сповнювала його бабуся.

Та як надходив день приїзду, Мартінові хотілося, щоб бабуся довше не верталась додому. Він не бажав їй смерті, хай собі живе, але десь далеко, бо його лякали її наскоки. Повернувшись, вона все надолужувала. Насамперед влаштовувала бенкет: дзвонила до ресторану, і послужливі бліді хлопці в білих курточках носили через передпокій срібні мисочки. Бабуся чекала на них, і в очах її поблискувала жадоба. Кухар на кухні підігрівав страви, а бліді хлопці відправляли службу між кухнею і бабусиною кімнатою. Криваві біфштекси, городина, салати й печеня мандрували туди й назад, а наприкінці кухар телефонував до ресторану, і прудкий жовтий автомобільчик привозив каву й морозиво, тістечка й овочі, облиті збитими вершками. В помийне відро летіли обгризені кістки, а дика музика відриваних чеків означала кінець обіду і початок Марті-нових тортур, тому що бабуся, підкріпившись і закуривши свіжий "Томагавк", кликала його до себе й надолужувала пропущене.

— Питання п'ятдесят перше: коли воскреснуть мертві?

— Мертві воскреснуть в судний день~

— Твій батько загинув, так?

— Так.

— Що означає "загинув"?

— Загинув на війні — його вбито.

— Де?

— Під Калинівкою.

— Коли?

— Сьомого липня тисяча дев'ятсот сорок другого року.

— А ти коли народився?

— Восьмого вересня тисяча дев'ятсот сорок другого року.

— Як звали людину, винну в смерті твого батька?

— Гезелер.

— Скажи ще раз це прізвище.

— Гезелер.

— Ще раз.

— Гезелер.

— Чи знаєш ти, що це значить відібрати у дитини батька?

— Знаю. Він знав це.

Інколи вона три дні підряд кликала його до себе й завжди питала те саме.

— Що звелів нам господь у шостій і дев'ятій заповідях?

— Господь звелів нам у шостій і дев'ятій заповідях бути соромливими й цнотливими.

— Як питають на сповіді про гріх безсоромності? Мартін відтарабанював чітко й швидко:

— Чи любив я дивитися на безсоромне?

— Чи любив я слухати безсоромне?

— Чи любив я думати про безсоромне?

— Чи хотів я безсоромного?

— Чи любив я говорити про безсоромне?

— Чи робив я безсоромне? (Сам або з іншими). Мартін так і казав:

— У дужках: сам або з іншими. І наостанці:

— Коли ти виростеш, то зрозумієш, чому... Гребгаке й Вольтере робили в кущах безсоромне:

червоні обличчя, розстебнуті штани і гіркий запах свіжої зелені. Незрозуміла шамотня, чудний боягузливий вираз на їхніх обличчях вразили Мартіна й викликали в нього підозру про щось темне. Він не знав, що робили Гребгаке з Вольтерсом, але певен був: щось безсоромне. Вони повинні б на останнє запитання про шосту заповідь відповісти не тільки "так", але й "робили з іншими". Відколи Мартін узнав, що робили Гребгаке й Вольтере, він пильно стежив за обличчям капелана під час уроку закону божого, бо ті обоє сповідалися в нього. Але капеланове обличчя не мінялося, коли він звертався до Гребгаке й Вольтерса. Чи, може, вони не призналися, хоч ходили до причастя? В Мартіна дух перехопило, коли він подумав про таку можливість, і з ляку він так почервонів, що бабуся запитала:

— Що з тобою?

— Нічого, це від диму, — відповів Мартін, і бабуся поспішилася закінчити свою лекцію й вирвала чек. Тоді він пішов до кімнати дядька Альберта і ще з порога бовкнув:

— Гребгаке й Вольтере робили безсоромне. Безсумнівно, дядько Альберт змінився на обличчі.

Закусивши губи, трохи зблiднувши, він запитав:

— Де й що ти бачив? Звідки ти знаєш? Мартінові було важко говорити, але він повів далі:

— Вони в кущах,— він затнувся і тільки сказав: — Штани розстебнуті, обличчя червоні.

Дядько Альберт спокійно натоптав люльку, закурив і почав довго розповідати — навіть трохи задовго — про поєднання статей, про жіночу красу, про стать. Мова торкнулась Адама й Єви, і в голосі дядька Альберта почулося натхнення. Мартінові стало трохи смішно, коли він

знову потав хвалити жіночу красу й розповідати про потяг чоловіків до поєднання з жінками. В голосі дядька Альберта бринів тихий, незрозумілий захват.

— Зрештою, — мовив дядько Альберт, невідомо нащо вибиваючи люльку, в якій ще горів тютюн, і закурюючи, проти своєї звички, сигарету, — зрештою, ти ж уже, мабуть, знаєш, що від цього народжуються діти— від поєднання чоловіків із жінками.

І знову почав про Адама і Єву, потім про квітки, тварин, корову своєї матері, знову про Адама і Єву. І все, що дядько Альберт казав, звучало розважно, спокійно, але не пояснювало, що ж робили в кущах

Гребгаке й Вольтере — Мартін добре не роздивився і не міг навіть здогадатися: розстебнуті штани, червоні обличчя й гіркий запах свіжої зелені...

Дядько Альберт говорив довго про "деякі таємниці, на які я тобі можу лише натякнути", а також про темні інстинкти і про те, як важко підліткові чекати на той час, коли він дозріє до зближення з жінкою. І знову згадувалося про квітки й про тварин.

— Наприклад, маленька теличка,— сказав дядько Альберт, — не може ще поєднатися з. бугаєм і не може ще також телитися, хоч і має стать. Стать мають усі тварини, всі люди...

Під час тієї розмови дядько Альберт викурив не одну сигару й не раз затинався.

Мартін згадав про слово "неморальний", про дядьків і про одруження.

— Ви ж були одружені там, у Англії?

— Був.

— І поєднувалися зі своєю дружиною?

— Так,— відповів дядько Альберт, і хоч як Мартін пильно дивився на нього, проте не помітив, щоб той здригнувся чи збентежився.

— А чому у вас немає дітей?

— Не від кожного поєднання бувають діти,— відповів Альберт і знову почав про квіти, знову про тварин, але вже й словом не згадав про Адама і Єву.

Мартін перебив його:

— Значить, усе так, як я й думав?

— А як ти думав?

— Жінка може бути неморальна й тоді, коли не має дитини від того чоловіка, що з ним поєднується,— як Вельцкамова мати.

— Отуди к дідьку! — сказав дядько Альберт,— Як тобі набрело таке в голову?

— Тому що Брілахова мати неморальна, вона має дитину і поєднується з чоловіком, з яким не одружена.

— Хто тобі сказав, що Генріхова мати неморальна?

— Брілах сам чув, як директор казав інспекторові: "Він живе в жахливих умовах, його мати неморальна".

— Он як,—мовив дядько Альберт.

Мартін бачив, що він розсердився, і вже не так упевнено додав:

— Це правда, Брілах сам чув, і він добре знає, що його мати неморальна.

— Он як,— знову сказав дядько Альберт,— а далі?

— А далі те, що Вельцкамова мати також неморальна, хоч вона й не має дітей. Я знаю.

Дядько Альберт нічого не відповів, тільки здивовано й дуже ласкаво подивився на нього.

— Безсоромне — це те, що роблять діти, — раптом сказав Мартін, бо ця думка щойно сяйнула йому в голові,—а неморальне — те, що роблять дорослі. Але хіба Гребгаке й Вольтере також поєднувались?

— Ні, що ти, — заперечив дядько Альберт і аж тепер почервонів.— Вони самі себе збивали з пантелику, вірніше, їх збито з пантелику — не думай більше про це і завжди питай мене, коли щось почуєш і не зрозумієш.—Альбертів голос був наполегливий, проте, як і раніше, дуже ласкавий.— Чуєш, завжди питай мене. Краще поговорити про таке. Я не все знаю, але те, що знаю, скажу тобі. Неодмінно. Не забувай тільки питати мене.

Залишилося ще слово, яке Брілахова мати казала пекареві, Мартін подумав про нього й почервонів, однак вимовити це слово він нізащо не зважився б.

— Ну,— спитав дядько Альберт, — що в тебе ще?

— Нічого,— відповів Мартін, посоромившись запитати, чи його мати теж неморальна. Про це він запитає пізніше, набагато пізніше.

Від того дня дядько Альберт став куди уважніший до нього. Він часто брав його з собою кататися в машині, і.навіть мати,—так принаймні Мартінові здалося,— відтоді змінилася. Вона стала зовсім інша, і Мартін був певен, що дядько Альберт поговорив із нею. Вони тепер іноді виїздили втрьох, і Генріх міг приходити до нього, коли хотів. А часом брали Генріха з собою і їхали в ліс, на озеро або йшли разом їсти морозиво чи в кіно.

І щодня — мабуть, вони домовились між собою — хтось із них перевіряв Мартінові домашні завдання, вислухував його, допомагав, і обоє — і мати, й Альберт — були дуже ласкаві до нього. Мати стала спокійніша й частіше бувала дома, Мартін тепер щодня мав обід, якийсь час йому навіть давали картоплю — але тільки якийсь час. Матері скоро урвався терпець, вона знову стала виїздити з дому, знову не щодня була їжа. Ні, на матір не можна було покладатися так, як — зовсім в інший спосіб — можна покладатися на Глюма, Альберта й Больду.

XI

Нелла стояла за зеленою фіранкою, курила, пуска— . ючи хмарки сизого диму в простір між вікном та фіранкою, і спостерігала, як він розсіювався на сонці, змішувався з курявою і тоненькими безбарвними пасмами здіймався вгору.

Вулиця була порожня. Біля ґанку стояла Альбертова машина, верх її був ще мокрий після нічного дощу, хоч на вулиці не залишилося навіть сліду від калюж. У цій самій кімнаті, за цією самою зеленою фіранкою вона стояла двадцять років тому і чекала на юних залицяльників, що швидко йшли алеєю з тенісними ракетками в руках — кумедні, зворушливі герої! Вони й гадки не мали, що за ними стежать. У затінку під церквою навпроти вони ще раз квапливо зачісувались, оглядали нігті, крадькома перелічували свої гроші, добуваючи їх із гаманця й кладучи в кишеню, щоб мати під рукою,— вони вважали це за ознаку відчайдушності. А юнаки ті понад усе хотіли бути відчайдушними. Трохи засапавшись, вони заходили на подвір'я, ступаючи по рожевому

каштановому листі, збитому на землю першим дощем, і незабаром Нелла вже чула дзвінок. Але навіть найвідчайдушніші з тих юнаків говорили, думали, поводились так само, як поводяться, думають і говорять відчайдушні тенісисти у фільмах. Юнаки знали, що вони, властиво, немудрі — ще одна ознака відчайдушності: знати собі ціну! — але від того ніщо не мінялося, вони справді були немудрі. Ось пройшов алеєю молодий герой із ракеткою в руці, в затінку церкви квапливо зачесався, оглянув свої нігті, добув з гаманця гроші й переклав їх у кишеню — чи це привид ступає по килимі з рожевих листків, чи, може, вона бачить фільм? Часом буває, що фільми здаються їй життям, на яке вона рокувала себе, заплативши одну марку вісімдесят пфенігів за квиток, а життя здається поганим фільмом. Звісно, це фільм — юнака, що саме вийшов із затінку біля церкви на вулицю, поспішаючи до якоїсь молодої дівчини в сусідстві, видно ніби крізь темну сітку, крізь легенький сірий серпанок, як у старих кінострічках.

— Хіба тенісні майданчики уже відкриті в цей час? — не обертаючись спитала вона.

— Авжеж, мамо,—відказав Мартін,—деякі відкриваються навіть раніше.

Певне ж, так було й тоді, тільки вона зранку туди не ходила, бо любила довго поспати і не дуже захоплювалася тенісом. їй подобався тільки посиланий червоним піском майданчик і зелені-зелені пляшки лимонаду на білих столиках. Різкий дух повітря, солонуватий запах туману, що здіймався над Рейном. Часом повітря було гірке, бо по Рейну саме пропливала наново просмолена баржа; вимпели суден рухалися над верхів'ями дерев, наче легенька бутафорія, яку хтось невидимий тяг за лаштунки.

Хмари чорного, як смола, диму, гудки, стукіт відбиваних м'ячів, тихе гупання, що часом ставало голосніше, і дзвінкі, уривчасті вигуки гравців.

Юнак пробіг повз будинок. Нелла його навіть знала: таку жовтаву шкіру мають тільки Надольте, жовтаву шкіру й русяве волосся — рідкісне поєднання пігмента, що вже батькові цього юнака, Вільфрідові Надольте, додавало особливої пікантності, а від нього перейшло до сина. Очевидно, й піт у нього такий самий, як і в батька,— з різким духом; на жовтій шкірі він здається зеленкуватим, і всі спітнілі Надольте мають вигляд побризканих купоросом трупів.

Батько цього юнака, пілот, збитий десь над Атлантичним океаном, і його тіла так ніколи і не знайдуть. Однак ця поетична смерть — священик називав його тоді Ікаром, якого перемогли підступні переслідувачі,— ця поетична смерть не перешкодила його синові зробитися статистом у поганому фільмі, статистом, що сприймає все неповажне, але грає свою роль непогано. У нього саме такий вигляд, як і повинен бути в поганих тенісистів у поганих фільмах.

Нелла погасила сигарету об мармурову ринву, в якій ще лишилися сліди нічного дощу, і взялася рукою за кільце з золотої парчі, що, як і фіранка, перебуло війну. В дитинстві вона мріяла швидше вирости, щоб можна було триматися правою рукою за кільце. І ось вона давно виросла, уже двадцять років може братися за нього рукою.

Нелла чула, як Мартін снідав біля столу в неї за спиною, чула, як він знімав накривку з кавника, намазував хліб, стукав ложкою об слоїк з повидлом, хрумав грінку. Потім чула тріск — то Мартін, за звичкою, роздушував порожню шкаралупку з яйця, перевернувши її в чарочці, — і деренчання електричного дечка на грінки. Коли Нелла вставала раніше, щоб випити разом з хлопцем кави, в їдальні її зустрічав запах ледь пригорілих грінок, а з ванної, де вмивався Альберт, долинало хлюпотіння води. Але сьогодні там було тихо. Альберт, очевидно, ще не вмивався.

— Альберт ще не встав?

-т Устав,— відповів хлопець.— Хіба ти не чуєш?

Ні, вона не чула. Нелла третій день підряд встає рано, і в неї вже з'явилося почуття якоїсь сталості, впорядкованості: грінки, яйце, радісний вираз на обличчі в хлопчика, коли він сніда разом з нею, дивиться, як вона накриває на стіл, наливає каву. На вулиці юний Надольте повертався з дівчиною. Дівчина була гарна і дуже молода. Вона старанно показувала білі, як сніг, зуби й очікувально тримала проти лагідного південного вітру свого знадливого кирпатого носика — саме так, як і вимагає режисер.

"Усміхнутись" — і вона усміхалась, "похитати головою" — і вона хитала головою, як добре навчена статистка, що незабаром сама вже гратиме роль. Чи вона довідається, як тхне дивний піт Надольте? Коли цілуватись у зелених кущах з ким-небудь із Надольте, той піт надає його обличчю кольору зів'ялого салату.

Але тепер у ванній почулося хлюпання — це вмивався Альберт. Вона знала його вже двадцять років, і він теж, мабуть, уявляв собі, що знає її. Проте за двадцять довгих років так і не зрозумів, як хвилюють її чоловічі туалетні речі і як їй тяжко користуватися спільною з ним ванною.

Вмиваючись уранці, Нелла щоразу наново закохувалась у холодну байдужість його приладдя, що діяла на неї, як знадливий запах. Не раз вона ніжно водила пальцями по не видавленому як слід тюбикові з кремом До бриття, по синій бляшаночці з кремом, що стояла там уже п'ять років, роздивлялася на його зубну щітку, гребінець, мило й запорошену пляшечку з лавандовою водою, якої, здавалось, ніколи не меншало. Вже не один рік води в пляшечці було якраз по рот рожевій жінці, намальованій на етикетці. Жінка та постаріла, краса її зблякла, і тепер вона сумно всміхалася, свідома своєї минущості. А раніше, новою ще, вона з такою надією дивилась у далечінь. Тепер обличчя її змарніло, вбрання пошарпалось — бідолашна красуня не звикла до такого поганого поводження. Пляшечка стояла там уже хтозна-відколи. Мабуть, Альберт і гадки не мав, яка мука для неї мешкати так близько від чоловіка, що йому вона залюбки віддалася б. Навіщо ця вбивча поважність, чому він так наполягає на одруженні?

Нелла пізнавала чоловіка з того, як він підходив до телефону. Більшість їх підходять до телефону, як герої в посередніх фільмах: широко ступають, на обличчі написана чи то самоповага, чи байдужість, бо ту міну можна однаково прочитати і як "Дайте мені спокій", і як "А все ж вони ніяк не можуть обійтися без мене". Потім навіть під час неважливих розмов — а коли взагалі розмови бувають важливі? — проскакують такі слова, як "переглянути" чи "справу ще треба обміркувати". І найрішучіша мить — коли вони кладуть трубку. Хто тепер уміє покласти трубку не так, як поганенькі актори? Лише Альберт, та ще вмів Рай. І хто може втриматись, щоб не вплести в телефонну розмову підхоплені десь дотепи, як паперові квіти у вінок із соснових віток? Навіть курити майже ніхто не вміє інакше, ніж у фільмах. Світ складається з епігонів — може, Альберт тому й залишився такий природний, що рідко буває в кіно?

Нелла часто заздрила його байдужості й жалкувала, що мусить водитися з дурнями, марнувати на них час і розтринькувати усмішки.

Валіза вже спакована, і їй доведеться три дні нудитися в Брерніху, тимчасом як Альберт кудись поїде собі з хлопцем. Коли Нелла думала про те, що має слухати Шурбігеля, їй здавалося, ніби вона приречена вічно сидіти в перукарні: солодке тепло, приємне й водночас відразне — і "симпатичні люди", яких приво-дитиме до неї патер Віліброрд. "Ви ще не знайомі? Ну, давно вже час познайомитись!" Ох, невже вона приречена довіку слухати їхнє ввічливе базікання? І Альберт ще й дивується з її захоплення, як трапиться приємна людина чи принаймні така, що здається приємною!

Нелла відвернулася від вікна, повільно підійшла до округлого столу й підсунула до нього зеленого стільця.

— Кава ще залишилась?

— Залишилась, мамо.

Мартін устав, обережно зняв накривку з кавника й налив їй кави. Він замалим не перекинув слоїк з повидлом. Він звичайно був спокійний, майже повільний, але як розмовляв із Неллою або щось робив для неї, то намагався бути жвавим, та все даремно. Обличчя в нього ставало заклопотане, майже стурбоване, як у дорослих, що мають справу з немічними дітьми; часом він зітхав,-як зітхають діти, коли їм важко.

Мартін знову ввімкнув дечко, поклав на нього хліб і став терпляче чекати, поки він підсмажиться, потім зняв готові грінки і склав їх на край тарілки.

— Ти ще будеш їсти?

— Ні, це для Альберта.

— А де яйце для нього?

— Ось.— Мартін, усміхаючись, підвівся, підійшов до свого ліжка і підняв подушку — там лежало чистеньке, рудувате яйце.— Так воно не захолоне. Альберт не любить холодних яєць. Кава для нього також залишилась.

Про Альберта він піклувався зовсім не так, як про неї. Можливо, тому, що Альберт більше розказував йому про батька, поступово ставши для нього незамінним товаришем. Принаймні Мартін був цілком спокійний, коли робив щось для Альберта.

Нелла мало розповідала хлопцеві про Рая. Ще рідше діставала вона течку, де зберігались Раєві вірші — вирізки з газет, рукописи й маленька, на двадцять п'ять сторінок, збірочка в блакитній обкладинці, про яку згадувалось у кожній статті про сучасну лірику. Якийсь час Нелла відчувала гордість, коли знаходила Раєве ім'я в змісті антологій, чула його вірші по радіо й одержувала за них гонорари. її відвідували люди, яких вона ніколи не знала й не хотіла б знати: молодики, вбрані з

вишуканою недбалістю; вони впивалися своєю недбалістю, як коньяком, а їхнє захоплення було пильно відміряне й ніколи не сягало за певну межу. І коли такі люди з'являлися до неї, вона вже знала, що знову десь готується стаття про сучасну лірику. Часом до неї ходили, мов на прощу, в газетах, як гриби після дощу, з'являлися статті, з усіх боків текли гонорари, вірші Раєві видавали й перевидавали. Та потім вишукано недбалі молодики знаходили собі іншу жертву, і на якийсь час вона мала спокій. Раєве ім'я знов виринало на поверхню, як наставало тихомир'я, бо ця тема надавалася до всіх часів: поет, що загинув в Росії, противник системи — хіба це не символ безглуздо принесеної в жертву молодості, або, як трохи змінити аспект,— хіба це не символ свідомо принесеної в жертву молодості? Хіба не з'являлися дивні нотки в доповідях патера Віліборда і Шурбігеля? В кожному разі, Рай став улюбленою темою до всіляких ессе, а вишукано вбраних, недбалих молодиків, що писали ті ессе і невтомно створювали нові символи, розплодилися цілі ватаги. Пильно, заповзято, старанно, не дуже пристрасно і не надто байдуже ткали вони гобелен культури — спритні шахраї, що при зустрічі усміхаються один одному, як авгури. їм дісталися нутрощі, і на тих жалюгідних тельбухах вони тлумачать свої пророцтва: співають нудні гімни щойно видертому серцю, у потаємних лабораторіях зчищають бруд із кишок жертовних тварин і крадькома продають печінку — замасковані шкурники, що з стерва виробляють або дають виробляти іншим не мило, а культуру. Шкурники й пророки, що порпаються в покидьках і оспівують свої досягнення в гімнах, а при зустрічі усміхаються один одному, усміхаються, як авгури, і Шурбігель — їхній верховний жрець: хробак із гуманними поглядами й незрівнянною зачіскою.

Неллу охопила ненависть, і раптом вона злякано відчула, що починає думати, як Альберт: лабіринт, готовий поглинути її.

Поки Рай був ще живий, Нелла жадібно й уперто чекала на пошту, як хижак у клітці чекає на їжу: стояла за зеленою фіранкою, тримаючись правою рукою за парчеве кільце, й не зводила очей з листоноші. Та мить, коли він з'являвся з-за рогу священикового будинку, вирішувала її настрій на цілий день. Якщо листоноша переходив вулицю навпроти її

дому рівно під прямим кутом, тоді Нелла знала, що він має щось для неї. Та якщо він одразу звертав на невидиму діагональ, яка вела до сусіднього будинку, то їй уже того дня не було на що сподіватися. Вона стояла, впинаючись нігтями у важку зелену тканину, висмикувала з неї нитки, все ще плекаючи божевільну надію, що, може, листоноша помилився і повернеться ще раз. Однак він ніколи не помилявся і жодного разу не повернувся назад, пройшовши по діагоналі повз її будинок. Часто Неллу опановували безглузді думки, коли вона бачила, що листоноша остаточно поминув її дім: може, він приховує листи, може, він у змові проти неї і проти Рая? Чи не садист це в синій формі з вишитим на ній жовтим поштовим ріжком, підступний ворог під маскою чесної людини? Однак листоноша не був ні садист, ні негідник, а справді чесний і щиро відданий їй. Нелла відчувала це тоді, коли він приносив пошту.

Тепер Нелла давно вже не знала, який має вигляд листоноша, як його звати і коли він приходить. Хтось колись кидав у скриньку пошту, хтось колись ту пошту забирав звідти — листи і реклами з пропозицією купити бюстгальтери, вино чи какао. Все те її не цікавило. За останні десять років вона не прочитала жодного листа, навіть їй адресованого. Багато хто з недбалих молодиків, що споглядають трихіну на тілі культури і ворожать на тельбухах померлих, скаржився вже на неї патерові Вілібрордові — але вона просто не читала більше жодного листа.

Єдиний приятель, який лишився в неї, жив у сусідній кімнаті, а як він виїздив на кілька днів, до її послуг був телефон. Тільки не читати більше листів.

Від Рая листи приходили ще й після того, як він загинув і Нелла вже знала, що він загинув. О надійна пошта, бездоганна організація, варта найбільшої хвали, вона не винна, що давала відповідь на запитання, які вже давно ніхто не ставив.

Тільки не читати листів. Залицяльники можуть зателефонувати, та як їм забагнеться написати, хай не сподіваються на відповідь. Усі листи

нерозпечатані летять у сміття, що його завше в той самий час вивозить сміттяр.

Останнього листа Нелла прочитала одинадцять років тому. То був короткий лист від Альберта: "Рай убитий. Учора помер. Загинув через одного мерзотника. Запам'ятай ім'я винуватця — його звати Гезелер. Потім напишу докладніше".

Вона запам'ятала ім'я, проте й Альбертових листів більше не розпечатувала, тому й не дізналася, що Альбертові довелося просидіти півроку у в'язниці: дорога платня за ляпас по вродливому, нічим не прикметному обличчю. Конверта з офіційним повідомленням про Раєву смерть Нелла також не розпечатала. Його приніс священик. Вона відмовилась прийняти священика, що тремтячим патетичним голосом підносив "молитви за батьківщину, вимолюючи перемогу і вселяючи патріотичний дух,— не хотіла його бачити.

Він стояв з її матір'ю під дверима й волав:

— Відчиніть, дорога Нелло, відчиніть-бо! А потім чути було його шепіт:

— Сподіваюсь, бідне дитя нічого собі не заподіє. Ні, Нелла нічого не збиралася собі заподіяти. Хіба

він не знав, що вона була вагітна?

Голос його був їй огидний: фальшивий пафос, завчена семінарська риторика, певні інтонації в певних словах. Хвилі фальшивих почуттів, майже невідчутна брехня, голос ефектно гримить, і нарешті, немов удар, — слово "пекло". Навіщо цей крик, навіщо стільки галасу? Фальшивий пафос, яким викладач риторики в семінарії начинив не одне покоління священиків, лунав над головами десятків тисяч людей.

— Відчиніть-бо, дорога Нелло.

А навіщо відчиняти? Ти мені потрібен лиш остільки, оскільки мені потрібен бог, а я богові: коли ти мені знадобишся, я сама прийду до тебе. Кричи й далі своє "фюрер, народ, батьківщина" і слухай мізерне відлуння, що повертатиме з-під склепінь каплиці твій фальшивий пафос — "...юрер", "...арод", "...атьківщина".

— Сподіваюсь, вона нічого собі не заподіє.

Я нічого собі не заподію і не відчиню дверей: мільйони вдів, мільйони сиріт — за фюрера, за народ, за батьківщину. О непідкупне відлуння, ти не повернеш мені Рая! •

Нелла чула, як священик з відчаю сопів у передпо* кої, чула, як він перешіптувався з матір'ю, на мить їй стало шкода його, поки у вухах знову не забриніла луна від його патетики.

Невже коло навкруг Гезелера зімкнулося? Десять років тому — Альбертів лист, а тепер приязна усмішка патера Віліброрда: "Дозволь відрекомендувати тобі пана Гезелера". Потім запрошення в Брерніх — валіза вже спакована і стоїть біля книжкової шафи.

Вулиця пе'ред будинком порожня. Ще дуже рано: молочар не встиг дійти до них, торбинки з хлібом іще висять біля хвірток, а в сусідній кімнаті сміються Мартін з Альбертом. Альберт перевіряє, як хлопець вивчив урок: "Коли ти, господи, пам'ятатимеш усі гріхи наш і..." Знову сміх. Іде фільм, у якому Нелла не хоче грати, — "Родинне щастя". Усміхнений хлопець, усміхнений майбутній батько, усміхнена мати. Гармонія щастя, прийдешнє. Таке все наче знайоме, підозріло близьке: усміхнений хлопець, усміхнена мати — і Альберт у ролі усміхненого батька? Ні. Нелла запалила сигарету і, тримаючи її в руці, дивилася, як кучерявиться, здіймаючись угору, блакитний дим. Он Альберто-ва дружина любила повітряні кулі дужче, ніж меблі, всяку минущість дужче, ніж сталість, мильні бульбашки дужче, ніж білизну. "О, прохолодна білизно в шафі домашньої господ ар киЬ> Усміхнений батько, усміхнений

син — але вона не буде вдавати усміхнену матір задля брехні, пафос якої відлунює в стінах каплиці.

Сигарета тихо тліла у неї в руці, світлий, блакитний дим ткав візерунки, що відразу зникали, а з сусідньої кімнати долинав голос хлопчика, який проказував Альбертові свій урок: "З безодні волаю до тебе, о господ и..."

Скільки вже років Нелла вимірковує, як би все могло скластися: вона б мала ще дітей, дім, а Рай — омріяну роботу, уявлення про щастя, що його він плекав від ранньої молодості аж до смерті, в часи націзму і війни, мрія, про яку він навіть писав у листах: видавати журнал. То була мрія всіх чоловіків, що мали хоч якийсь стосунок до літератури. #

Нелла знала, мабуть, не менше двадцяти чоловіків, Що виношували плани видання журналу. Навіть Альберт кілька років веде переговори з власником друкарні, якого він консультує з питань оформлення; навіть Альберт хоче заснувати сатиричний журнал.

Незважаючи на поблажливу іронію, з якою Нелла в душі сприймала той проект, їй приємно було уявляти, як вони сидять з Раєм у кімнаті, що одночасно править і за редакційне бюро: на столах — купи книг, гранки, безконечні телефонні розмови про новинки, і до всього п'янка свідомість, що націстів уже немає і що війна скінчилася.

Такий фільм Неллі вдавалося ще бачити, поки тривала війна. їй чітко ввижалося те життя, вчувався гіркий запах друкарської фарби на грубому папері, а ось і вона сама: вкочує до кімнати чайний столик, п'є з відвідувачами каву, пригощає їх сигаретами з великих блакитних бляшаних коробок, а за вікном, у саду, тим часом бігають, галасуючи, діти. Малюнок із журналу "Культурний побут": довкола розбризкувача стрибають діти, жалюзі на вікнах спущено, щоб не пекло сонце, а на столі лежать гранки, що їх Рай геть покреслив м'яким чорним олівцем. Малюнок під назвою "У квартирі письменника" з журналу "Культурний

побут", що раптом ожив: лагідне зелене світло, враження ціл-' ковитого щастя, а по телефону чийсь голос — напевне, Альбертів — питає: "Слухай, ти читав нову річ Хемін-гуея?" — "Ні, рецензію вже замовлено". Сміх, і Рай такий щасливий, яким він міг ще бути 1933 року.

Нелла уявляла ту картину до найменших подробиць, бачила Рая, своє вбрання, картини на стінах, бачила себе, нахилену над великими, зі смаком добраними вазами: вона чистить помаранчі, накладає купкою горіхи й вимудровує напої, що ними пригощатиме всіх у літню спеку; пречудові соки, червоні, зелені, блакитні, в яких плавають шматочки льоду і яскрять на сонці газові бульбашки. Рай бризкає воду з сифона в обличчя дітям, що спітнілі повертаються з саду, і Альбертів голос у телефонній трубці: "Кажу вам, що молодий Бо-зульке — талант".

Фільм знятий до кінця, але так і не вийшов на екран. Якийсь нікчемний партач урвав стрічку.

— Хто встоїть перед тобою? — спитав хлопчик у сусідній кімнаті. Альберт постукав кулаком у стіну й покликав:

— Тебе до телефону, Нелло!

— Дякую, я йду,—сказала вона і повільно вийшла з кімнати.

Альберт теж грав свою роль у її мріях, він був незамінний приятель, що йому вона особливо ласкаво змішувала особливі напої. Він залишався в них, коли гості давно вже розходились. Але тепер, побачивши, як він сидить на ліжку з недоїденим бутербродом у руці, —Нелла злякалась: Альберт постарів і мав змучений вигляд, чуб йому порідшав. Ні, він не надавався до її пишного фільму.

Нелла глянула на Альберта, привіталася і з виразу його обличчя побачила, що Гезелер не назвав свого прізвища. Мартін стояв біля Альбертового ліжка з книжкою в руці й читав:

— Помилуй нас, о вселаскавий боже.

— Будь ласка, помовч хвилинку,— сказала Нелла. Тоді взяла трубку: — Я слухаю.

Глухий голос із фільму, в якому вона зовсім не хотіла грати, пролунав зовсім близько і вернув її до того, що вона ненавиділа: до дійсності, до сьогодення.

— Це ви, Нелло?

— Так.

— Це Гезелер.

— Сподіваюся, ви...

— Ні, ні, я не назвав свого прізвища. Я тільки хотів переконатися, чи ви не забули про наше домовлення.

— Звісно, ні,— відповіла Нелла.

— Кімнату замовлено, і патер Віліброрд дуже радий, що ви згодились приїхати. Вийде просто казково. ,

— Звісно, я приїду,— роздратовано сказала Нелла. Але роздратувалась тому, що не мала під, рукою сигарети: яке безглуздя розмовляти по телефону без сигарети.

Гезелер помовчав якусь мить, а тоді несміливо сказав:

— Отже, я чекаю вас, як ми й домовились, біля Кредитного банку,— і додав ще несміливіше: — Я дуже радий, Нелло. До скорого побачення.

— До побачення,— коротко відповіла Нелла і, поклавши трубку, втупила очі в чорний апарат. їй спало на думку, що саме так втуплюють очі в телефонний апарат жінки у фільмах після рішучих розмов. Так дивляться жінки, що в присутності своїх чоловіків домовляються з коханцями; потім ті жінки тужно позирають на своїх чоловіків, на своїх дітей, обводять поглядом помешкання, знаючи, "що вони втрачають", але знаючи також, що "мусять іти за покликом кохання".

Нелла силоміць відвела очі від чорного апарата, зітхнула й обернулась до Альберта:

— Я б хотіла з тобою поговорити, коли Мартін піде. Ти нікуди не збираєшся?

У маминому голосі ніжність, любий мамин голос! Мартін глянув на годинника, що стояв на столику біля Альбертового ліжка, й вигукнув:

— О боже, я спізнююсь!

— Іди,— схаменулась Нелла, — збирайся швидше!

Так було завжди — до останньої хвилини вони забували про час, тоді поспіхом складали ранець, готували бутерброди.

Вони допомогли Мартінові запхати у ранець книжки. Альберт схопився з ліжка й намазав хліб, Нелла поцілувала сина в чоло й спитала:

— Може, мені написати записку? Уже майже дев'ять, і ти спізнишся...

— Не треба,— пригнічено відповів Мартін.— Нащо писати, коли вчитель однаково вже не читає твоїх записок. Як я іноді прийду вчасно, з мене весь клас сміється.

— Ну добре, йди, а сьогодні ввечері поїдемо в Бі-тенган. Завтра ж у тебе вільний день.

Альберт стояв коло ліжка з винуватим виразом на обличчі.

— Мені дуже шкода, Мартіне,—вів далі він.—Але ввечері ми неодмінно поїдемо.

Коли Мартін уже рушив до дверей, Нелла знову покликала його, ще раз поцілувала й мовила:

— Я мушу їхати, але Альберт потурбується про тебе.

— А коли ти повернешся?

— Відпусти його вже нарешті,—сказав Альберт,— Невже ти не розумієш, як йому прикро спізнюватись.

— Тепер уже однаково, — сказав Мартін,— я чи так чи інак спізнився.

— Не знаю,—відповіла Нелла,—може, затримаюсь на кілька днів, а може, повернуся навіть завтра ввечері.

— Гаразд,— сказав Мартін, і Нелла дарма чекала якогось вияву жалю. Вона поклала йому в кишеню помаранчу, і хлопчик повільно вийшов у коридор.

Двері до Альбертової кімнати лишились відчинені. Нелла трохи повагалась, тоді зачинила двері й вернулася до своєї кімнати. Сигарета на мармуровому підвіконні майже дотліла, тільки великі блакитні кільця диму здіймалися догори. Вона погасила сигарету, кинула її до попільниці й побачила, що жовтуватих слідів на підвіконні збільшилося.

Хлопчик повільно, дуже повільно перейшов вулицю і зник за рогом священикового будинку. Тепер на вулиці стало людніше, молочар домовлявся з помічником, якийсь худорлявий чоловік на превелику силу тяг візок і меланхолійним, співучим голосом пропонував головатий салат: яскраву, наче пляшки з лимонадом на тенісному майданчику, соковиту зелень. Нарешті молочар і продавець салату щезли з очей. На вулиці з'явилися жінки з господарчими торбами, а на ту невидиму лінію, що нею роками ходив листоноша, як приносив їй пошту, ступив мандрівний торгівець. Ось він відчинив хвіртку на подвір'я. В руках у нього туго напхана, перев'язана мотузкою валіза, голова безнадійно похилена. Нелла дивилась на нього, наче на екран у кіно, і аж злякалася, коли він справді подзвонив. А може, це просто темна тінь, укомпонована в повний сонця фільм — спокусливу, неправдиву мрію про редакцію, про гранки й прохолодні напої? Він подзвонив тихо й нерішуче. Нелла почекала, чи не відчинить Альберт, але той навіть не ворухнувся. Вона вийшла в коридор і відімкнула двері. Торгівець уже відчинив валізу. В ній були рівненько складені підв'язки на картонках, ґудзики, пришиті до цупкого паперу, і блондинка з чарівною усмішкою на такій, як у Альберта, пляшечці лавандової води — цілком нова і свіжа, привітна куртизанка в сукні стилю рококо. Вона махала хусточкою вслід поштовій кареті. Шовкова хусточка, а позаду — дерева, наче з картини Фрагонара, непоказні ефекти, що вміло створюють настрій, а ще далі, дуже далеко, коханий махає їй хусточкою з поштової карети, віддаляючись, але не меншаючи. Ледь позолочене зелене листя фра-гонарівських дерев і тендітна маленька ручка з хусточкою, рожева ручка, яка вміє милувати.

Торгівець якось чудно дивився на неї: він ще не зважувався думати, що вона щось купить у нього. Та Че лаванду, найдорожчу річ у його валізі, — знав, що вона б могла її купити, але не зважувався навіть сподь ватися, не зважувався повірити, що велика срібна монета справді опиниться в його кишені. Його надія була слабша, а віра менша, ніж досвід. На змарнілому обличчі прозирала тільки втома.

Нелла взяла пляшечку й тихо спитала:

— Скільки вона коштує?

— Три марки, — відповів торгівець і зблід зі страху: невже справдилося те, на що він навіть не сподівався, в що не вірив.

Він зітхнув, коли Нелла взяла ще якусь річ, цього разу чарівну красуню, що мила руки в порцеляновій мисці. Рожеві маленькі пальчики, що вміють милувати, і вона їх миє в чистій, мов кришталь, воді, крізь відчинене вікно видно садок у стилі Фрагонара,— а бюст у красуні на обгортці мила білий, як алебастр.

— А це скільки коштує? — спитала Нелла, беручи брусок мила.

— Одну марку,— відповів чоловік. На обличчі в нього проступила майже лють, лють через те, що його надії так щедро здійснилися, надії, які він пожинатиме два тижні, завдаток щастя, яке він сприймав недовірливо, передчуваючи, що все це не вийде на добре.

— Разом чотири марки, — сказала Нелла, і він полегшено хитнув головою.

Вона дала йому чотири марки, чотири срібні монети, й поклала на валізу три сигарети.

З переляку чоловік не зважився навіть подякувати. Тільки втупив у неї очі й дістав на додачу усмішку, що не коштувала ні грошей, ні зусиль. Та нищівна усмішка в темному коридорі подіяла негайно: викликала в нього сліпу жадобу, дике прагнення такої краси, яку він бачив досі тільки на обгортках з мила та в кіно. Нелла злякалась і тихо зачинила двері.

— Альберте! — гукнула вона.— Альберте, ходи ж бо^ Мені треба вже їхати.

— Зараз іду,— відповів той із своєї кімнати. Нелла вернулася до себе, лишивши двері відчинені. Альберт з'явився вже одягнутий: у кишені — газета,

в зубах — люлька, а в руці — ключ до машини.

— Що сталося? — спитав він, стоячи на порозі.

— То заходь же,— сказала Нелла, — чи, може, не маєш часу?

— Багато не маю,— відповів він, але ввійшов, не зачинивши дверей, і сів на краєчок стільця.— Ти від'їздиш?

— Еге ж.

— Надовго?

— Ще не знаю, може, завтра й повернуся. їду на семінар.

— Про що семінар? І хто там буде?

— Література й суспільство, література й церква,— відповіла Нелла.

— Що ж, непогано.

— Треба ж мені врешті щось робити. Найкраще, звісно, я б хотіла влаштуватися десь працювати.

"Починається давня пісня",— подумав Альберт, але вголос сказав:

— Звичайно, тобі треба щось робити, однак іти працювати було б безглуздо. Більшість людей працюють тільки тому, що мусять годувати

сім'ю, наймати помешкання тощо. Що-небудь робити — це не те саме, що працювати, а ти можеш знайти собі роботу на цілий день.

— Я знаю,—зітхнула Нелла,—дитина. —І додала, передражнюючи патера Віліброрда: — "Піклуватись про дитину і про справу свого чоловіка".

— А що ж,—сказав Альберт,—так і зроби. Перегорни он той ящик, вишукай Вілібрордові і Шурбігелеві листи й порахуй, скільки разів вони там вихваляють фюрера,— дуже приємна робота.

— Годі! — мовила вона, стоячи біля вікна.— Невже я справді повинна ціле життя стерегти ці тридцять сім віршів? З хлопцем ти даєш собі раду набагато краще за мене. А виходити заміж я більше не збираюся, не хочу бути усміхненою матір'ю з обкладинки ілюстрованого журналу, не хочу бути нічиєю дружиною — ніколи вже я не зустріну такого чоловіка, як Рай, а Рай більше не вернеться. Його вбили, і я стала вдовою "за ...атьківщину, за ...арод, за ...юрера",— вона передражнила відлуння в церкві, сповнене брехні, погроз і семінарського пафосу. — Чи ти справді гадаєш, що для мене велика радість їхати на семінар з усякими дурнями?

— То не їдь,— сказав він.— Я розбагатів, так би мовити, за ніч,— він сумно усміхнувся, подумавши про малюнки, знайдені в коробці з написом "Sunlight". — Mrf влаштуємо собі прегарний недільний відпочинок разом із хлопцем. Ти побалакаєш з Вілем про нові фільми. А як хочеш,— вона глянула на нього, бо голос йогб раптом змінився, — як хочеш, то поїдемо ще далі.

— Удвох?

— Ні, з хлопцем,— відповів Альберт,^ а якщо даси раду з двома, візьмемо з собою ще й Мартінового товариша, коли він захоче.

— А чому не вдвох, — спитала вона, — навіщо вдавати щасливу сім'ю, якщо це тільки облуда — усміхнений батько, усміхнений син, усміхнена мати...

— Не можна,— сказав Альберт.— Сама зваж. Для хлопця то був би жах, а ще більший для його товариша. Я нічого не можу вдіяти,— додав він тихо,— але для дітей я ніби остання опора. І якби ще й я з категорії тих дядьків, до яких тепер належу, перейшов до іншої, для дітей то був би тяжкий, непоправний удар.

— А для тебе самого?

— Для мене? Боже мій, ти збожеволіла! Невже тобі справді так хочеться втягти мене в те, від чого я відбиваюся руками й ногами? Ходімо,—додав він,—я не маю часу, на мене чекає Брезготе.

— Руками й ногами, — проказала Нелла, не рушаючи з місця й не повертаючи голови.

— Так, руками й ногами, коли хочеш знати. Чи, може, ти бажаєш, щоб ми тут, у цьому будинку, наскрізь просякнутому спогадами, завели роман, а на людях удавали доброго дядька й добру матір? До того ж дарма й старатися, діти все одно помітять.

— Знову діти,— стомлено мовила Нелла,— Стільки галасу —через дітей.

— Про мене, хай це буде галас, але від заміжжя тобі не втекти, Нелло.

— А от і втечу, — заперечила вона. — Я ніколи більше не вийду заміж. Краще вдавати невтішну вдову, аніж усміхнену дружину, первооснову "...атьківщини, ...ароду".

— Ну, або ходімо, або залишайся вдома. Ти там помреш з нудьги.

— Ні,— сказала вона,— сьогодні я справді мушу їхати. Якщо раніше я не мала особливої причини, то нині маю.

Вона подумала, яке враження справило б на Альберта Гезелерове ім'я.

— Ходімо, — мовила нарешті вона. Альберт узяв її валізу.

Дорогою вона сказала, наче мимохідь:

— Ти не можеш зробити для мене більше, ніж робиш, і добре, що ти піклуєшся про хлопця. Знай, що я нітрохи не ревную його до тебе.

Надворі Лотеплішало.

Альберт скинув рукавиці й берета і сів у машину поруч із Неллою. Вона сказала:

— Хотіла б я мати таку роботу, як у тебе. Ти, мабуть, дуже щасливий.

— Анітрохи,— відповів Альберт. Дальшу його мову заглушив мотор, і Нелла почула тільки останні слова.— Яке там щастя. А роботи й ти могла б собі знайти скільки завгодно.

— Знаю. Могла б допомагати черницям, прасувати абощо, провадити господарчі розрахунки, плести светри і так далі, і настоятелька хвалила б мене: "У нас тепер є чарівна помічниця, дружина поета такого-то".

— Не мели дурниць,— сказав Альберт, і з того, як він перемкнув швидкість, Нелла помітила, що він розлючений.— Твоє базікання не зіпсує мені тої маленької втіхи, що я маю. Лай черниць, скільки хочеш,

але вони провадять не безглузде життя. Мені те, що вони роблять, завжди здавалося найрозумнішим, хоч сам я на таке не здатен. Вони моляться — і щоб вони мали час молитися, я залюбки візьму на себе частину їхніх турбот.

— Приємно чути, як гарно інші люди влаштували своє життя.—Нелла схлипнула, але опанувала себе.— Тепер ще одружися, і більше нічого й не треба.

— А чому б ні? — спитав Альберт, зупиняючи машину перед світлофором на Піпінштрасе. Він стиснув їй руку: — Ти схибнулася на снобізмі, Нелло.

Вона відповіла на потиск і мовила:

— Ні, річ не в снобізмі. Я не можу їм пробачити, Що вони вбили мого чоловіка, ані пробачити, ані забути, і не хочу вдруге дати їм таку радість — бачити усміхнену, щасливу жінку.

6 Г, Бе,

161

— Кому?

— їм,— відповіла вона спокійно.— Поміркуй, кого я маю на думці. Уже зелене світло, їдь далі.

Альберт рушив далі.

— Ти нічого не доводиш до кінця,— почав він знову,— Ти не справжня мати, не справжня вдова, навіть не повія і не справжня коханка. Я ревную тебе, ревную до змарнованого часу, а не до йолопів, що з ними ти

його марнуєш. І так буде завжди, бо чоловік для жінки не може зробити чогось більшого, ніж запропонувати одружитися з нею.

— Ні,— сказала Нелла, — часом куди важливіше стати її коханцем. Дивно якось виходить: колись жінки раділи, що виходять заміж, а тепер навпаки. В кожному разі, мене така можливість не тішить.

— Бо ти впала в снобізм. Цілими роками вислухуєш всяких бевзів — звісно, таке дурно не минеться. Де тебе висадити?

— Біля ощадної каси.

Альберт почекав, поки поліцай дасть знак, об'їхав майдан Карла Великого й зупинився біля каси. Потім вийшов з машини, допоміг вийти Неллі й дістав її валізу з багажника.

— Цього разу,— всміхнулася Нелла, — я справді не змарную часу.

Він знизав плечима.

— Що ж, у нас усе навпаки: колись вірні жінки чекали, поки з ними одружаться невірні чоловіки, а тепер я, чоловік, і, мені здається, вірний, чекаю, доки невірна жінка вийде за мене заміж.

— Так, ти вірний,— сказала Нелла,— і це добре, я знаю.

Альберт подав їй руку, сів у машину і ще раз об'їхав майдан.

Нелла почекала, поки він зверне на вулицю Меро-вінгів, потім підкликала таксі, що стояло біля старої міської брами, й сказала шоферові:

— До Кредитного банку.

Звичайно після уроків Мартін не дуже поспішав додому. Він прилучався до тих, кого називають швендями, але й серед них він був найзабарніший.

Деякі учні бігли додому щодуху: їх або чекало там щось приємне, або вони зголодніли, або мали йти по закупи, або підігрівати їжу для молодших братів та сестер.

Брілах мав годувати свою сестричку. В школі він був завжди втомлений і мерщій вибігав, як тільки задзеленчить дзвінок, бо його мати йшла на роботу за двадцять хвилин до закінчення уроків. Вільма залишалася з Лео, і Брілах не міг заспокоїтись, знаючи, що вони дома самі. На останньому уроці він знай шепотів:

— Я вже не маю спокою.

Бо й справді ніколи не мав спокою. Йому доводилось багато чим клопотатися, і на школу він дивився, як на щось другорядне, обтяжливе, але й приємне, далеке від життя,— повітряні бульбашки під кригою, звабливі, чудові іграшки, ними тішишся, але й марнуєш час. А інколи в школі було просто нудно, і тоді Брілах засинав на останньому уроці, якщо тільки страх за Вільму давав йому заснути.

Мартін не дрімав і чекав дзвінка. Час, здавалось, зупинився, набирався сили, щоб одним махом пересунути велику стрілку на дванадцять. Нарешті пролунав дзвінок. Брілах зірвався з місця.

Вони схопили ранці, одягли їх на бігу й помчали коридором, а далі подвір'ям на вулицю.

Хлопці бігли наввипередки аж до рогу, де Мартінові треба було повертати праворуч, а Брілахові — ліворуч. Вони далеко випередили інших і мчали по брукові,*щоб на пішоході їм не заважали дівчата, які цілим потоком сунули до школи.

Брілах добіг перший до рогу, але почекав на Мартіна, хоч і поспішав додому.

Прощаючись, Мартін гукнув:

— Поїдеш із нами в Бітенган? Ми завернемо по тебе!

— Мені треба спитатися матері.

— Ну, бувай!

Мартін звичайно йшов додому чверть години, але сьогодні промчав ту відстань за п'ять хвилин. Він біг

6*

дуэке швидко, з нетерплячки засапавшись, і вже здалеку побачив, що Альбертової машини коло брами не було. Спершись на садову огорожу, Мартін передихнув і озирнувся назад, на алею, якою Альберт мав повертатися від Брезготе. Заходити в будинок хлопцеві не хотілося. Больди не було дома, Глюма теж, а крім того, п'ятниця взагалі небезпечний день — бабусин день. Ще не зіграно до кінця "кров у с е ч і", і в ресторані Фо-вінкеля сьогодні готують п'ятдесят страв із риби, а Мартін її не зносить.

Коли Альберт виїде з-за рогу, то зразу побачить його тут, біля огорожі. Мартін був лютий на Альберта за те, що його машини й досі немає коло брами.

Він підвівсь і поплентався назад, до бензоколонки в самому кінці алеї.

Аж тепер на алеї з'явилися дівчата, що спізнювалися до школи, — звичайно Мартін зустрічав їх на розі. Вони перейшли вулицю, зиркнули на велику золоту стрілку церковних дзиґарів і кинулися бігти. По алеї ще квапились подекуди засаиані дівчата, а далі повільно чвалала ціла купка тих, що вже не поспішали. Мартін знав їх усіх, бо завше здибав перед початком другої зміни. Ті, що тепер ішли купкою далеко позаду, звичайно поминали його біля бензоколонки, де він сидів на підмурку. Але сьогодні ритм порушився, і Мартін сердився на себе, що даремно біг. Він завжди йшов останній і сидів тут на підмурку, коли повз нього повільно чвалали зажурені дівчата, які вже не поспішали, знаючи, що все одно спізняться, ті самі, які тепер на алеї перестрибували через тіні дерев, ніби через східці. Проте сьогодні він побував уже вдома, знову повернувся, а вони ще й досі не дійшли до бензоколонки. Повз нього саме пробігали, розпатлані, розпашілі, ті, хто ще не звик спізнюватися. Велика стрілка дзиґарів стояла вже майже на цифрі "З", тож бігти не було сенсу: однаково їм годі встигнути.

Альбертова машина все не з'являлась, і Мартінові те чекання видавалося карою, на яку він приречений з Альбертової вини. Нарешті надійшов гурт неквапливих прогульниць; дзиґарі вибили чверть на першу, і давній ритм відновився. Дарма він біг, дарма поспішав — далі все пішло так, як і щодня. Прогульниці сміялися, розмовляли, і Мартін захоплювався ними: то були запеклі, до яких— він теж хотів би належати. Запеклі —це ті, яким було на все начхати. Дивне означення: серед запеклих траплялися діти грошовитих батьків і таких, що ніколи не мали грошей. Брілах теж був запеклий, і в нього до запеклості домішувалась гордість — обличчя його ніби промовляло: "Чого вам треба від мене?" Запеклі — це ті, про яких директор казав, що їх треба зломити. Страшне слово: наче йшлося не про дітей, а про сірники чи кістки, і якийсь час він навіть думав, що з л о м л е н і — це ті, яких подають ненажерам у ресторані Фовінкеля. В другому класі зломлено Геве-ля, і він після того зник. Гевеля приводила в школу поліція, та він однаково зникав на перервах. А потім намовив ще й Борна. Вони жили разом у бункері, вже тоді робили там щось безсоромне і тільки сміялися, як їх били. А директор казав: "їх треба зломити". Згодом Гевель і Борн зникли, і

Мартін вирішив, що їх з л о м и-ли й подали ненажерам в ресторані Фовінкеля, які поглинають дітей, трощать їхні кістки,— а ті заплатили за них багато-багато грошей.

Альберт потім пояснив йому, що та подія означала, але для Мартіна вона так і лишилася загадковою, а бункер — таємничим: бетонна споруда без вікон, що загубилася між городами, і в ній колись жили Гевель і Борн. Вони були зломлені і безслідно зникли — попали в колонію, казав Альберт.

Альберт усе не їхав — певне, вже ніколи й не приїде. Мартін, примруживши очі, стежив за кожною машинок), що поверталася з міста, але Альбертової, широкого старого мерседеса мишачого кольору, серед них не було, він би її зразу помітив.

І піти нікуди. До Брілаха не хочеться, бо дядусо Лео ще вдома, він аж о третій вирушає на зміну. Ббльда саме прибирає в церкві. Можна піти до неї, з'їсти в ризниці бутерброд і напитися з термоса гарячого бульйону.

Мартін подивився на безнадійну прогульницю, що аж тепер з'явилася в кінці алеї і нітрохи не посцішала. Він анав такий стан: однаково, чи запізнитись на двадцять хвилин, чи на двадцять п'ять. Дівчина зацікавлено розглядала перше листя, що опало з дерева, назбирала його цілий букет — великого, майже зовсім зеленого, тільки ледь прижовклого листя. Ось вона спокійно перейшла вулицю з букетом листя в руці.

Цієї прогульниці він ще не знав. У неї були темні розкуйовджені коси, і вона так спокійно зупинилася коло "А т р і у м у", розглядаючи афіші, що Мартін перейнявся захватом. Він навіть підсунувся підмурком ближче до "А т р і у м у": бензоколонка стояла поряд з кінотеатром.

Мартін знав ті афіші, бо роздивлявся їх уже з Бріла-хом, і вони вирішили в понеділок піти в кіно. На афіші між двома тополями видніють

бронзові ворота, що ведуть до замкового парку. Одна половина воріт відчинена, і там стоїть жінка в бузковій сукні з високою золотою-лямівкою замість комірця. Вона дивиться широко розплющеними очима на кожного, хто розглядає афішу. На її бузковому животі навскіс приклеєно білу стяжку з написом: "Дітям перегляд дозволено", позад неї здіймається замок, а над ним, на блакитному небі, красується назва фільму: "В полоні серця".

Мартін не любив фільмів, де на афішах були самі тільки жінки в закритих сукнях з білим написом: "Д і-тям перегляд дозволен о". Такі афіші свідчать, що фільм нудний. А якщо на них намальовано жінку у відкритій сукні і приклеєно червону стяжку з написом: "Дітям перегляд не доз вол єно",—то все обіцяє неморальний фільм. Але його не вабило ні неморальне, ні нудне: йому найбільше подобались ковбойські і трюкові фільми.

На другий тиждень рекламували неморальний фільм — афіша на нього висіла поряд. Там намальовано жінку в обіймах чоловіка. В жінки відкриті груди, а в чоловіка краватка зсунулась набік, і весь він якийсь розхристаний. Усе те нагадувало слово, яке Брілахова мати сказала пекареві. Мартін чув його, коли разом із Бріла-хом та В ільмою заходив до пекарні по Брілахову матір.

Там, у підвалі, стояв теплий, солодкий запах. На дерев'яних полицях лежали купи свіжого, ще гарячого хліба, і Мартінові подобалось, як чвакала машина, що місила тісто, подобався великий шприц на крем, яким пекар виписував на тортах: "З днем народження". Пекар писав швидко, чисто й поправно, швидше, ніж дехто пише авторучкою, а Брілахова мати так само швидко й легко малювала шприцом квітки, будиночки, дим, що здіймався з димарів, а з шоколаду взагалі виробляла пензликом чудові речі. Коли Мартін із Брілахом приходили до пекарні, вони скрадалися крізь задню браму, тоді подвір'ям, повз машини з мішками борошна, зупинялися біля оббитих бляхою дверей, що звичайно були тільки причинені, і, заплющивши очі, вдихали теплий, солодкий запах. Потім, тихо відчинивши двері, прудко вбігали до пекарні й

кричали: "Бе-е-е!" Та гра страшенно подобалась маленькій Вільмі, вона аж верещала з радощів, а разом з нею тішились пекар та Брілахова мати.

Тиждень тому хлопці були там востаннє; постоявши якихось три секунди, вони вже хотіли відчинити двері, як раптом серед тиші до ни* долинув ізсередини голос Брілахової матері:

— Не дам я тобі...— і те слово. Мартін навіть тепер почервонів, згадавши його,— аж страшно було вдуматися в його зміст.

А пекар відповів тихо й сумно:

— Не кажи так, не треба...

Вільма підштовхувала їх у темряві, хотіла вже починати гру в "Бе-е-е!", але вони обидва стояли, наче громом прибиті, наче оглушені. А зсередини чути було незрозуміле пекареве бурмотіння, неспокійне, палке, але й покірне, якусь нісенітницю, і часом дзвінкий сміх Брілахової матері. Мартін згадав, що дядько Альберт казав про чоловічу пристрасть, про їхнє бажання поєднуватися з жінкою,— пекар, здається, просто божеволів, так прагнув поєднатися з Брілаховою матір'ю. Він аж приспівував, бурмочучи щось незрозуміле. Мартін тихо прочинив двері, щоб подивитися, чи вони справді поєднуються, але Брілах люто відштовхнув його, вхопив Вільму на руки, і вони пішли додому, не показавшись на очі матері.

Брілах уже не ходив до пекарні цілий тиждень, і Мартін намагався зрозуміти його муку, пробуючи уявити собі, що б він сам відчував, коли б мати сказала те слово. Він подумки вкладав його до вуст усіх людей, яких знав. Дядько Альберт просто не міг би сказати цього слова, а от мати — і тут серце Мартінове забилося дужче, він зрозумів Брілахову муку — мати, може, й сказала б. Віль би ніколи не вимовив його, Больда,

Глюм, Альбертова мати й бабуся також, воно їм не пасувало — і тільки мати, може, й вимовила б.

На всіх — на вчителеві, на священикові, на продавцеві з павільйону морозива — випробував Мартін те сло-ьо, проте були тільки одні вуста, до яких воно так добре пасувало, як затичка до чорнильниці,—вуста дядька Лео. Лео вимовляв його ще виразніше, ніж Брілахова мати того разу.

Мартін уже не бачив малої прогульниці — було майже три чверті на другу, і він спробував уявити собі, як вона заходить до класу, як буде всміхатися, брехати, її лаятимуть, а вона все усміхатиметься. Це була таки запекла. її неодмінно зломлять — і хоч Мартін уже давно знав від Альберта, що дітей не вбивають, він уявив собі, як її, зломлену, відвезуть на кухню до Фовінкеля. Уявив навмисне, на злість Альбертові, бо починав уже ненавидіти його. Тому, що не знав, куди дітися: у Брілаха дома дядько Лео, а Мартін не хотів бачити вуст, до яких так личило те слово; порожня-порож-нісінька церква, в якій тепер поралася Больда, лякала його не менше, ніж перспектива попасти до ресторану Фовінкеля, де їдять зломлених дітей, де йому неодмінно доведеться блювати в паскудному клозеті серед мерзенних ненажер.

Мартін підійшов ще ближче до "Атріуму" й раптом відчув голод. Була ще одна рада: піти додому, прокрастися на кухню й підігріти собі їжу. Мартін знав напам'ять, як її треба підігрівати, — правила були видерті з газети й нашвидку приклеєні на стіні в кухні: "Не відкручуй до кінця крана, не відходь від плити" (тричі підкреслено). Однак він завше втрачав смак до їжі, як бачив її холодною — про це ще, здається, ніхто не здогадувався: застиглий жир у підливі, засохла картопля, загусла, грудкувата юшка. Та ще й страх, що може надійти бабуся. Тоді на нього чекають п'ятдесят рибних страв у ресторані Фовінкеля — червонувате, блакитняве, зеленаве риб'яче м'ясо, гидкі пухирці жиру, що їх ненажери злизують із шматків вугря, прозорі зеленаві, червонясті, блакитняві підливи, зморщена шкірка вареної пікші, схожа на купку суканців із гумки.

Альберт усе не приїздив, він уже ніколи й не приїде, і, щоб помститися, Мартін почав подумки вкладати Альбертові до вуст те бридке слово, аж доки воно почало йому пасувати.

Думати про батька було надто сумно: вбитий десь на чужині, надто молодий, усміхнений, з люлькою." роті, він нізащо б не вимовив того слова.

Священик аж здригнувся, коли Мартін сказав йогс(

"а сповіді. Сказав несміливо, геть почервонівши, щоб звільнитися від нього. Навіть наодинці з Брілахом вони ніколи того слова не зважувались вимовити. Бліде обличчя священикове сіпнулося, він нахилився вперед, ніби зломлений. І сумно-пресумно похитав голо* вою — не те щоб стримував його чи дивувався, а як людина, що ледве тримається на ногах, ось-ось упаде.

У світлі, що пробивалося крізь фіалкову завісу, бліде, засмучене обличчя священикове здавалося примарним, наче він дуже довго постив. Священик зітхнув, звелів Мартінові розповісти все й почав говорити про "к а-міньнашиї". Каміньнашию вішають тому, хто розбещує дітей. Він відпустив Мартіна, не наклавши на нього покути, а тільки попросив щодня тричі проказувати "Отче наш" і "Богородице діво", щоб стерти з пам'яті те слово. І тепер, сидячи на підмурку, Мартін тричі проказав обидві молитви. Він більше не стежив за машинами — хай собі мерседес проїжджає.

Мартін молився повільно, примруживши очі, і думав про камінь на шию. Той камінь був у Лео на шиї — і Лео опускався з ним дедалі глибше на дно моря крізь синій, зелений морок. Навколо — всіляка риба, чимраз дивовижніша, уламки кораблів, водорості, мул, морські страховиська, а Лео під тягарем каменя опускається все глибше й глибше. Камінь на шиї не в Брілахової матері, а в Лео, що мучив Вільму, лякав її щипцями, бив по

пальцях довгою пилочкою до нігтів. Лео, якому так ли-чить те огидне слово.

Мартін доказав останній "Отче наш", останню "Богородице діво", підвівся й зайшов до кінотеатру. Він злякався, побачивши там прогульницю, що розмовляла з контролером. Той саме казав:

— Зараз, зараз, доню, через' кілька хвилин почнеться. Ти йдеш зі школи?

І з вуст її чітко, дзвінко злетіла дивовижна брехня:

— Так.

— А тобі не треба йти додому?

— Ні, мама на роботі.

— А батько?

— Мій батько загинув.

— Покажи квиток.

Вона показала зелененький папірець — адже надворі, на афіші, через бузковий живіт у жінки тяглася біла стяжка з написом: "Дітям перегляд дозволе-н о". Коли прогульниця зникла, Мартін підійшов ближче й несміливо зупинився біля каси. В скляній кабінці сиділа темнокоса жінка й читала. Вона підвела очі й усміхнулась йому, але Мартін не відповів. Усмішка не сподобалась йому: щось у ній нагадувало те слово, що його Брілахова мати сказала пекареві. Жінка знову втупила очі в книжку, а Мартін пильно дивився на її білий, як сніг, проділ, на чорні,

з синюватим відтінком, коси. Вона ще раз підвела голову, відчинила віконечко й спитала:

. — Що тобі треба?

— Скоро початок? — тихо спитав Мартін.

— О другій,— відказала жінка й зиркнула на годинник, що висів позад неї. — Через п'ять хвилин. Дати тобі квиток?

— Так, — відповів Мартін і раптом згадав, що запросив Брілаха подивитися в понеділок цей фільм.

Жінка усміхнулась, поторсала зелений, жовтий і синій валочки з квитками й спитала:

— Яке місце?

Мартін розстебнув кишеньку на штанях, дістав гроші і сказав:

— Перше місце, десятий ряд.

І подумав: "Хай тепер Альберт почекає. Добре буде самому посидіти в темряві. А в понеділок можна піти з Брілахом на якийсь інший фільм".

Жінка відірвала квиток із жовтого валка й підсунула до себе гроші.

Контролер уже чекав, суворо поглядаючи на нього.

— А ти вже був у школі? — спитав він.

— Був, — відповів Мартін і, не чекаючи другого й третього запитання, додав: — Моя мама поїхала, а батько загинув.

Контролер нічого більше не сказав, відірвав від квитка жовтий корінець і впустив Мартіна.

І коли Мартін був уже за важкою зеленою завісою, йому спало на думку, що контролер дурний: хіба він не знає, що хлопці й дівчата вчаться окремо і що він не міг прийти зі школи разом з тією прогульницею?

В залі було зовсім темно. Дівчина, що перевіряла квитки, взяла його за руку й повела на середину. Рука в неї була холодна й легка. Коли Мартін звик до темряви, то переконався, що зала майже порожня, тільки в перших і в останніх рядах сиділо кілька глядачів. Посередині, крім Мартіна, нікого не було. Прогульниця примостилася спереду, між двома юнаками, і її голова — темний силует з розкуйовдженими косами — ледве виглядала з-за спинки стільця.

Мартін уважно дивився рекламний фільм про крем до взуття: карлики бігали на ковзанах по начищених до блиску черевиках велетня. В руках у них були хокейні ключки з щітками на кінці, і черевик ставав усе блискучіший, а чийсь голос промовив:

— Такі черевики мав би Гуллівер, якби вживав крем "Блиск".

Потім почався інший рекламний фільм. Жінки грали в теніс, гарцювали на конях, водили літаки, гуляли в мальовничих парках, плавали в тихих озерах, каталися на машинах, велосипедах, мотоциклах, робили вправи на брусах і на поперечині, кидали диск — і всі усміхалися, всі чомусь усміхалися, аж поки, нарешті, усміхнена жінка, сяючи, показала присутнім, що її так тішить: велика темно-зелена коробка з білим хрестиком, а на ній напис: "О ф е л і я".

Мартін нудився. Почався основний фільм, такий самий нудний. На екрані пили вино, правили службу божу, потім брама замка відчинилася, і якийсь чоловік у зеленій куртці, зеленому капелюсі і в зелених кама-шах

поїхав верхи лісовою просікою. В кінці просіки стояла жінка в бузковій сукні із золотою лямівкою замість комірця, та, що на неї дітям дозволено дивитися. Чоловік зіскочив з коня, поцілував жінку, а вона сказала:

— Я буду за тебе молитися, бережи себе.

Ще один поцілунок, і чоловік безжурно поїхав собі далі, а жінка залишилась, дивиться йому вслід і плаче. Десь далеко лунають мисливські ріжки, а чоловік у зеленому вбранні, зеленому капелюсі і в зелених кама-шах їде вже іншою просікою на тлі блакитного неба.

Мартінові було страшенно нудно: він позіхав у темряві, хотілЬся їсти. Нарешті він заплющив очі й почав проказувати подумки "Отче наш" і "Богородице діво", аж поки заснув. Йому приснився Лео, що з каменем на шиї опускався в морську безодню. Обличчя в Лео було не таке, як у житті, а якесь сумне, і він опускався все глибше й глибше в зелений морок, і морські страховиська здивовано споглядали на нього.

Мартін прокинувся зід чийогось крику і, не зразу отямившись у темряві, сам мало не закричав. Та поволі картина перед очима в нього проясніла: вершник у зеленому вбранні качався по землі, зчепившись із якимось обшарпаним чоловіком, що нарешті переміг його. Чоловік у зеленому вбранні залишився долі, а обшарпаний сів на коня, ляснув його нагайкою і, хоч кінь опирався, стаючи дибки,— о шляхетна кров! — поїхав* з лісу, глузливо регочучи.

А в лісовій капличці перед образом богоматері стояла навколішки жінка, що на неї дітям дозволено дивитися. Раптом вона почула кінський тупіт і вибігла з каплиці — хіба то не й о г о кінь ірже й тупоче? Очі в неї заблищали з радощів — чи не повертається в і н назад, гнаний коханням? Ні, почувся зойк, і жінка, знепритомнівши, впала на порозі, а обшарпаний чоловік, глузливо регочучи, проїхав повз каплицю, навіть не скинувши шапки. А хто це там безсило повзе просікою, звиваючись, наче змія? Обличчя його скривилося з невимовного болю, але вуста не зронили

жодного звуку. Це чоловік у ошатному зеленому вбранні. Він, важко дихаючи, доповз до вкритої мохом купини і втупив очі в блакитне небо.

А хто це біжить просікою? Бузкова сукня тріпоче на. вітрі, очі повні сліз, а вона все біжить, шукає, кличе. Це та жінка, що на неї дітям дозволено дивитися.

Чоловік у зеленому вбранні почув її голос. Знову лісова капличка, і вони рука в руку підіймаються східцями — чоловік у зеленому вбранні й жінка, цього разу також у зеленому. Його права рука забинтована, голова теж, але він уже всміхається, болісно, але всміхається. Він скидає капелюха, двері до каплички відчинено, десь позаду ірже кінь і щебечуть пташки.

Мартінові стало млосно, коли він повільно вийшов надвір. Він був голодний, але не відчував того. Надворі сяяло сонце. Мартін знову сів на підмурок бензоколонки. Тепер уже четверта година, і дядько Лео давно пішов, а на Альберта Мартін і досі був сердитий. Тому він перекинув через плече ранець і повільно рушив до Брілаха.

Брезготе попросив його почекати, і Альберт ходил із кутка в куток понурою кімнатою, час від часу зупиняючись біля вікна і дивлячись на продавщиць, що йшли з універмагу до їдальні: в руках у них було столове начиння, пакуночки з бутербродами, а одна несла яблуко. Дівчата, які поверталися з їдальні, зупинялись біля тих, що переходили вулицю, і Альберт уже вкотре чув те, про що давно довідався з запаху: що на обід було овочеве рагу, смажена ковбаса з картоплею і пудинг, якого не можна в'їсти,— червона желатинова маса з підгорілою ванільною підливою. Дівчата, які вже пообідали, застерігали тих, що простували їм назустріч:

— Не беріть, боронь боже, тієї погані. Ковбаса смачна, овочі теж, але десерт — пхе!

Альберт почув уже багато варіацій між "бр-р" і "тьху".

Всі дівчата були зодягнені в чорні блискучі халати і схожі на черниць, жодна не фарбувалася. їхня одежа підкреслювала саме те, що й повинна була підкреслювати: зумисну неелегантність. Зачіски були прості, гладенькі, як то кажуть, по-жіночому скромні. Плетені панчохи, чорні дебелі шкіряні черевики і застебнуті під саму шию халати не припускали й думки про якусь легковажність. Завідувачки відділами, старші жінки, були в халатах кольору дешевого молочного шоколаду, а облямівку на рукавах мали ширшу й блискучішу. У деяких дівчат, блідих учениць з обличчями вчорашніх школярок, облямівок на рукавах зовсім не було. Завідувачки йшли без столового начиння, зате багато учениць несли його по дві пари. А все ж деякі дівчата були гарненькі, і Альберт, уважно роздивившись їх, дійшов висновку, що то були просто красуні, коли вони навіть у такому вбранні лишились привабливими.

Він стояв і прислухався до їхніх дзвінких голосів. Дівчата й досі сміялися з невдалого пудингу. Поспішаючи, Альберт забув удома тютюн — довелося закурити останню сигарету. Порожню червону коробку він зім'яв і викинув у ринву над помпезним ґанком.

Він уже разів тридцять чи сорок чув застереження не брати червоного желатину й підгорілої підливи. Нарешті все стихло, ніхто вже не виходив з універмагу, і лише а їдальні швиденько поверталися ті, що припізнились. У дверях універмагу з'явилася якась відьма з трьома сріблястими лямівками на рукавах і, наморщивши чоло, втупилася в годинник. Велика стрілка, наче погрозливо піднятий палець, завмерла на останній хвилині перед дванадцятою, але раптом зрушила з місця й перескочила на дванадцяту. Кілька дівчат перебігли вулицю і, зіщулившись, прошмигнули повз жінку в двері.

Вулиця спорожніла, і Альберт, позіхаючи, відійшов од вікна. Він нічого не взяв із собою почитати, бо ніколи не затримувався в редакції більше, як на чверть години. Він звичайно здавав свої малюнки, одержував чек, відрахунки за передрук і, посидівши кілька хвилин у Брезготе, йшов собі.

Та вже в довгому коридорі, дорогою від дверей до ліфта, його охоплював страх, який потім знову тримав його в своїх лабетах цілий тиждень,— страх, що йому вже нічого не пощастить вигадати або читачі журналу "Суботній вечір" поставлять тверду вимогу змінити карикатуриста. Хижі звірі, що нажерлися людського м'яса, задля різноманітності на якийсь час захочуть погратися у вегетаріанців.

Страх минув відтоді, як Альберт знайшов картонну коробку, напхану малюнками, що їх він, голодний, очманівши від міцного тютюну й розведеного віскі, робив у лондонських пивничках шістнадцять років тому, швидше для розваги, аби згаяти час. Тепер він здавав ті малюнки один по одному і вже отримав двісті марок, не рахуючи гонорару за передрук в інших журналах. Брезготе був у захваті:

— Слухай-но, це зовсім новий стиль! Це ти, але зовсім інший. Читачі будуть захоплені. Вітаю! Чудово!

Так було й сьогодні. Альберт одержав чек, відрахунки за передрук, потис Брезготе руку і вже був рушив до дверей, коли той гукнув йому навздогінці:

— Почекай десь там на мене, я хочу з тобою поговорити.

Альберт ще трохи боявся Брезготе, хоч уже два тижні був із ним на "ти".

Випивши на якомусь літньому святі, вони виявили, що в багатьох питаннях їхні погляди збігаються. А все ж острах лишався, навіть тепер, після того як Брезготе так вихваляв його новий стиль. То був відгомін давнього страху, який ще треба було перебороти, перше ніж душу посяде новий страх: страх, що він попадеться в тенета до Нелли.

Альберт відчував, як поважають його діти, і боявся розчарувати їх, але рівночасно розумів Неллу краще, ніж признавався їй.

Відколи він наткнувся на коробку з малюнками, то часто згадував роки, перебуті в Лондоні, і також починав жити в якійсь третій площині, уявляв собі життя, якого не було, але яке могло б бути.

Хутір батьків Лін в Ірландії став би його домівкою, і він малював би для друкарні сусіднього містечка оголошення про народження й про смерть, обкладинки до брошур. Проте Нелла в кожному листі благала його вернутися, і він не послухав Лін, не вволив її останньої волі, а поїхав до Німеччини — малювати наліпки на бляшанки з мармеладом і стати свідком Раєвої загибелі, безсилим перед страшною тупістю армії. Альберт не любив думати про Раєву смерть. Ненависть до Гезелера з роками пригасла, розвіялась, він рідко згадував про нього. І не було рації уявляти собі, що сталося б, якби Рай перебув війну — тут фантазія зраджувала Альбертові, бо він сам бачив Раєву смерть, упевнився в її оста-точності. Рай лежав, захлинаючись кров'ю, що била з пошматованих жил, потім підняв тремтячу руку, поволі перехрестився, і Альберта охопила така лють, що він дав Гезелерові ляпаса. Але навіть у в'язниці ненависть до Гезелера не збільшилась, тільки мучив страх за Неллу: вона не озивалася, й невідомо було, чи народилась дитина.

Альберт втупив очі в карту Німеччини, що висіла на стіні: місця, де читали "Суботній вечір", були позначені на ній червоними прапорцями. Тих прапорців уже натикали стільки, що на карті годі було щось побачити. Назви міст, округ, річок, гір були цілком покриті червоними прапорцями з написом "Суботній вечір^>.

З кабінету Брезготе не долинало жодного звука, і тиша великого будинку, що завжди був повен гамору, пригнічувала Альберта. Годинник на універмазі показував уже десять хвилин на другу — через п'ять хвилин Мартін повернеться зі школи.

По той бік вулиці дівчата в чорних халатах під наглядом жінки шоколадного кольору наклеювали рекламні плакати на простінки між вітринами.

Плакати були червоні, а на них білими літерами написано: "Добр і".

Альберт сердився, що Брезготе й досі не йшов, бо хвилювався за хлопця. Мартін такий неуважний, що може поставити їжу на газ, потім піти до кімнати, зачитатися, розімліє в теплі й засне, а в кухні тим часом юшка википить, овочі звугліють, перетворяться на пласічвці сажі, а локшина — на чорний концентрат.

На столі лежали давні числа "Суботнього вечора" з його малюнками на звороті обкладинки. Альберт відчинив двері в коридор і прислухався: ні звуку. Не чути ходи, не грюкають двері, не дзеленчать телефони, ніде не видно всіх тих журналістів з відчайдушно хлоп'ячими, відчайдушно веселими, відчайдушно журналістськими обличчями, що нагадують погані журналістські фільми, не лунає їхня мова, запозичена з поганих журналістських радіоп'єс.

Сьогодні будинок був порожній, унизу біля входу висіло велике біле оголошення: "Зачинено в зв'язку з екскурсією за місто",— і швейцар довго не хотів його впускати.

Особливий снобізм видавців "Суботнього вечора" полягав у тому, що й коридори, і видавничі приміщення у них були навмисне занедбані. Разюче убозтво їхнє суперечило прибуткам видавництва.

Голі бетонні стіни коридорів були оздоблені тільки плакатами, та ще на однаковій відстані одна від одної висіли таблички, а на них стилізованим дитячим письмом, як на рекламах грифельних дощок, написано: "Якщо ти плюєш на підлогу, ти свиня" — або: "Якщо ти кидаєш на підлогу недокурки, ти також свиня".

Альберт злякався, коли двері в темному коридорі відчинилися, але то була тільки телефоністка з комутатора. Вона підійшла до крана, помила столове начиння й сказала комусь у відчинені двері те, що він чув уже багато разів:

— Не бери десерту, то така гидота, що не можна в'їсти, ще й підлива пригоріла.

З кімнати почувся голос її товаришки:

— Наші екскурсанти їстимуть сьогодні куди кращий обід. Шефові годилося б відшкодувати нам цей день.

— А він і відшкодує,— сказала дівчина, що стояла біля крана. — Ми вдесятьох, ті, що сьогодні залишились, поїдемо на екскурсію з Шабсом. Нам буде набагато краще, аніж отаким гуртом.

— Ти бачила вранці червоні автобуси? От гарні!*

— Певне, що бачила, я саме йшла на роботу, як вони виїжджали. _

Альберт чекав голосу телефоністки, що сиділа в кімнаті. Він зразу впізнав її: та дівчина багато разів з'єднувала його з Брезготе. Він часом тільки того й дзвонив до редакції, щоб почути її голос: в ньому бриніла якась лінива, лагідна послужливість, і раптом проривалися дивні, вперті нотки, що нагадували йому голос Лін.

Дівчина біля крана поклала виделку й ніж у кишеню халата, витягла з кіс червонястий гребінець; встромила його в рот і почала поправляти зачіску.

Альберт підійшов до неї.

— Послухайте,— сказав він,— мені треба негайно зателефонувати. Звідси можна?

Дівчина похитала головою, накручуючи пальцями кучері з ріденьких кіс, потім витягла гребінця з рота, встромила його в невеличкий вузлик на потилиці й сказала:

— З комутатора не можна, зателефонуйте з автомата.

— Я не можу вийти, бо чекаю на Брезготе.

— Він щойно телефонував, що вже йде, — сказала дівчина з кімнати, і Альберт уявив собі, яка вона: висока, огрядна, з повільною, ритмічною ходою. Йому захотілося побачити її: дівчину з ніжним голосом, у якому бриніла така лагідна послужливість. У неї, мабуть, біле обличчя і великі, спокійні очі.

Друга дівчина все стояла біля дзеркала й пудрила рожевий кінчик носа.

— А ковбаса, кажеш, смачна? — спитала та, що сиділа в кімнаті.

— Чудова, — мовила дівчина біля дзеркала.— І рагу також. Попроси добавки, не пошкодуєш. Навіть кава стала краща, відколи ми збунтувалися. А замість пудингу візьми собі медяника.

— Треба поскаржитись, що дають такий пудинг. Щоб надалі був кращий.

Альберт не знав, чи йому йти, чи чекати. Було вже чверть до другої.

— Дівчата з універмагу теж так казали.

Вона відійшла від дзеркала, штовхнула двері ногою, і Альберт побачив другу телефоністку.

Він аж злякався: дівчина була майже така, як він собі й уявляв: ніжна, білява, з великими темними очима, просто одягнена. З-під розстебнутого халата виглядали зелений светр і руда спідниця. В повільних рухах її відчувалася пристрасть.

— "Суботній вечір". Ні, сьогодні тут нікого немає, всі поїхали за місто, на екскурсію... ні, зателефонуйте, будь ласка, завтра вранці.

Двері зачинилися, і Альберт почув, як дівчата повели далі розмову про їжу. Нарешті двері знову відчинилися, і білява дівчина з столовим начинням у руці пройшла темним коридором.

Дивно, що він згадував Лін, коли чув голос цієї дівчини, такої не схожої на неї. Лін завжди казала йому телефоном усе те, що соромилася сказати, як вони були разом, викладала всю свою теологію. .Б брудну трубку лондонського автомата шепотіла цілі лекції про шлюб, про гріховну жагу до шлюбу. Лін радше заподіяла б собі смерть, ніж стала б його коханкою.

Висока, поставна дівчина, що звернула на сходи, сповнена природної грації, схвилювала його. Може, добре було б одружитися з такою ласкавою богинею, повільною й жагучою, анітрохи не схожею на Лін, але з її голосом?

Він замислено втупив очі у пофарбовані під горіх двері комутатора й злякався, коли Брезготе прожогом влетів у коридор.

Брезготе вигукнув:

— Пробач, що я примусив тебе чекати, але мені треба негайно з тобою поговорити, негайно!

Він обняв Альберта за плечі, підштовхнув до сходів, а сам підбіг до дверей комутатора, відчинив їх і крикнув дівчині:

— Якщо хто питатиме, скажіть, що я буду вдома після п'ятої!

Потім вернувся до Альберта, і вони разом рушили сходами вниз.

— Ти маєш вільну годину?

— Маю,— сказав Альберт,— але мушу заїхати додому, поглянути, що там робить хлопець.

— А там можна поговорити?

— Можна.

— Гаразд, їдьмо до тебе. А що це за хлопець? У тебе 6 син?

— Ні,— відповів Альберт, — це син мого товариша, що загинув на війні.

Він сів умашину, що стояла на подвір'ї біля друкар-няної комори, відчинив зсередини другі дверцята і впустив Брезготе.

— Пробач,— сказав він, — що я так поспішаю, але вдома в нас буде час.

Брезготе дістав з кишені сигарети, вони закурили й поїхали.

— Можливо, нам довго й не треба буде говорити, — сказав Брезготе.

Альберт не відповів. Він дав сигнал і виїхав з подвір'я друкарні. Поминаючи універмаг, він завважив, що простінки між вітринами завішано вже червоно-білими плакатами. На кожному було по одному слову, а разом вони проголошували: "Н а осінь також добрі".

— Ска^су тобі навпростець, — почав Брезготе,— йтиметься про жінку, що з нею ти живеш.

Альберт зітхнув:

— Я ні з ким не живу. Коли ти маєш на увазі Неллу, то я мешкаю в неї, але...

— Але ти не спиш із нею?

— Ні.

Вони помовчали, поки Альберт обминав майдан, на якому панував жвавий рух.

Брезготе шанував мистецтво їзди машиною і заговорив аж тоді, як вони звернули на тихішу вулицю.

— Але ж вона тобі не сестра?

— Ні.

— І ти не хотів би, щоб... не хотів би жити з нею?

— Ні,— відповів Альберт.

— А відколи ти її знаєш?

Альберт не зразу відповів, пригадуючи, відколи ж він справді знає Неллу: йому здавалося, що вже цілу вічність.

Він виїхав на людну вулицю, перетнув ще одну і знову звернув на спокійнішу.

-т Хвилинку,— мовив він, — я знаю її* вже так давно, що мені треба подумати.

Він збільшив швидкість, жадібно затягнувся сигаретою і сказав:

— Я познайомився з нею влітку тридцять третього року в павільйоні морозива, отже, знаю її рівно двадцять років. Тоді вона була ще зовсім .дівчиськом і переконаною націсткою: носила руду куртку, форму "Спілки німецьких дівчат". Але після розмови з Раєм там, у салоні, й залишила її. Ми швидко вибили їй з голови ті дурощі, і то дуже легко, бо вона недурна. Скоро Доїдемо,— перебив він себе, — я тільки на хвилинку заскочу до крамниці, щось куплю хлопцеві. Вдома є обід, треба лише підігріти його, а потім запаримо каву. Я вільний до шостої години, а о шостій хочу поїхати за місто до понеділка.

— Добре,— сказав Брезготе, однак Альберт відчув, що йому хотілося б набагато більше почути про Неллу.

— Між іншим, Нелли немає вдома,— додав він.

— Я знаю, — відповів Брезготе.

Альберт здивовано глянув на нього, але промовчав.

— Коли загинув чоловік, їй було двадцять п'ять років, і вона чекала дитину. Я ось уже вісім років мешкаю в її домі і, по-моєму, добре її знаю.

— Мені однаково, яка вона,— сказав Брезготе. — І однаково, що ти про неї скажеш, але почути я хотів би все.

Альберт зупинив машину, виліз і, коли побачив крізь шибку обличчя Брезготе, то аж злякався — такий вираз буває в безнадійно закоханих.

Брезготе також вийшов і спитав:

— Скільки років хлопцеві?

— Скоро одинадцять,— відповів Альберт.

Вони зупинилися біля вітрини. То була крамниця письмового приладдя, і на вітрині поряд із книжками, папером та вагою на листи були виставлені також іграшки.

— Що можна купити одинадцятирічному хлопцеві? — спитав Брезготе.— Я не розуміюсь на дітях і байдужий до них.

— Я теж так думав до тридцяти років,— сказав Альберт,— не любив дітей і не знав, як із ними поводитись.

Він перший зайшов до крамниці, Брезготе рушив за ним.

— Усе змінилося відтоді, як я став мешкати в Одному будинку з Мартіном.

Альберт замовк, боячись, що Брезготе завважить, яку ніжність відчуває він до хлопця. Відсунувши паку газет, він почав розглядати коробку з пластиліном. Альберт дуже любив Мартіна, і його раптом знову посів страх — тепер уже страх, що Брезготе ще, бува, одружиться з Неллою, і він тоді втратить хлопця.

Брезготе машинально порпався в купі автомобільчи-ків з пружинами. Не звертаючи уваги на господиню крамниці, що тим часом вийшла з задньої кімнати й наблизилась до прилавка, він сказав:

— Я зроду не відчував ревнощів, але тепер знаю, що це таке.

— Навряд чи тобі є до кого ревнувати.

Брезготе взяв ракетку до настольного теніса й надавив пальцем на корковий шар, перевіряючи його пругкість.

— Може, настільний теніс йому сподобався б?

— Непогана думка,— відповів Альберт.

Він нерішуче перегортав книжки, що лежали на прилавку, потім попросив показати пружинні й дерев'яні іграшки і нарешті відклав книжечку про Гопелонга Че-сіді.

Брезготе, видно, розумівся на тенісі: він перебрав кілька коробок, пробуючи сітки, ракетки й м'ячі, потім звелів загорнути найдорожчий набір і поклав на прилавок гроші. Альберт попросив показати йому надувні гумові іграшки. Він був нетерплячий і роздратований: Брезготе своєю розмовою примусив його задуматися над їхніми з Неллою взаєминами.

Ядучо-зелений крокодил, від якого різко тхнуло гумою, викликав у нього відразу. Господиня щосили намагалася надути його — здавалося, ніби вона пережовує твердий шматок м'яса. Обличчя її почервоніло з натуги, а з-під окулярів на гладкі щоки котилися краплі поту. На гумовому вентилі набігли бульбашки слини, проте крокодил майже не надувся.

— Дякую,— сказав Альберт,— я ще подумаю. Жінка випустила вентиль із рота й так незграбно

повернула іграшку, що Альбертові просто в обличчя вдарив струмінь теплого повітря, який бридко смердів гумою.

— Дякую, — сказав він ще раз роздратовано,— дайте краще мені он те.

Він показав на картонний щит, на якому шпагатом були прикріплені молотки, обценьки й долітця.

Жінка почала запаковувати інструменти. Дістаючи з кишені гроші, Альберт згадав, що Мартінові все це ні до чого: адже він так само не любигь майструвати, як і його батько.

Вони мовчки вийшли з крамниці, дуже швидко перетнули дві вулиці, широку алею, і аж як нарешті досягли вулиці, обсадженої каштанами, Альберт зменшив швидкість.

— Ось ми й приїхали,— промовив він і зупинився. Брезготе, з коробкою під пахвою, виліз із машини.

— Гарно тут,— сказав він.

— Чудово, — підтвердив Альберт.

Він відчинив хвіртку до саду, пішов попереду й зразу помітив, що Мартін ще не вернувся зі школи, бо записка, яку він уранці приколов до дверей, висіла й досі. Він написав у ній червоним олівцем: "Не обідай, почекай на мене. Сьогодні я не спізнюся". Слово "сьогодні" було двічі підкреслене. Альберт зняв записку, відчинив двері, і вони зайшли в маленький коридор, оббитий зеленим шовком. Тканина була ще ціла, тільки зблякла, а на вузьких мармурових смугах, що ділили стіну на зелені квадрати, з'явилися жовтаві плями. Радіатор був геть укритий пилюкою. Альберт поправив Мартінів велосипед, навскіс прихилений до радіатора, а Брезготе розгорнув прикріплений до стерна триколірний прапорець — зелено-біло-червоний.

— Прошу,— сказав Альберт, — заходь.

У вітальні було темно й тихо. Велике люстро між двома дверима цілком відбивало чоловічий портрет, що висів на протилежній стіні.

Брезготе поглянув на портрет. То був шкіц, виконаний темперою, квапливими, грубими мазками, але дуже талановито. Юнак у яскраво-червоному светрі, тримаючи в одній руці олівця, а в другій — шматочок блакитного картону, опустив очі і, здавалось, читав те, що написав на ньому. В роті він мав люльку. Брезготе прочитав навіть яскраво-жовтий напис на блакитному картоні: "Яєчні макарони Бамбергера".

Альберт повернувся з кухні, не зачинивши за собою дверей, і Брезготе побачив, що кухня дуже велика, облицьована білими кахлями, а по них меншими чорними плитками викладено емблеми кухарського мистецтва — ложки, горщики, сковороди, величезні рожни, дека. І серед усього того красувалося прислів'я:' "Любов приходить на ситий шлунок".

— Це її чоловік? — спитав Брезготе. — Поет?

— Так, — сказав Альберт,— але на нього краще дивитися звідси.

Легенько взявши Брезготе за плечі, він обернув його до люстра, що було таке саме завбільшки, як і портрет. Брезготе замислено дивився на портрет і на шматок блакитного картону з написом навпаки. В люстрі, перед портретом юнака, було видно і їх самих, їхні поріділі чуби і стомлені обличчя. Вони ззирнулись і всміхнулися.

— Пообідаємо, як прийде хлопець, — сказав Альберт.— А тим часом ходімо щось вип'ємо.

Його кімната була висока й простора, біля вікна стояло ліжко, проти нього — величезний стіл, де Альберт малював, а між столом і ліжком ще лишався широкий прохід. Спереду стояла канапка, фотель і столик з телефоном.

Альберт відчинив шафу, взяв чарки, пляшку коньяку й поставив на стіл.

Брезготе вже сидів і курив. Будинок і сад — усе навколо дихало якимось непорушним спокоєм, глибокою тишею, що ними він давно вже не втішався. Брезготе почувався тут добре й радів, що розмовлятиме з Альбертом про .Неллу. Він устав і, поки Альберт наливав коньяк, підійшов до вікна й відчинив його. Здалеку почулися дитячі голоси, сміх, і з того галасу можна було здогадатися, що діти бавляться у воді. Брезготе. повернувся до столу, сів навпроти Альберта й надпив коньяку.

— Мені тут так добре,— сказав він,— що я не піду звідси, поки ти мене не виженеш.

— Сиди собі на здоров'я, — мовив Альберт.

— Я тільки мушу десь о четвертій зателефонувати до редакції.

— Зателефонуєш звідси.

Він подивився на Брезготе і знову злякався, помітивши раптом на його обличчі вираз гіркої безнадії, що нагадав йому про Шербрудера, який застрілився через Неллу двадцять років тому.

Нелла тоді відповідала за вечори відпочинку в "Спілці німецьких дівчат" і товаришувала з III ербруд єром, що

влаштовував такі самі вечори в "Спілці гітлерівської молоді". Він мав двадцять один рік, саме закінчив учительську академію і був призначений в одну з приміських шкіл. У гайку, що оточував руїни давньої фортеці, він натрапив на величезного дуба, звелів розчистити навколо нього майданчик і назвав його тінгом" 1. Він приводив туди своїх хлопців, улаштовував з ними ігри, співав пісень. Шербрудер був чорнявий, худий, схожий на цигана. У нього на обличчі булсі написано, що він віддав би

половину життя, аби тільки мати русявого чуба. А в Нелли коси були русяві, аж білі. І взагалі вона була наче змальована з портрета германської жінки в расистських книжках, тільки не така нудна. Шербрудер доніс на Рая і Альберта місцевим штурмовикам, що влаштували у фортеці поряд з його тінгом маленький, майже приватний концтабір. їх там протримали три дні, допитували, били, і ще й досі Альбертові снилися часом темні переходи казематів, де лунав крик замордованих, ввижалися сліди розлитої юшки і бризки крові на бетонованій долівці. Вечорами там ревли п'яні штурмовики, наглядаючи за арештантами, що чистили картоплю, і, як на кілька хвилин наставала тиша, знадвору чутно було спів Шербрудерових хлопців: "Скачуть блакитні драгуни..."

Альберта і Рая протримали у фортеці лише три дні. Неллин батько, що постачав у літні табори "Гітлерівської молоді" мармелад, визволив їх звідти.

Вони розуміли, що все те сталося через Неллу, проте сама вона ніколи не говорила про свої стосунки з Шер-брудером.

Ще й після того, як їх звільнили, Шербрудер не давав Неллі спокою, і вони зустрічали його кілька разів у Генеля, в павільйоні морозива. Альберт не забув виразу безнадійної закоханості на обличчі в Шербрудера, такого самого, як тепер на обличчі в Брезготе.

— Випий ще,— сказав він Брезготе.

Той налив собі чарку й випив.

Шербрудер застрелився на своєму тінгові після свята літнього рівнодення, вночі 22 червня. Його знайшли двоє хлопців. Вони вранці прийшли на тінг, щоб на вчорашньому жару розікласти нове багаття й допалити

'Вічовий майдан у стародавніх германців.

дрова. Синю форму Шербрудерову залляла кров з простреленої скроні, і вона стала темна, аж фіалкова. Брезготе втретє налив чарку.

— Безглуздо так закохатися в моєму віці,— сказав він хрипко.— Але я закохався й нічого не можу з собою вдіяти.

Альберт кивнув головою. Він думав про інше — про Абсалома Біліга, якого замордували в понурому казематі через кілька місяців після Шербрудерового самогубства. І йому спало на думку, що він багато чого вже забув, навіть не спромігся й досі показати хлопцеві фортецю, в якій три дні мучили його батька.

— Розкажи мені про неї,— мовив Брезготе. Альберт знизав плечима. Чи варт пояснювати, яка

Нелла непостійна? Поки Рай був живий, вона трималася добре, та коли Альберт повернувся з війни, йому аж страшно було дивитися, як Нелла зломилась. То вона цілі місяці була побожна, іноді вставала вдосвіта, щоб ке спізнитися на службу божу, дні й ночі читала життєписи схимників, то раптом її знову посідала апатія, тоді вона марнувала дні в порожній балаканині з людьми, яких запрошувала до себе, і була рада, як між ними траплявся бодай хоч трохи симпатичний залицяльник, що ходив би з нею в кіно й до театру. Часом вона виїжджала з чоловіками на декілька днів, а як поверталася, то була пригнічена й плакала в своїй кімнаті. Альберт запитав:

— Звідки ти довідався, що вона поїхала? Брезготе промовчав.

Альберт дивився на нього й думав, що він стає нудний. Альберт ненавидів, коли чоловіки розчулювалися й починали виливати душу, а Брезготе, видно, саме й хотів вилити йому душу. Він нагадував волоцюгу з фільмів. Курінь у джунглях, стовбури, обплетені ліанами, мавпа кидає у

волоцюгу бананом, а він у неї порожньою пляшкою з-під віскі, і мавпа, заверещавши, тікає. Потім волоцюга тремтячими руками відкорковує нову пляшку, надпиває її і починає виливати душу слухачеві, що аж тепер з'являється на екрані. Той слухач — лікар, місіонер або розважний купець — закликає волоцюгу почати "нове життя". Тоді він, хильнувши з пляшки як слід, каже хрипким голосом: "Нове життя!" — і глузливо регоче. А потім, так само хрипким голосом, починає

довгу розповідь про жінку, що довела його до такого життя, — хрипкий голос, напливають кадри, хрипкий голос, напливають кадри, здивований лікар, здивований місіонер, здивований купець. І чим менше віскі залишається в пляшці, тим хрипкішає голос волоцюги і тим ближче кінець фільму...

Але Брезготе мовчав, хоч уже випив шість чарок коньяку і теж охрип. Зненацька він підвівся, перейшов кімнату, зупинився біля відчиненого вікна між ліжком та письмовим столом і почав задумливо торсати рожеву завісу. Тепер він уже був не волоцюгою, а інтелігентним героєм, що впав у сентиментальний настрій. Саме так у інтелігентних фільмах, інтелігентно знятих за інтелігентними сценаріями, стають біля вікна герої, наміряючись виповісти свої почуття.

Альберт налив собі ще чарку коньяку й вирішив скоритися своїй долі. Він непокоївся, що хлопця й досі не було, Брезготе нема чого хвилюватися: чоловіки такого типу завше подобалися Неллі — "розумне й мужнє обличчя", недбало вбраний. Правда, в неї саме не той настрій, але вона його, очевидно, швидко подолає. Десь раз на рік Нелла ніби навісніла й починала тужити за витонченою еротикою інтелігентних ченців, за солодкими чарами розмов про релігію у великій чистій залі, біля коминка, за чаркою доброго вина, до якого подавалося особливе печиво.

Серед чудових картин сучасних художників вона втішалася товариством напрочуд вродливих ченців з жагучими очима, які мали ту

перевагу, що в своєму чернечому вбранні мали вигляд розумніших, ніж були насправді.

Альберт усміхнувся, навіть не. завваживши того, і зненацька усвідомив, як він любить Неллу і як радо чекає на її повернення.

— Добре тобі усміхатися, — сказав Брезготе, стоячи біля вікна,— а я ходжу мов неприкаяний. Я б, може, і вдовольнився тим, що терпляче чекав би на випадкову зустріч із нею, якби не побачив її сьогодні вранці.

— Ти бачив, як вона від'їжджала? — спитав Альберт.

— Так, — сказав Брезготе,— з одним типом, якого я ненавиджу, ненавидів ще до того, як побачив його з Неллою.

Ш

— А хто він? — машинально спитав Альберт, бо відчував, що Брезготе потрібен співрозмовник.

— Такий собі Гезелер, — злісно сказав Брезготе.— Ти його не знаєш?

— Ні.

Раніше саме це ім'я викликало в нього зненависть, але тепер він тільки ледь здригнувся і зрозумів Неллин натяк про її наміри.

— Ні, ти таки знаєш його,— сказав Брезготе, підійшовши ближче, і Альберт прочитав з його обличчя, який вигляд мав він сам, коли почув Гезелерове прізвище.

— Я тільки знав колись одного типа, що так звався, страшного негідника.

— Що він негідник, я не маю сумніву, — сказав Брезготе.

— А що він робить? — спитав Альберт.

— Якесь стерво з католиків. Пасеться на культурі. Ось уже три тижні, як він прилаштувався у "Віснику".

— Дякую за комплімент,— сказав Альберт,— я теж католик.

— Шкода,— мовив Брезготе, — тобто шкода, що ти католик, а не що я так сказав, бо він таки справді стерво. А що тобі зробив той Гезелер, якого ти знав?

Альберт устав. Ролі помінялися, він сам тепер стояв біля вікна — ну хіба не волоцюга або не інтелігентний герой, що прибирає красиву позу, наміряючись вилити душу?

Йому було шкода Брезготе, який сумно длубався сірником у зубах, і страшно за хлопця, що й досі не прийшов. А тут ще ця мука: знову доведеться розповідати історію, яку він стільки разів уже розповідав. Через ті розповіді — Альберт відчував це — вона стерлася, якось змінилася. Він часто розповідав її Неллиній матері, самій Неллі, а в перші роки по війні — і малому Мартінові. Але тепер хлопець уже давно про це не розпитував.

— Ну, розповідай! —? сказав Брезготе.

— Той Гезелер, якого я знав, має на своєму сумлінні Неллиного чоловіка — він убив його найзаконнішим і найзвичайнішим способом з усіх, які тільки є: на війні. Колись мені легко було казати — вбив, а тепер я кажу так тільки тому, що не спадає на думку якесь інше слово. Але нащо мені все це розповідати? Ми ж бо не знаємо, чи це той самий Гезелер.

— Через годину дізнаємося. В останньому числі "Вісника" був його портрет. Не так багато на світі негідників на прізвище Гезелер.

— А що він тобі зробив?

— О, нічого! — мовив глузливо Брезготе.— Нічогісінько.— Такі нікому нічого не роблять.

— Ти певен, що вона поїхала з тим Гезелером?

— Я бачив, як вони сідали в його машину.

— Який він із себе?

— Та облиш, мені треба тільки зателефонувати, і за годину в нас буде його портрет.

Альберт боявся, що це виявиться той самий Гезелер. Він похитав головою, але Брезготе вже підійшов до телефону й набирав номер. Альберт узяв другу трубку й почув, як голос на тому кінці озвався: "Суботній вечір". Він упізнав його: відповідала дівчина, що стояла біля дзеркала. Але зразу ж почув і голос тієї другої: "Ти правду казала, пудинг препоганий".

— Увімкніть як слід! — сердито мовив Брезготе.— Чути всю вашу розмову.

Альберт поклав трубку.

— Мені потрібне суботнє число "Вісника". Щоб через годину було тут. Хай Велі привезе мотоциклом. Ні, ні,— закричав Брезготе,— не додому, а сюди, на адресу пана Мухова! — Він назвав вулицю.— І як хто телефонуватиме, справляйте його сюди, аж поки я не дам іншої вказівки.

Він поклав трубку й знову сказав Альбертові:

— Ну, розповідай.

Було вже пів на третю, і Альберт дуже хвилювався за хлопця.

— Сталося це влітку сорок другого року. Був ранок. Ми щойно обкопалися біля села Калинівки. Наш рій прийняв новий лейтенант. Він переповзав із шанця в шанець і знайомився з людьми. Це був Гезелер. Коло нас він затримався довше, ніж коло інших. Ми лежали собі тихо, і він сказав: "Я шукаю двох тямущих хлопців". Ми промовчали. "Шукаю двох тямущих хлопців, зрозуміло?" — "Ми не тямущі",— відповів Рай. Гезелер засміявся: "Ти, я бачу, аж занадто тямущий". — "Хіба ми з вами пили на брудершафт?" — спитав Рай.

Альберт замовк. Йому здавалося, ніби він ковтає смерть, ложку по ложці. Чого він повинен знову про все це розповідати, чого раптом з'явився чоловік на прізвище Гезелер, чого йому треба було неодмінно познайомитися з Неллою і викликати ревнощі в Брезготе?

— Та відповідь,—насилу промовив він,—вирішила Раєву долю. Гезелер послав нас у розвідку, а розвідники з нас були ніякі. Всі розуміли це. Фельдфебель, який добре знав нас, відраджував Гезелера, капітан теж погодився з ним і доводив, що ми не спроможні виконати такого складного завдання, бо в селі, перед яким ми залягли, було тихо, і ніхто не знав, чи є в ньому росіяни, чи ні. Всі відраджували Гезелера, та він кричав лише: "Я питаю вас, виконують тут наказ офіцера чи ні?" Цим він поставив капітана в скрутне становище.— Альберт був надто стомлений, щоб розповідати всі подробиці.— Капітан умовив нас, бо він сам боявся Гезелера, і пояснив нам, що за непослух нас напевне розстріляють, якщо Гезелер передасть справу в батальйон, а коли ми підемо в розвідку, то, може, й повернемось цілі.

Ми згодились, і то було найжахливіше. Не треба було згоджуватись, але ми поступилися, бо всі були такі ласкаві, так щиро радили нам, як поводитись, і унтер-офіцер, й солдати. Либонь, уперше відчули ми їхню приязнь. Це було найжахливіше. Всі були такі ласкаві до нас, що ми поступились і пішли в розвідку. Рая вбили, а через півгодини половина рою або попала в полон, або загинула, бо те клятуще село було повнісіньке росіян. Почалася панічна втеча, та все ж я встиг іще дати Гезелерові по морді. Рай загинув, і мені спала на думку така дурниця — відплатити за його смерть ляпасом. Той ляпас мені дорого коштував, я просидів за нього півроку у в'язниці. Тепер ти розумієш, що то було?

— Так, — сказав Брезготе. — Він саме на таке здатен.

— Не треба було нам погоджуватися,— вів далі Альберт.— І найбільше мене мучить думка, що до тієї смерті спричинилась не війца, а особиста зненависть. Як тільки Рай сказав: "Хіба ми з вами пили на брудершафт?" — Гезелер зненавидів його. А Рай, у свою чергу, зненавидів Гезелера. Ми, бувало, на фронті,— Альберт пожвавішав,— давали кожному новому командирові докладну характеристику. Власне, давав їх Рай. Ось яку характеристику дав він Гезелерові: "Добре закінчив гімназію. Католик. Хоче вивчати право, але має себе за знавця культури. Листується з поміркованими ченцями, хворобливо шанолюбний".

— Ти диви! — вражено мовив Брезготе.— Треба інколи читати вірші. Характеристика чудова! Запевняю тебе: це він. Портрет нам тепер не потрібний.

— Я також думаю, що він нам не потрібний, а Раєві вірші тобі не завадить почитати. Він не думав, що помре; він погодився, бо дуже хотів жити. Йому тяжко було помирати і тяжко поступитися такій людині, як Гезелер. До того ж скрізь лежали бляшанки з-під мармеладу з його текстами і націстські газети хвалили його.

— Які бляшанки з-під мармеладу? До чого тут націстські газети?

— Від тисяча дев'ятсот тридцять п'ятого року Раєве ім'я стало відоме в Німеччині. В нього знайшлося багато протекторів, бо протегувати йому було цілком безпечно. Його вірші відверто не зачіпали політики, але хто вмів їх читати, той розумів, що він мав на увазі. Його відкрив Шурбігель, і націсти зробили собі з його віршів чудову рекламу, бо вони були не рівня тій базгранині, що виходила з-під пера їхніх писак. Вони всюди вихваляли його — мовляв, ось які в нас широкі погляди.

Так Рай опинився в жахливому становищі: його хвалили націсти. Він більше не публікував своїх віршів, писав також мало і пішов працювати на фабрику до свого тестя. Спочатку він тільки те й робив, що малював кольорові діаграми, з яких можна було довідатись, хто, де і скільки з'їдає мармеладу. Він цілком поринув у ту роботу, вивчав запити окремих провінцій і вдавався до всіх відтінків червоного кольору, регулярно переносячи всі дані з відділу збуту на діаграму.

Коли в Нюрнберзі або ще десь відбувався з'їзд на-цістів, Рай зуживав цілий тюбик червоної фарби, так багато продавалося мармеладу. Згодом, коли я вернувся з Англії, ми почали разом робити рекламки й підписи, що їх потім, у війну, всюди бачили на бляшанках з мармеладом. І Рай мимоволі став відомий, бо вони вишукували його вірші, друкували їх, хоч він і забороняв їм. Він мучився, лютував, та все марно.

— Ти знав раніше Шурбігеля? — спитав Брезготе.

— Знав,— сказав Альберт.— А чого ти питаєш?

— Як ти вважаєш, може таке бути, що вона зійдеться з Гезелером?

— Ні,— заперечив Альберт.— До речі, Нелла знає, хто він такий.

— Чого ти так думаєш?

— Вона дивно натякала на щось, коли від'їжджала.

— Куди вона з ним поїхала?

— У Брерніх, на якийсь семінар.

— О боже! — сказав Брезготе. — Хоч бери й собі їдь туди!

— Облиш її, — мовив Альберт,— вона й сама зробить те, що треба.

— Що вона може зробити?

— Не знаю, але зробить.

— Дасть ляпаса чи копне в зад? Що ж бо ще можна зробити з такою людиною? Я б його просто вбив.

Альберт промовчав.

— Я хвилююся за Мартіна,— мовив він.— Не можу собі уявити, де він дівся. Адже він знає, що я хотів сьогодні поїхати з ним за місто. Ти голодний?

— Так,— сказав Брезготе.— Дай мені щось їсти!

— Ходімо.

Вони пішли до кухні. Альберт поставив каструлю з тушкованою городиною на газ і дістав з холодильника салат. Нелла приготувала тісто на млинці, нарізала сала й змолола каву. Три дні вона сиділа вдома, спокійна й тиха, навіть не запрошуючи гостей. Альберт втупив очі в прислів'я на стіні: "Любов приходить на ситий шлунок".

Його збентежила раптова поява Гезелера. Він боявся нової зустрічі зі справжнім Гезелером, легше було говорити й думати про нього. А тепер у цю справу втрутиться Неллина мати, ще, може, й хлопця вплутає.

Брезготе стояв поруч, понурий, лютий, і дивився, як смажились млинці і як шкварчали шматочки сала, попавши в тісто.

Альберт прислухався до кожного звуку на. вулиці. Він знав Мартінову ходу, швидку, легеньку, як була в Рая, знав, як рипить хвіртка, коли її відчиняє Мартін. Хлопець ледь відхиляє її, а Нелла так штовхає, що хвіртка хряпає об стовпець. Мартін завжди відчиняє хвіртку лише наполовину й тихенько заходить — Альберт знав той шурхіт і тепер напружено чекав на нього. Шкварчання млинців і булькання в каструлі дратувало його, заважало прислухатися до звуків знадвору. Він узяв першого млинця, поклав його Брезготе на тарілку, підсунув салат і сказав:

— Пробач, я більше не можу витримати, мушу подивитися, де хлопець. Скоро вже третя година.

— Що з ним станеться?

— Він може бути тільки в двох місцях,—відповів Альберт,— і я зараз туди поїду. Ти собі їж, а як доїси, поставиш окріп на каву.

Завжди, коли Мартін спізнювався, в Альбертовій уяві поставали страшні картини, яких він не годен був спекатись: аварія на вулиці, кров, ноші. Він бачив уже, як кидають землю на труну, чув, як співає хор Мартіно-вих однокласників. Так співали дівчата з англійської школи на похороні Лін: "M e d i a i n vita"1.

Кров, нагла смерть, "M e d i a i n vita". Він рущив алеєю, примушуючи себе їхати повільно, заглядав за кожне дерево, шукав знову й знову, хоч знав напевне, що Мартіна там немає, так само, як знав, що чоловік, з

яким поїхала Нелла, був Гезелер. Але це його тепер не цікавило. Поминувши кінотеатр "А т р і у м", він під'їхав до школи на розі Генріхштрасе. Вулиця була порожня й тиха, заллята сонячним промінням. Раптом вона сповнилась галасом — то в другої зміни почалася перерва, і зразу залунали сотні голосів, сміх, вигуки. Якийсь собака, наляканий тим галасом, підібгавши хвоста, перебіг на той бік вулиці.

Альберт проїхав далі, зупинився на хвилю коло таблички "Столярня" і тричі просигналив. У вікні з'явилося гарне, усміхнене Генріхове обличчя.

— Мартін у тебе?

Він знав наперед, яка буде відповідь.

— Ні. А хіба його й досі немає? Він побіг із школи просто додому.

— Немає. Ти поїдеш з нами ввечері?

— Треба спитати маму.

— Ми завернемо по тебе.

— Добре.

Лишилася ще Больда. Альберт їхав так повільно, що інші машини випереджали його, сердито сигналячи. Але він, незважаючи на них, завернув праворуч, об'їхав навколо церкви й зупинився біля входу до ризниці.

В розквіті віку (лат.).

Кров і нагла смерть. Певність, що Мартіна нема й у Больди, і якесь прагнення зайти до церкви, щоб підтвердити цю певність. Media in vita.

Двері ледь прочинені. Він штовхнув їх і пройшов повз холодні чисті шафи. На гачку поряд із білою сутаною паламаря висіло темно-руде Больдине пальто. У лівій кишені, як завше,— термос із бульйоном, а в* правій — пакуночок із бутербродами.

Він відчинив двері до церкви, приклякнув перед олтарем і вийшов насередину. Досі він тут бував тільки під час відправи, і великий порожній простір злякав його. В церкві було тихо. Спершу він побачив Больдину швабру, прихилену до колони, і відро з лугом біля неї, а потім і саму Больду: вона змітала порох з готичних оздоб сповідальниці. Почувши Альбертову ходу, Больда обернулася, вигукнула щось незрозуміле й рушила йому назустріч. Вони зійшлися біля лавки для причащальників, і з її обличчя Альберт вичитав, який вигляд має він сам.

— Господи, — мовила Больда, — що сталося?

— Хлопця й досі немає. Забіг додому і знову кудись подався.

— І це все?

— Усе.

Його дратувало, що Больда розмовляє так гучно, але й сам він, хоч несвідомо намагався притишити свій голос, теж говорив гучніше, ніж хотів.

— Усе,— сказав він ще раз.— Хіба цього мало? Больда всміхнулася.

— Та нічого з ним не станеться. Він часом ображається, як нікого не застає вдома. Ось побачиш, що прийде.

Больда знов усміхнулась і похитала головою.

— Не дурій,— сказала вона.

Альберт здивувався: він і гадки не мав, що Больда може говорити так лагідно, хоч уже сім років жив з нею в одному будинку. Вона видалась йому навіть гарною. Він уперше завважив, які маленькі й тендітні в неї руки. Жовта пухнаста ганчірка була зовсім нова: на ній збереглася навіть фабрична наліпка, клаптик паперу з чорною вороною.

— Ось побачиш, — знову сказала Больда, усміхаючись.— Нема чого хвилюватися.

— Ти так думаєш? — спитав Альберт.

Va 7 г. Бель

193

— Авжеж,—відповіла вона.—Вертайся додому. Він прийде.

Вона підбадьорливо усміхнулась, обернулася й пішла до сповідальні.

— Часом він з'явиться, негайно відішли його додому! — гукнув Альберт.

Больда ще раз обернулася, кивнула й пішла.

Альберт рушив до дверей, що вели до ризниці, знову приклякнув перед олтарем і вийшов з церкви.

Він не знав, куди йому ще податися, і повільно поїхав назад тією самою дорогою, відчуваючи, що починає заспокоюватись. На нього вплинула Больдина впевненість.

Брезготе вже запарив каву і спік другу сковороду млинців.

— Ось глянь на нього,— сказав він і взяв газету, що лежала на кухонному столику.

Альберт відразу пізнав Гезелера — то було його вродливе смагляве обличчя — і стомлено сказав:

— Так, це він.

XIV

Ще розраховуючись із водієм таксі, Нелла побачила Гезелера коло дверей Кредитного банку. Стрункий, елегантний, він стояв між двома бронзовими статуями, що красувалися обабіч входу: ліворуч — фінансист із течкою, а праворуч — муляр з кельмою. Здавалося, що вони пересміхаються бронзовими усмішками над вітражем, підсвіченим ^середини. Неонові рурки посилювали барви, і на вітражі ще чіткіше проступали темні квіти, коліщата, ваги, колоски, що обрамовували напис, виведений білими літерами: "Кредитний банк — наді й-н и й". У слові "надійний" літери були втричі більші, ніж у словах "Кредитний банк". Гезелер стояв між фінансистом і муляром, якраз під літерою "а" в слові "надійний".

Він зиркнув на годинник, і Неллі, що розраховувалася з водієм, раптом захотілося до Мартіна, Альберта, Глюма, до матері й Больди. Дарма вона шукала в собі зненависті до Гезелера, він викликав у неї інше почуття, холодне й неприємне, — нудьгу.

Яскраве, різке світло невміло розставлених прожекторів спрямоване на нудного молодика, що походжає тепер від одної бронзової статуї до другої між літерами "а" та "и" слова "надійний".

— Ну то як,— сказав водій, — висідатимете ви чи ні? Нелла усміхнулася водієві і тим порухом мускулів,

що нічого їй не коштував, зразу зігнала з його обличчя невдоволення. Водій вискочив з машини, оббіг довкола, відчинив дверцята й подав їй валізку.

Гезелер на тому боці знову зиркнув на годинника. Нелла спізнилася вже на сім хвилин. Вона зажмурила очі, щоб не бачити яскравого світла. Починався новий фільм — без сутіні, без настрою.

— О дорога Нелло, який я радий, що ви прийшли!

Потиск нудної руки, блискуча машина, така блакитна, як небо влітку, вишуканий комфорт усередині. Що робить з його обличчям її усмішка!

— Чудова машина,— мовила Нелла.

— А я вже наїздив нею сорок тисяч кілометрів! Просто треба свої речі тримати в порядку.

— Авжеж, треба,— відповіла Нелла.— Порядок — це половина життя.

Він недовірливо глянув на неї.

Тут було все: і попільниця, й запальничка — розпечена до червоного спіраль. Гезелер увімкнув мотор.

Невже отак ішла Юдіт до Олоферна? Невже вона позіхала на весь рот, проходячи поруч із ним поміж шатрами?

Він веде машину впевнено й елегантно, слухняно зупиняється на червоне світло й швидко використовує кожну нагоду обігнати когось,

прошмигнути вперед. Очі мужні, а як ближче придивитися — трохи сентиментальні. І все це в тому самому яскравому, різкому освітленні. Біля запальнички — останнє число "Вісника". Нелла розгорнула газету, знайшла склад редколегії. "Відділ культури й мистецтва — Вернер Гезелер". Альберт ніколи не називав його ім'я, ніколи не згадував про його вік, і Нелла роками уявляла його собі зовсім іншим: високим, брутальним красенем, офіцером з інтелігентів, заповзятим службістом, що вимагає цілковитої покори. А тут на тобі: профіль, що годився в кращому разі до кінореклами — "Відвідайте замок Брерніх, перлину барокко в мальовничій долині річки Брер".

Почалось передмістя — огорожі, циганське шатро, ярмарок" що вже закінчувався, строкаті візки, трохи далі — гамір біля каруселі, на якій востаннє спішать покататися діти, бо намети вже згортають, готуючись до від'їзду. Але навіть такі мальовничі речі в цьому освітленні, з таким актором у головній ролі здаються непривабливими, вульгарними, а гостинець має такий вигляд, як той, що його малюють на поштових листівках.

Усмішка, ще одна, ціла черга, просто йому в обличчя: на, жери, золотко, і якщо це ти, то здохни від них, а якщо не ти, то доведеться мені пересилувати себе, стерпіти, як ти цілуватимеш мене в руку. Але це таки ти, золотко, ти, нікчемо, це ти спартачив увесь фільм. Отакий вигляд має доля, як ти: не понура, не страшна, а саме така — нудна.

Неллу дратувала навіть його витримка — стрілка спідометра наче прилипла до цифри шістдесят. Коли вже їздити машиною, то хай стрілка тремтить біля ста — тоненька невеличка голка, чутливіша, ніж руки, що регулюють її рух.

Гезелер обернувся до Нелли, і вона подарувала йому аж три порухи мускулів — механічно випромінювану отруту, яку він ковтав із вдячністю.

Бітенган. Каркасні будиночки розкидані по лісі на перший погляд безладно, але насправді дуже вдало, як того вимагає романтика дачної місцевості. Над міською брамою вмуроване ядро з часів тридцятирічної війни. Такі ядра роблять у Шміценовій майстерні: зліплять з цементу, закурять, обліплять мохом, і маєш шведське ядро.

— Гарне місце,— сказав він.

— Дуже гарне, — відповіла Нелла.

Альбертова мати розвішувала в саду білизну, а Віль ходив за нею і подавав їй собачки. Після обіду сюди приїдуть Альберт з Мартіном і будуть собі розкошувати. А ввечері з'явиться ще й Глюм, вони співатимуть і, може, вернуться аж у понеділок.

"Зупиніть машину!" — мало не сказала вона, але стрималась і тільки на повороті ще раз обернулася. Віль терпляче носив торбинку з собачками за Альбертовою матір'ю, що саме поставила на землю яскраво-жовтого

кошика й вішала Вілеву нічну сорочку. Нелла сумно дивилася на той прапор мирного життя, що зникав за деревами.

— Чарівна місцевість, — сказав Гезелер.

— Чарівна,— погодилась Нелла.

Він знову недовірливо глянув на неї, щось, видно, в її голосі насторожило його. Вона усмішкою розвіяла недовір'я. Неперевершений, безкоштовний бальзам, від якого з чоловічих облич зникає смуток і "знову все гаразд, знову все гаразд". Він поїхав швидше — стрілка спідометра піднялася до сімдесяти п'яти.

Він упевнено й легко долав повороти, і фільм крутився далі: "Відвідайте замок Брерніх, перлину барокко в мальовничій долині річки Брер".

Внизу текла річка Брер — зелений вузький струмок, який живили штучно: потаємними бетонними трубами пускали воду, щоб він не пересох, а й надалі був ідилічний і чистий: принадна річечка між луками та лісом з неодмінним млином, що весело стукотить колесом,— зворушлива мелодія в долині мальовничої річки Брер.

— Боже, яка краса! — вигукнув він.

— Краса, — погодилась Нелла.

Знову недовірливий погляд, знову цілюща усмішка, і фільм крутиться далі. На мить Нелла забула, що це Гезелер, і нудьга огорнула її, наче раптова хвороба. Треба навіть позіхаючи підтримувати розмову, щоб він не помітив, як їй нудно. Він думає, що їй цікаво й приємно слухати, до яких інтриг йому довелося вдаватись, щоб стати редактором "Вісника".

Вони їхали тепер не дуже швидко. Обабіч пропливали мирні картини: луки й огорожі, худоба, що тислась біля загорож. Тут, недалеко від греблі, річка Брер вирувала, як гірський потік. Мабуть, сторож на греблі підняв лотоки, щоб додати річці Брер трохи прохолоди, трохи ідилії. Нелла закурила з нудьги. Фільм цей, мабуть, знімав якийсь дуже ревний, дуже старанний аматор. Освітлення непривабливе, сіре, усе в ньому здається пласким, ніби ожили раптом фотографії в якихось нудних альбомах. Цілі купи альбомів, і всі їх доведеться перегорнути.

Мертвотно-сірі кадри, зафіксовані на плівці якимось партачем, такі самі сірі, як фотографії в альбомах її шкільних товаришок, нагромадження нудьги в смугастих

альбомах, повних фотографій, що їх робили чванькуваті фотографи на курортах. Від Фленсбурга до Медіни, від Кале до Карлсбада знято все, щб тільки можна було зняти: нудьга групова й поодинці, нудьга 8Х8 чи 16Х12, а подекуди й нудьга в портретному форматі: Лотта на березі Медінської затоки 24Х18, увічнена в альбомі № 12. Далі відображено відтинок Лоттиного життя від випускного екзамену до заручин. Тепер альбом № 13 о, ми не забобонні! — цілком присвячений весіллю і весільній подорожі: нудьга у фаті і без фати, нудьга з цнотою і без цноти. "Ти вже бачила Бернгардового батька? Ні? Ось він". Невідомий веселун, увічнений у форматі 8Х16. І зразу ж в альбомі № 14 — маля. Яке миле, боже, яке миле! Сірі тіні на його обличчі відретушовані з геніальною впевненістю.

Він неодмінно зупинить машину в наймальовничішо-му місці, намагатиметься її поцілувати, потім дістане з течки лейку. Ще один знімок у альбом: Нелла на повороті восьмої вулиці. Унизу — річка Брер. Праворуч — гребля в лісі; ідилічне озеро й ідилічний ліс. Унизу потічок, за ним село, дзвіниця в стилі барокко, великий, теж у стилі барокко, готель "Під блакитною свинею". "О, ви ще не знаєте, чому готель так зветься?" — "Ні".— "То слухайте..." — неминучий анекдот, ще один поцілунок, вони вийдуть з машини. Знято дзвіницю в стилі барокко, "Блакитну свиню". Чудо сталося. Скоро з лабораторії принесуть пачку нудьги у визначеному форматі.

— Чудово, правда?

— Чудово.

Тут вона часто проїжджала, раніше з Раєм, а в останні роки з Альбертом, і їй ніколи не було нудно. Навіть дзвіниця в стилі барокко й "Блакитна свиня" не наганяли на неї нудьги, але тепер їй було страшенно

нудно. І через те в ній повільно наростала злість, підступала до горла, як підступає живе срібло в термометрі гарячого дня.

— Зупиніть машину,— сказала вона різко.

Він зупинив. Нелла вийшла з машини, ступила кілька кроків до лісу і раптом почула позаду клацання. Вона обернулась і побачила, що Гезелер стоїть коло машини з лейкою в руках.

Вона підійшла до нього й тихо сказала:

— Дайте мені плівку.

Він тупо глянув на неї.

— Дайте мені плівку! Вийміть її!

Повільно, наморщивши чоло, він відкрив фотоапарат, вийняв плівку й подав Неллі. Та витягла стрічку з касети й подерла на клапті.

— Я ненавиджу фотографуватися,— спокійно сказала вона. — Тож більше й не пробуйте.

Тоді знову сіла в машину, глянула на нього збоку, і на мить її потішив уперто-ображений вираз у нього на обличчі. Він навіть трохи надув губи.

Раптом на роздоріжжі, звідки видно було захирілий Брер, дзвіницю в стилі барокко і "Блакитну свиню", Гезелер зупинив машину. По-хлоп'ячому граючись лейкою, що висіла в нього на грудях, він сказав саме те, що Нелла й сподівалася від нього:

— Ну, хіба не чудово тут?

— Чудово,— погодилась Нелла.— Скільки нам ще їхати до замка?

— Півгодини,—відповів Гезелер.—А ви знаєте Брер-ніх?

— Я була там кілька разів.

— Дивно, що я вас там ніколи не здибав. За останній місяць я побував там аж двічі.

— А я вже з рік там не була.

— О! — вигукнув він.— Я всього тут два місяці.

— А де ви були раніше?

— Вчився. Мені довелося починати все наново.

— Довго ви були в армії?

— Довго, — відповів Гезелер, — цілих чотири роки, а потім ще шість років товк науку, щоб дістати якийсь фах, і аж тепер потроху починаю жити.

— Жити? — перепитала Нелла. — Ви ж, певне, живете вже цілих двадцять вісім років.

— Рівно тридцять два,—усміхнувся Гезелер.— Дякую за комплімент.

— Це не комплімент, а цікавість. Я знала, що ви скажете, скільки вам справді років, бо ви, мабуть, хотіли б видаватися старшим.

— Для вас, — мовив Гезелер, — я хотів би бути старшим на два роки.

— Навіщо? — холодно спитала вона, знуджено дивлячись на щойно пофарбовану строкату чільну стіну готелю в стилі барокко, залляту сонячним світлом.

7*

— Тоді я був би на чотири роки старший за вас.

— Які складні компліменти,— стомлено зауважила Нелла.— Але ви помиляєтесь, мені вже рівно тридцять сім років.

Так, певне, почуває себе поліційний службовець, що допитує дрібного злочинця, а не досвідчений слідчий, що заганяє на слизьке запеклого вбивцю.

— Якщо й комплімент, то ненавмисний, — сказав Гезелер.— Ви справді видаєтеся молодшою.

— Знаю.

— Може, поїдемо далі?

— їдьмо,—погодилась Нелла,—але не зупиняйтесь ні біля церкви, ні біля готелю.

Він усміхаючись глянув на неї, але Нелла сиділа мовчки весь час, поки вони завернули й повільно поїхали невеличкою рівниною.

— Гарний цей анекдот про "Блакитну свиню", правда ж? — мовив Гезелер.

— Чудовий,— погодилась Нелла.

Рекламний фільм для туристів крутився далі: луки, корови — і чисто виголений третьорядний актор. За режисера — завідувач рекламою, що сам колись був актором, а вона — вона в ролі примадонни, що її куплено, аби фільм був принадніший. Ландшафт нічого не коштує. Біля кінокамери — аматор, якого в школі вважали за обдарованого. Неллі ніяк не щастило перескочити в іншу площину: у фільм спогадів чи в той, що припадає порохом в архіві, у продовження фільму спогадів — у непрожите життя. Безжурність, діти, власний журнал, напої — прохолодні, свіжі, різних кольорів, і Альберт, як незамінний приятель. Фільм без Глюма, без Больди, з непонесеними, ненародженими першокласниками 1950—1953 років. Вона гарячково намагалась оживити в пам'яті Раїв образ, щоб розпалити свою ненависть, але перед нею поставали тільки бліді кадри, застиглі кліше — італійські села, наче на рекламних проспектах, і на їхньому тлі Рай, як турист, що збився з дороги. Уява стомилась — її паралізувала сучасність.

Раптом Гезелер поклав руку їй на плече, і вона спокійно сказала:

— Прийміть руку!

Гезелер послухався, проте Нелла даремно чекала, що в ній прокинеться ненависть, даремно думала про

Абсалома Біліга, розтоптаного на цементній долівці, про кров на бетоні, про Рая, якого застрілили в ім'я наказу, принесли в жертву принципові, послали на смерть, щоб підтримати престиж, убили остаточно й назавжди. Рай не поставав у пйм'яті, і спогади мовчали. Ненависть не прокидалась, тільки хотілося позіхати. Гезелер знову поклав їй руку на плече, і вона знову спокійно сказала:

— Прийміть руку!

І він прийняв. Оце й зветься "починаю жити", це він називає початком нового життя — поцілунки на узліссі, залицяння в машині. З-за куща дивиться козуля і ніби всміхається глузливо. Глузлива козуля — яка знахідка для фотографа-аматора!

— Прийміть руку й більше не кладіть,— мовила Нелла.— Мені й так нудно. Краще розкажіть, де ви воювали.

— О, я рідко згадую про той час,— зауважив Гезелер.— Намагаюся забути про війну, і мені вдається. Все те минулося.

— Але ви, мабуть, пам'ятаєте, де воювали?

— Майже скрізь, — відповів він. — На Заході, на Сході, на Півдні — тільки на Півночі не бував. Наостанці я служив в Ервіновій армії.

— У чиїй?

— В Ервіновій. Хіба ви не знаєте Ервіна Роммеля?

— Мене ніколи не цікавили імена генералів.

— Ну чому ви такі лихі?

— Лиха? — перепитала Нелла.— Ви так кажете, ніби я маленька дівчинка, що з упертості не подає тітці руки/ В куток її! Чи ви, може, не знаєте, що мого чоловіка вбито?

— Знаю,— відповів Гезелер,— мені казав патер Вілі-брорд, давно вже знаю. Та й хто цього не знає. Вибачте.

— Що я маю вам вибачати? Що мого чоловіка вбито? Кінець усьому, вирізано кадри, що мали стати не мрією, а дійсністю. Викинуто в архів — і тепер збирай докупи шматочки. Де тут уже пам'ятати імена генералів!

Він довго мовчав, шанобливо мовчав. Нелла бачила з його профіля, що він думав про війну,—згадував тяжкі хвилини, фронтову приязнь, генерала Ервіна.

— На яку тему ваша доповідь?

— Моя доповідь? "Перспективи розвитку сучасної лірики".

— Ви будете говорити й про мого чоловіка?

— Аякже. Не можна говорити про сучасну лірику, не згадуючи про вашого^ чоловіка.

— Мого чоловіка вбито під Калинівкою,— сказала Нелла. Вона глянула на Гезелера, здивована й розчарована своїм спокоєм. Його обличчя не змінилося.

— Я знаю,—мовив він.— А найдивніше, що я, здається, теж побував у тих місцях. Улітку тисяча дев'ятсот сорок другого року я воював на Україні. Правда ж, дивно?

— Так,—відповіла Нелла, і їй захотілося, щоб це був не він.

— Я все забув,—вів далі Гезелер.—Я вперто витравлюю з пам'яті війну. Треба забути про неї.

— Так, — сказала Нелла, — і про вдів і сиріт, про все неприємне, й будувати гарне, чисте майбутнє. Довір'я здати в банк. Про війну забути, але пам'ятати імена генералів.

— Господи, ну буває ж часом, що впадаєш у жаргон минулих років.

— Так,— відповіла вона, — це якраз жаргон минулих років.

— Хіба це так погано?

— Погано? — перепитала вона.—Поганими називають хлопчаків, що крадуть яблука, а для мене це щось гірше, ніж погане, отой ваш "жаргон минулих років". Мій чоловік ненавидів війну, і я не дам жодного його вірша до вашої антології, якщо ви не візьмете разом з ним листа, якого я сама виберу. Він ненавидів війну, ненавидів генералів, вояччину — і я мала б ненавидіти вас, але дивно — ви тільки наганяєте на мене нудьгу.

Гезелер усміхнувся.

— Чому ви повинні ненавидіти мене? — спитав він. В голосі його забринів сум, а обличчя прибрало

страдницького виразу, як і годиться в аматорських фільмах.

— Я мала б ненавидіти вас, коли б не перестала жити зі смертю свого чоловіка. Я хотіла б одного: ненавидіти його ненавистю, бо якби він знав вас тепер чи тоді, то дав би вам ляпаса. Я мала б далі робити те, що робив він, поводитись, думати так, як думав він і як мене вчив думати — давати ляпаси людям, що забувають війну, але з школярською сентиментальністю вимовляють імена генералів.

Гезелер мовчав, і Нелла бачила, як він зціпив губи.

— Якби ви хоч були чесні і відверто славили війну, щиро грали свою гру в невдалих завойовників — а то аж страшно стає, що саме вам доводиться читати доповіді на тему: "Перспективи розвитку сучасної лірики".

Гезелер їхав повільно.

Між високими буками Нелла побачила вже першу будівлю Брерніхського замка — павільйон у стилі барокко, довкола якого роїлися ситі голуби, відгодовані бутербродами екскурсантів.

Ось і скінчився дилетантський рекламний фільм з поганим освітленням, без щасливого кінця — традиційного поцілунку на тлі Брерніхського замка не відбудеться. Неллі захотілось опинитися в Генелевій кав'ярні, побачити усмішку Луїджі, почути платівку, що її він завжди ставить, як тільки вона заходить, дочекатися тієї миті, коли відбринить мелодія, захотілося до Мартіна, до Альберта. І шкода стало, що зник назавше уявний Гезелер, якого можна було ненавидіти. Цей мізерний кар'єрист не викликав у неї ненависті; це був не той страшний чоловік, лиходій, що його образ мати намагалася вкарбувати в Мартінову уяву. Він марнославний, недурний, такий, звичайно, зробить кар'єру.

— Я тут висяду,— сказала Нелла.

Він зупинив машину, не дивлячись на неї. Вона відчинила дверцята.

— Валізу хай віднесуть до моєї кімнати.

Він кивнув, і Нелла, дивлячись на його профіль, даремно чекала, що в її серці ворухнеться співчуття, як перед тим даремно чекала на спалах ненависті.

Патер Віліброрд уже йшов їй назустріч з розгорненими обіймами.

— Як добре, що ви приїхали, Нелло! — вигукнув він,— Правда ж, чудове місце ми вибрали цього разу на семінар?

— Так,— відповіла Нелла, — чудове. Семінар уже почався?

— Шурбігель щойно зробив блискучу доповідь, і всі нетерпляче очікують на Геаелера. Це його дебют у нашому гуртку.

— Я хотіла 6 піти до своєї кімнати,— мовила вона.

— Ходімо,— сказав патер Віліброрд,— я вас проведу.

Нелла побачила, як Гезелер із течкою та її валізою в руках піднімався сходами, та коли вони з патером Вілібрордом підійшли ближче, його вже не було, а її валіза стояла перед столиком портьє.

XV

Кондукторського кашкета не було на вішалці. В сінях пахло бульйоном і розігрітим маргарином, на якому Брілах завжди смажив картоплю. На верхньому поверсі співала пані Борусяк "На могилі батьків зелененька трава". Голос у неї був гарний і чистий, він лився згори, ніби ласкавий дрібненький дощик. Мартін глянув на поколупану стіну, де вже понад тридцять разів писалося те слово. Свіжа подряпина під газовим лічильником свідчила про те, що зовсім недавно тут знов відбувався німий двобій. У столярні глухо деренчав тесальний верстат, мирний гуркіт, що від нього стіни завше тихо двигтіли. Часом верстат озивався гучніше і майже тріщав, коли обстругана дошка вислизала з його пащі. Як тільки затихав тесальний верстат, починав тонко бриніти токарний. Лампа в коридорі завжди легенько погойдувалась, а згори, ніби якась благодать, лився сильний гарний спів.

Вікно на подвір'я було відчинене. Внизу столяр з учнем складали дошки. Учень тихо підсвистував пані Борусяк, а крізь праве вікно в обгорілій стіні зруйнованого будинку в глибині двору видно було літака, що спокійно линув по блакитному небу, тягнучи за собою транспарант. Ось літак зник за простінком між вікнами, потім виринув у другому вікні; сірий на світлому небі, він з'являвся в кожному вікні, повільно, наче бабка, що тягне за собою надто важкий хвіст. І аж як він виплив із-за руїн

і завернув до церковної дзвіниці, Мартін прочитав напис на транспаранті — слово по слову, так, як вони вигулькували на світло, коли літак змінював напрямок: "Чи ти готовий до всього?"

Пані Борусяк співала далі приємним, глибоким голосом, і Мартін, слухаючи той спів, немов бачив її перед собою. Вона білява, як і його мати, дуже білява, тільки огрядніша, і до її вуст те слово не личило зовсім.

П чоловік теж загинув на війні, і раніше вона звалася пані Горн. Тепер у неї другий чоловік, листоноша, і вона з паном Борусяком одружена насправді, так само як мати Гребгаке з паном Собіком. Пан Борусяк такий самий привітний, як і пані Борусяк. Він приносить гроші дядькові Альбертові і матері теж. Діти в пані Борусяк уже дорослі. Найстаршого звуть Ральф Горн, це той, що вчить дітей прислужувати під час відправи. А на табличці в церкві написано: "Петрус Канізіус Горн, помер 1942 року". На тій самій табличці трохи вище стоїть: "Раймунд Бах, помер 1942 року". Генріхів батько записаний на іншій табличці в церкві святого Павла: "Генріх Брілах, помер 1941 року".

Мартін почекав, поки токарний верстат перестав дзижчати, і прислухався до Генріхових дверей. Часом Лео не залишав кашкета в коридорі, а брав його з собою до кімнати, але тепер там нічого не було чути. Мартін відійшов од вікна і, ще трішки почекавши, відчинив двері.

— Ой лихо! — вигукнув Брілах.— Тебе дядько Альберт шукає!

Брілах сидів коло столу й писав щось олівцем на аркуші паперу. Обличчя в нього було дуже поважне. Він підвів голову й спитав:

— Чи ти вже був дома?

Мартін ненавидів Брілаха, коли той прибирав такого поважного виразу, ненавидів, коли Брілах — а таке бувало часто — казав: "Ти цього

не розумієш". І знав, що Брілах тоді мав на думці гроші. Він таки справді не розумівся на грошах, але ненавидів, коли Брілах прибирав такого поважного, грошового виразу.

— Ні,— відповів Мартін, — я ще не був дома.

— Тоді гайда, бо дядько Альберт хвилюється. Мартін уперто похитав головою і обернувся до В Ільми, що повзла до нього з кутка.

— Ти свиня, — сказав Брілах,— просто-таки свиня.

Він знову схилився над своїм папірцем. Вільма почала гратися Мартіновим ранцем. Мартін сів на підлогу між дверима й ліжком, узяв Вільму на коліна, але вона сміючись випручалася, схопила ранець за ремінець і потягла вбік. Мартін втомлено слідкував за нею. Вільма намагалась відкрити ранець, торсала ремінці, не відсті-баючи пряжки. Мартін присунув ранець до себе, витяг обидва ремінці з пряжок і віддав його Більмі; коли дівчинка смикнула за ремінець і він витягся, то аж заверещала з радощів. Вона смикнула за другий ремінець, і як той так само легко подався, зраділа ще дужче й ґвалтовно відкрила ранець. Мартін, прихилившись до столу, дивився ла неї.

— Ох, яка ж ти свиня,— знову сказав Брілах, не обертаючись, а коли Мартін не озвався, додав: — Ти геть вимастиш собі штани.

Обличчя в Брілаха й далі було поважне, грошове. Мартін не озивався, хоч йому кортіло сказати: "А хай тобі грець із твоєю поважністю". Але він мовчав, бо Брілах був такий поважний через гроші, а говорити за гроші небезпечно. Він якось був спробував, щоб збити з Брілаха пиху. Сказав, що в них дома завжди є гроші — і в Альберта, і в матері, і в бабусі.

Після того Брілах шість тижнів до них не приходив, шість тижнів не розмовляв із Мартіном, аж дядькові Альбертові довелося вмовляти його, щоб він знову ходив. Для Мартіна ті шість тижнів були жахливі. Тому він

не озвався, тільки мовчки підігнув ноги, обхопивши руками коліна й дивлячись на Вільму.

Вільма порядкувала в його ранці — повитягала звідти всі книжки, шкіряний пенал, розгорнула задачника, що лежав зверху, і тицьнула пальчиком на малюнок. О, ті торти, що їх можна ділити на чотири, на вісім, на шістнадцять, на тридцять дві частини, що можуть коштувати дві, три, чотири, п'ять або шість марок,— і треба вирахувати, скільки в кожному випадку коштує один шматок. Торт сподобався Вільмі; вона, здавалося, зрозуміла, що то таке, і вигукнула одне з небагатьох слів, які вже знала: "Цукорі" Але й африканські банани вона називала "цукром" — їх купують по стільки-то за тонну — скільки кілограмів має тонна? — роблять націнку на стільки-то відсотків, і треба вирахувати, скільки коштуватиме кілограм бананів у крамниці. Велике кружало сиру, хліб, мішок з борошном теж були "цукром". Чоловік, що ніс борошно, мав сердите обличчя, і для Вільми то був Лео, а пекар, що приязно всміхався, рахуючи мішки, — тато. Вільма знала тільки троє слів; "Лео", "тато" і "цукор". Портрет на стіні був "тато". Всіх чоловіків, що їй подобались, вона звала "татом", а всіх, що не подобались, — "Лео"

— Можна, я намащу собі хліба маргарином? — стомлено спитав Мартін.

— Певне ж,— відповів Генріх, — але на твоєму місці я пішов би додому. Дядысо Альберт дуже хвилювався, а вже минула година, як він був: тут.

Мартін нічого не відповів, і Генріх вигукнув:

— Ох, яка ж ти свиня! — І додав уже тихіше: — Намасти собі хліба.

Обличчя його стало ще поважніше, і Мартін знав: Генріхові дуже хотілося пояснити, яку важливу проблему він має вирішити. Ждав тільки, поки він спитає. Однак Мартін нізащо не буде питати.

Злість на дядька Альберта поступово вщухла. Мартін почував свою провину й намагався не думати про нього.

Чого було йти в кіно? Мартін спробував знову підігріти в собі злість. Альберт дедалі частіше почав кудись від'їжджати, залишаючи йому записки на клаптях газети. Коротенькі записочки, і головне слово тричі підкреслене. Те потрійне підкреслення вигадала мати. Вона завжди чомусь тричі підкреслювала допоміжні слова: "мусила", "повинна була", "не змогла".

— Устань, не брудни штанів,— уже ровдратовано сказав Брілах.— І намаж собі хліба.

Мартін шдвівся, обтрусив штани й усміхнувся до Вільми, що перегорнула сторінку в задачнику й радісно показувала на вівцю, що важила 64,5 кілограма; різник купив її по стільки-то за кілограм живої ваги і з такою-то націнкою продав по стільки-то за фунт. Мартін сам помилився в цій задачі, не подумавши, порахував гроші за 64,5 фунта, після чого вчитель весело заявив, що так усі різники— в місті скоро збанкрутували б. Одначе різники не банкрутували, а навпаки, багатіли. Вільма тішилась вгвцеЮ) вигукуючи: "Цукор!"^ потім її увагу привернула дальша сторінка, де якась дурепа купувала на виплату моторолер.

Брілах і далі сидів коло столу і, наморщивши лоба, Щось рахував. Мартін глянув на аркушик і побачив, Що він геть списаний цифрами, перекресленими стовпчиками цифр; остаточні суми були обведені олівцем. Мартін підійшов до буфета, відсунув убік кришталеву вазу з помаранчами, бананами й гронами винограду на берегах, такими схожими на справжні, що він завжди дивувався. Мартін знав, де там що стояло — алюмінієва хлібниця з хлібом, маслянка з маргарином, ніж, срібляста бляшанка з яблуковим повидлом. Він одрізав собі товсту скибку хліба, намазав її маргарином та повидлом, зразу ж надкусив шматок і аж зітхнув з утіхи. Вдома ніхто, крім Больди й Глюма, не знав, що він так любить маргарин. Бабуся жахалася, коли він їв його, і глухим

голосом розповідала про безліч хвороб. То були страшні хвороби, а найгірша з них звалася сухотами.

— Ой, дістанеш сухоти!

Але Мартінові маргарин дуже смакував. Не відходячи від буфета, він намазав собі ще одну скибку, щоб не вставати вдруге. Вільма радісно засміялася, коли він знову сів до неї на підлогу. Нагорі пані Борусяк співала "Троянди червоні в саду". її гучний, низький голос видавався йому джерелом, з якого б'є кров. Мартін виразно уявляв собі ту картину: із вуст пані Борусяк сипляться троянди — темно-червоні, здавлені . так, що з них тече кров, і він навіть вирішив намалювати її: русява пані Борусяк, що в неї з уст струмує темно-червона кров троянд.

Вільма була вже на останній сторінці задачника, де знову йшлося про тонни: там були намальовані кораблі й вагони, вантажні машини й комори. Вільма показувала на моряків, залізничників, водіїв та вантажників і ділила їх на татів і Лео: Лео було більше, ніж татів, бо майже всі чоловіки мали похмурі обличчя. "Лео... Лео... тато... Лео... Лео... Лео... тато"; робітників, що йшли з заводу, вона всіх називала Лео. Катехізис розчарував її, бо в ньому не було малюнків, тільки декілька віньєток — грона винограду і віночки для неї теж були "цукром". Вона відклала катехізис набік.

Зате читанка виявилась для Вільми правдивим скарбом. Татів там було куди більше, ніж Лео: святий Ми-колай, святий Мартін, діти, що гралися, взявшись за руки, — всі були татами.

Мартін узяв Вільму на коліна, відломив шматок свого бутерброда й почав її годувати. її бліде, повне личко сяяло, і вона урочисто примовляла щоразу, кусаючи: "Цукор!" Тоді розпустувалася й почала вигукувати по десять, по двадцять разів підряд: "Цукор!"

— Хай вам біс! — крикнув Генріх.— Не можете гратися тихіше!

Вільма злякалася, наморщила лоба й урочисто приклала пальця до вуст.

Фрау Борусяк замовкла, в столярні теж було тихо. Враз задзвонили дзвони, і Вільма, заплющивши очі, спробувала наслідувати дзвін: "Дзень, дзень, дзень". Мимоволі Мартін теж заплющив очі, перестав жувати, і за стуленими повіками мелодія дзвонів оберталася на малюнки: кільця, що більшали, потім розпадалися, квадрати й смуги, наче ті, що залишаються від садівникових граблів на стежці. Дивні багатокутники, ясні на темно-сірому тлі, наче штамповані на блясі, візерунки з квітів, а дзвінке "дзень-дзень" з Вільминих уст, наче малесенький молоточок, залишало білі цятки на безкраїй сірій поверхні. Барви змішалися: червона, як кров темно-червоних троянд — круглих, відкритих червоних уст, — жовті хвилясті лінії і велика темно-зелена пляма, яку дзвони вибивали одним потужним ударом. А потім лагідна, дедалі світліша зелень останніх коливань.

Вільма й досі сиділа, заплющивши очі, й казала своє "дзень-дзень".

Мартін узяв другу скибку хліба, що лежала біля нього на краю ліжка, відломив від неї шматочок і поклав Вільмі в рот. Вона розплющила очі, засміялась і почала жувати.

Вільною рукою Мартін витяг з-під ліжка картонну коробку, повну іграшок. На коробці великими рудими літерами було написано "Sunlight". У ній лежали порожні пуделка, кубики, поламані автомобільчики.

Вільма сповзла з Мартінових колін і почала з поважним виглядом витягати одну по одній іграшки й передавати Мартінові. Всіх їх вона називала одним словом, тим, що знала: "Цукор". Але вимовляла його тепер тихо, наморщивши чоло й поглядаючи на Генріха, що й далі рахував, сидячи біля столу.

Мартінові хотілося, щоб пані Борусяк знову заспівала. Він скоса глянув на Генріха, такого заклопотаного, і раптом пожалів його. Він спитав:

ч— Тобі знову треба щось вираховувати?

— Послухай-но,— зразу ж відповів Брілах, і з його обличчя зійшло напруження.— Тут така задача, що мене аж нудить від неї. Мені треба заощаджувати в місяць двадцять марок, бо мама вставляє зуби.

— О, зуби дорогі...

— Дорогі? — засміявся Брілах.—Дорогі? Це не те слово. Вони просто недосяжні! Але знаєш, що я виявив?

— А що?

— Що дядько Лео протягом двох років недодавав грошей. Обід коштує в середньому не тридцять пфенігів, як ми колись прикинули, а майже сорок. А от сніданок — то це просто свинство: рахуємо на кожного двадцять грамів маргарину, а він жере щонайменше сорок і ще бере з собою бутерброд. Овочів зовсім не враховано, а на одне яйце призначено двадцять пфенігів. Ти не знаєш, де можна купити яйце за двадцять пфенігів, га? — Брілахів голос аж захрип з обурення.

— Ні,— відповів Мартін,— я не знаю, де є такі дешеві яйця.

— Я теж не зню. А коли б знав, то миттю побіг би туди, аби й нам коли перепало яйце.

Вільму, здавалось, не цікавила розмова про яйця, вона заглибилась у перелік своїх іграшок і приказувала, наморщивши обличчя: "Лео, Лео". Раптом мовила: "Яйце" — і аж засяяла — ще одне слово в її словнику!

— Нащо йому взагалі те яйце вранці?

— Усі батьки й дядьки їдять вранці яйце,— сказав Мартін невпевнено, але швидко поправився: — Майже всі, — бо не знав добре, чи всі. Яйце на сніданок було наче питомою ознакою батьків і дядьків, але враз йому спало на думку, що Берендтів дядько не їв на сніданок яйця.

— Я не розумію чому,— відповів Брілах і провів олівцем на папері грубу риску, наче викреслював яйце із сніданку дядька Лео. Він аж побілів з люті.

— От і гґорахуй тепер, на скільки він нас обдурив: сім пфенігів на маргарині, якщо не більше, бо він часто намазує собі хліб ще й увечері; десять пфенігів на обіді, і хай буде пфеніг на овочах, а ще додати три пфеніги за яйце — я беру щонайменше — то буде двадцять пфенігів кожного дня, а він у нас живе тисячу днів, ось тобі й двісті марок! Збагнув? Тепер далі. За хліб ми з нього не беремо, бо маємо його безкоштовно. Років зо два вже не беремо. Але скажи, хіба те, що нам дають задарма, йому теж треба дарувати? Так?

— Ні,— вражено відказав Мартін, і зненацька хліб перестав йому смакувати.

— Отож-бо! Виходить, що з того ненажери належиться ще по сорок пфенігів за хліб, і додаймо п'ять пфенігів за світло, яке він краде в нас. По п'ять пфенігів за тисячу днів — буде п'ятдесят марок, та по сорок пфенігів за сімсот тридцять днів — маємо ще триста марок. Ти чув таке?

— Ні,—сказав Мартін.

Брілах знову замовк і схилився над своїм аркушем.

— Яйце! — вигукнула радісно Вільма. — Лео, яйце! — Вона саме знайшла в читанці похмурих чоловіків: то були гірники, що працювали під

землею, люди з темними, зосередженими обличчями.— Лео, Лео, Лео, яйце, яйце, яйце!

— Ти ще не закінчив?

— Ні,— відповів Брілах, — моїй матері треба вставити зуби, і я мушу вирахувати, скільки ми можемо заощадити щомісяця. Та якби взяти ті п'ятсот марок, на які нас обдурив Лео, то половину грошей ми б уже заплатили.

Мартінові хотілося, щоб пані Борусяк знову заспівала або щоб задзвонили дзвони; він заплющив очі й думав про фільм і про сон, що йому приснився в кінотеатрі. Лео з каменем на шиї занурювався в зелену темінь на дні моря — і в той сон уривалося Вільмине лопотіння: "Лео... цукор... тато... яйце... Лео..." І коли пані Борусяк почала співати: "Обабіч стежки лісової блакитна незабудь цвіте", коли її голос знову сколихнув його душу, він розплющив очі й спитав Брілаха:

— Чому наші матері не виходять знову заміж?

Брілах вважав це питання досить важливим, щоб перервати свої рахунки. Він кинув олівця, поважно сперся ліктями на стіл, свідомий того, що заробив перерву, й спитав:

— Ти справді не знаєш чому?

— Не знаю.

— Через пенсію! Коли моя мати вийде заміж, їй перестануть виплачувати пенсію.

— Виходить, пані Борусяк тепер не одержує пенсії?

— Ні, але її чоловік добре заробляє...

— Виходить...— Мартін задумався, неуважно всміхаючись до Вільми, що знайшла в читанці святого Иосифа й захоплено називала його татом. —Виходить, вона одержувала б пенсію, коли б пан Борусяк не був її чоловіком і вона й досі звалася б пані Горн?

— Авжеж, тільки вона так не вчинила б, бо вона побожна. А так робити — неморально.

— А твоя мати не побожна?

— Ні, а твоя?

— Не знаю, часом побожна. Вона може бути й побожна.

— А дядько Альберт?

— Альберт? Мабуть, побожний.

Брілах виставив лікті вперед і підпер голову кулаками.

— А ось твоя мати...— почав він.— Вона, звісно, не через пенсію не виходить заміж. Не через гроші...

— Ні?

— Ні.

— Ти думаєш... ти вважаєш...— Мартін затнувся, але потім одним духом докінчив: — Ти вважаєш, що моя мати теж поєднується з чоловіками?

Брілах почервонів і промовчав. Лео казав про Мар-тінову матір, що й вона поєднується з чоловіками,— він ужив те слово,— але Генріх не хотів казати цього Мартінові. Адже Мартінові буде важче, ніж йому самому, знати про свою матір, що вона поєднується з чоловіками.

— Ні,— мовив він,— навряд.—А сам був певен, що каже неправду, вірив, що таки поєднується. І швидко повів далі: — Але справа не тільки в пенсії, є ще й прибутковий податок. Про нього вони теж завше говорять — і кондуктор, що приходить до Лео з пані Гундаг. Але я знаю ще щось.

— Що?

— А те, що жінки не так бояться за пенсію, як чоловіки. Жінки кажуть: "Та якось обійдемось, інші ж якось обходяться", а чоловіки й чути про таке не хочуть. Лео страх як сердиться, коли моя мати заводить мову про одруження.

— А моя мати сердиться, як Альберт заводить мову про одруження.

— Справді? — Брілах насторожився, вражений тими словами— Ні, він не хотів, щоб Альберт одружувався з Мартіновою матір'ю.— Справді? — знову сказав він.— Ти напевне знаєш?

— Знаю.— відповів Мартін, — бо сам чув. Моя мати не хоче більше виходити заміж.

— Смішно,—сказав Брілах,—навіть дуже. Всі жінки, яких я знаю, залюбки вийшли б заміж.

— І твоя мати теж?

— Мабуть, вийшла б, вона часом каже, що їй себе шкода. Адже так жити неморально.

Мартінові прикро було, що він міг тільки кивнути головою: так жити справді неморально. Він ту мить бажав би, щоб його мати теж була неморальна і щоб усі це знали, аби хоч тут зрівнятися з Брілахом. І він сказав, щоб потішити його:

— Мабуть, моя мати теж неморальна, як ти думаєш? Брілах уважав, що вона неморальна, але не хотів

того казати, бо хто зна, чи можна вірити Лео. Тому він озвався ні так ні сяк:

— Може, але я не певен.

— Погано, коли чогось не знаєш напевне,— сказав Мартін.—Моя бабуся часто каже, коли мати повертається пізно додому: "Де ти вічно волочишся?" Чи це неморально?

— Ні,— відповів Брілах і зрадів, що цього разу твердо може заперечити.— Ні, пані Борусяк теж каже своїй дочці: "Де ти вічно волочишся?" Вона має на гадці вулицю, спортивний майданчик, кіно. Навряд, щоб волочитися було неморально.

— Але воно якось так звучить. А потім вони ще й починають шепотітися.

— Хто зна, може, волочитися буває й неморально. Мартін знову взяв Вільму на коліна. Вона засунула

до рота великого пальця й схилила голову йому на груди.

— Головне, чи моя мати... поєднується з чоловіками—сказав він.— Це було б неморально, бо вона не одружена.. Тоді вона порушувала б шосту заповідь.

Брілах не відповів навпростець. Натомість сказав:

— Так, коли жінки й чоловіки... поєднуються, не одружившись, вони грішать, і це неморально.

Він полегшено відітхнув. Розколина в кризі збільшилась, але вода під нею виявилась не така глибока, як він боявся. Все ж таки дивно, що Мартінова мати не хотіла виходити заміж. Це суперечило його досвідові. Пані Гундаг хоче вийти заміж за приятеля Лео, кондуктора, його мати теж кілька разів обережно говорила з Лео про одруження, і він знає, що Берендтова мати часто плаче через те, що не одружена з Берендтовим дядьком. У господарки молочної крамниці народилась дитина, а вона не одружена, і Лео казав якось: "Гуго на той гачок не спіймається! Він не одружиться з нею".

Крига коло берега розкололася, і глибина під нею виявилась не дуже небезпечна: неморальне було і на поверхні, і під кригою. Генріх знав три світи: школа, все те, чого там навчали, що говорили на уроках закону божого, суперечило світові Лео, в якому він і сам жив, ще інший був світ Мартіна, світ холодильників, світ, де жінки не хотіли одружуватись, де гроші нічого не важили. Три світи, але Генріх хотів жити тільки в одному, в своєму, і він сказав Мартінові, що тримав на колінах сонну Вільму:

— Мені те слово, що мати сказала пекареві, не здається таким поганим.—Він вважав його дуже поганим, але хотів бути рішучим до кінця.— Воно написане ще й у сінях на стіні, ти хіба не читав?

Мартін читав його, і, написане, воно здавалося йому ще гіршим, ніж почуте, він намагався його не помічати, так само як намагався не помічати закривавлених телячих окостів, що їх різники носили із закривавленої машини до крамниці. Так само він намагався не помічати "крові в сечі", коли бабуся тицяла йому її під ніс; не придивлятись до Вольтерса й Гребгаке, коли застав їх у кущах: розпашілі обличчя,

розстебнуті штани, гіркий запах свіжої трави. Він пригорнув сонну Вільму до грудей і не відповів Брілахові. Сонна дитина була тепла й обважніла.

— От бачиш,—вів далі Брілах,—у нас такі слова пишуть на стінах, вимовляють, а у вас — ні.

Але крига не розколювалась, бо він брехав: казав, що те слово не здається йому поганим, а насправді вважав його за дуже погане. Він згадав святого Йосифа. Білолиций, лагідний чоловік: "Хай він буде вам за приклад". Білолиций лагідний чоловіче, чи ти бачив дядька Лео? І чи я побачу тебе? Святий Йосиф стояв десь унизу, глибоко під кригою — образ, що часом оживає й починає повільно добуватися нагору, та даремно — криги йому не пробити. Але чи він вийшов би нагору, якби крига справді розкололася? Чи не зломився б, не пішов би знову, уже остаточно, на дно, безпорадний, безсилий проти Лео? У його патрона, святого Генріха, теж лагідне, хоч і суворе, обличчя — священик подарував йому фотографію з його статуї і сказав: "Хай він буде тобі за приклад".

— Це Лео пише те слово на стіні, — твердо сказав він, обернувшись до Мартіна. — Я вже переконався.

Червона, як буряк, пика, що пахне туалетною водою і співає дивовижні пародії на псалми. Генріх їх не розумів, але знав, що вони були непристойні, бо мати завжди сердилась і просила:

— Та цить...

Мартін мовчав. Однаково нема ніякої ради. Генріх теж мовчав. Він вирішив, що не поїде з ними за місто. Навіщо гратися на кризі? Завжди прикре почуття, що провалишся у воду. І коли вони гуляли з дядьком Вілем та Альбертовою матір'ю, і коли грали у футбол — Альберт теж грав з ними — і коли вудили рибу чи йшли долиною річки Брер до греблі — всі такі безтурботні, осяяні сонцем. Завжди почуття, що крига трісне. Страх

перед тією хвилиною, що має вирішити все: на Великдень Мартін іде в гімназію.

Вільма мурмотіла крізь сон, іграшки валялися на підлозі, а читанка була розгорнута на тій сторінці, де святий Мартін їде крізь хуртовину. Він розтинає золотим мечем навпіл свій плащ, щоб поділитися з жебраком, і жебрак має нужденний вигляд: голий, кістлявий чоловічок серед заметів.

— Слухай, тобі треба йти,—сказав Генріх.—Дядько Альберт збожеволіє зі страху.

Мартін мовчав. Він сам майже засинав, був стомлений, голодний і не хотів іти додому, не тому, що боявся Альберта, а тому, що знав, як погано вчинив.

— Ох і свиня ж ти,— мовив Генріх, і голос його здався сонному Мартінові не таким, як перше, не чужим і поважним, а сумним.— Якби в мене був такий дядько, як Альберт, я б...— але не докінчив, бо в голосі його забриніли сльози, а він не хотів плакати. Тільки спробував уявити, як би все виходило, коли б Альберт справді був його дядьком. Ось Альберт заходить до хати у формі трамвайного кондуктора. Його легко уявити в тій формі— І Генріх наділяв Альберта, крім його власних вартостей, ще й усіма приємними рисами Герта й Карла. Слово "лайно", що його залишив Герт, теж не було надто чуже для Альбертових уст, тільки сказав би він його лагідніше. Не Альбертове слово, а все ж він міг би його вимовити.

В кімнаті стояла тиша. Надворі спокійно гудів літак, тягнучи за собою довгий шлейф: "Чи ти готовий до всього?" — і раптом пані Борусяк знову заспівала. Вона співала свою улюблену пісню, протяжну, смутну й гарну: "О, не лиши нас, пресвята Маріє". Голос її повільно тече згори, наче густий, запашний мед. Героїня, яка відмовилась від пенсії, щоб не бути неморальною, гарна, повна білявка, що пристала до тихого берега. У кишені в неї завжди є медові цукерки для дітей. "В долині сліз,—співає вона,—у цій долині сліз".

І десь далеко гуде літак.

— У понеділок підемо в кіно,— сказав Мартін тихо, не розплющуючи очей.— Так, як ми й домовились. Якщо твоя мати буде на роботі, Больда поглядить В ільму.

— Гаразд,— відповів Генріх,— підемо, як і домовились.

Він усе хотів сказати, що не поїде за місто, але ніяк не міг зважитись. Надто гарно було в Бітенгані, хоч там з'явиться страх — дома в нього ніколи не було такого почуття. Страх перед третім світом, надто великим для нього. Жити між світом школи і його власним можна, так само, як можна поки що жити між його світом і церквою. Він ще не був неморальний, не робив нічого безсоромного. І страх у церкві був інший: свідомість, що так теж довго тривати не може — надто багато всього було під кригою і надто мало поверх неї.

"Долина сліз", краще не скажеш. Гарно співає пані Борусяк.

— В "А т р і у м " нема чого йти, — сказав Мартін.— Там фільм дурний.

— Як хочеш.

— А що йде в "М о н т е-К а р л о"?

— Там дітям перегляд заборонений,— мовив Брілах.

Розкішна русява красуня, схожа на пані Борусяк, тільки що майже роздягнена. Надто палко цілує її смаглявий авантурник. На афіїїїі написано: "Бережіться русявих", а під грудьми в жінки наліплена червона

стяжка: "Дітям перегляд заборонений" — ніби страшна петля стягує жінку й смаглявого авантурника.

— Може, підемо в "Боккачч о"?

— Побачимо, — відповів Генріх, — на пекарні висить афіша, де що йде.

Було тихо, будинок злегка тремтів від ненастанного руху на вулиці, і вікна тихо деренчали, коли проїздила машина чи тридцять четвертий автобус. "В долині сліз",— співала пані Борусяк.

— Ну, тепер біжи додому, — сказав Генріх.—Не будь такою свинею.

Мартін почував себе .невдячним, стомленим, нещасним і не розплющував очей.

— Зараз я йду в пекарню по матір. Потім побачимо, що йде в "Боккаччо".

— Вільма ж спить.

— Збуди її, а то ввечері не засне.

Мартін розплющив очі. В читанці святий Мартін їхав крізь хуртовину, і його золотий меч розтинав плащ майже навпіл.

"В страшній біді",— співала пані Борусяк.

Брілах знав, що Лео не заплатить, але він нарахує йому борг, і це буде його помста за звинувачення в крадіжці. Лео має платити на двадцять марок більше в місяць, а ще десять він би заощадив, і зубний лікар вдовольнився б тридцятьма марками на місяць. Залишається ще триста марок завдатку: купа грошей, недосяжна вершина. Тільки чудом можна добути триста марок, але чудо мусить статися, бо мати плаче через зуби. Лео, звичайно, не платитиме ні на пфеніг більше, і сварки не

минути. Коли вже немає іншого батька, то хай би був хоч інший дядько. Усі дядьки кращі за Лео.

— Збуди Вільму, нам пора йти.

Мартін обережно поторсав дитину, і вона розплющила очі.

— До мами,— сказав він тихо. — Хочеш до мами?

— А ти йди додому,— ще раз %мовив Генріх.— Не будь такою свинею.

— Відчепися,— сказав Мартін.

Мати поїхала, Больда десь прибирає в церкві, а Альберт — Альберта треба покарати. Альберт хвилюється, коли Мартін не приходить вчасно, але хай похвилюється. Глюм і Больда все-таки найкращі, він їм подарує

щось — Глюмові фарби, а Больді новий молитовник у червоній шкіряній оправі і блакитну коленкорову течку, щоб вона мала куди складати програми кіно. Мати від нього нічого не дістане, і Альберт також. Хай не пишуть записок, хай не підкреслюють тричі допоміжні слова — "мусила", "повинна була", "не змогла"...

— Ну, швидше, — мовив Брілах,—мені треба двері замикати.

— Я лишуся тут.

— То, может я й Більму лишу?

— Ні, бери з собою.

— Як хочеш. Замкнеш, як будеш іти, а ключа покладеш під хідничок. Але ж і свиня ти...

Обличчя в нього знову було поважне, грошове.

Мартін промовчав. Генріх пішов, а він лишився сидіти на підлозі. Він чув, як пані Борусяк на сходах озвалася до Вільми, потім до Брілаха і як вони всі разом зійшли вниз. Тепер він був сам, і пані Борусяк уже не співатиме. Але, може, вона пішла тільки в молочну крамницю по кефір? Пан Борусяк завжди п'є кефір.

Іншим хлопцям добре — в Поске мати завжди дома: плете, шиє. Завжди є, коли Поске приходить зі школи. Юшка готова, картопля зварена, і завжди є щось на десерт. Пані Поске плете светри, панчохи з гарними візерунками, шиє штани й сорочки, а на стіні в них висить збільшена фотографія батька Поске, майже така завелика, як портрет його батька в передпокої. Батько Поске був обер-єфрейтором: усміхнений обер-єфрей-тор з колодочкою орденів на грудях. Берендтів дядько і новий батько Гребгаке, а також Вельцкамів дядько добрі, не такі, як Лео. Вони майже такі, як справжні батьки. Лео — найгірший із дядьків, а от Альберт — справжній дядько, не такий, що поєднується з його матір'ю. Брілахові найгірше, ще гірше, ніж йому. Бріла-хові доводиться вічно рахувати, в нього поганий дядько, і Мартін став розпачливо молитися:

— Боже, зроби так, щоб Брілахові стало краще! Йому було соромно, що він так погано повівся

з Брілахом, не спитав його ні про що, коли ввійшов.

Боже, зроби так, щоб Брілахові стало краще!

Йому так тяжко. Мати його неморальна, але він з того нічого не має. У Берендта й Вельцкама матері неморальні, зате хоч дядьки добрі, такі самі, як батьки:

снідають яйцем, ідуть на роботу, приходять увечері, взувають капці, читають газету. А Брілах не має ніякої користі з того, що його мати неморальна. Ще мусить докладати. Боже, зроби так, щоб Брілахові стало краще. Бо йому надто тяжко. Все рахуй та рахуй, а Лео не доплачує за маргарин, за яйце, за хліб, і за обіди платить дешевше. Брілахові так гірко. Звісно, він має дбати про поважні справи, то чому ж йому не мати поважного обличчя?

Мартін хотів узяти ще скибку хліба, але враз йому стало соромно, що він його взагалі їв. Боже, зроби так, щоб Брілахові стало краще! Мартін згадав, скільки платить бабуся, коли.вони з нею ходять у ресторан Фовінкеля. Якось він бачив рахунок: 18 марок 70 пфенігів. Він узяв зі столу Брілахів аркуш. Праворуч там написано: "Зубний лікар — 900 марок", а ліворуч: "Допомога — 150? Страхова каса—100? Завдаток — ?? Решта — ???"

Весь аркуш був уздовж і впоперек списаний цифрами, цілі приклади на множення й ділення: "100: 500Х40 (маргарин), хліб... оцет...", тоді знову незрозумілі кривулі, а далі виразно: "досі щотижня — 28 марок; відтепер — ??"

Він знову сів. Бабуся віддала кельнерові 18 марок 70 пфенігів. Затріщала чеком, вириваючи його з книжки. Мартінові стало боязко: гроші насувалися на нього, прибирали видимі форми — 28 марок на тиждень і 18 марок 70 пфенігів за вечерю.

Боже, зроби так, щоб Брілахові стало краще!

Унизу на подвір'я столярні заїхала машина, і Мартін зразу здогадався, що то Альберт. Ту ж мить він почув:

— Мартіне!

Пані Борусяк бралася нагору сходами. Вона таки ходила до крамниці по кефір панові Борусякові й по медові цукерки дітям.

Альберт знову гукнув з подвір'я:

— Мартіне!

Поклик був не голосний, а зляканий, майже благальний, і то було гірше, аніж коли б Альберт гукав голосно. "О не лиши нас, пресвята Маріє",— співала пані Борусяк, і її голос був як мед — добрий, теплий, солодкий.

Мартін підвівся, обережно підійшов до вікна й трохи відхилив його. Він аж злякався, побачивши Альбертове

обличчя. Альберт був сірий, постарілий і дуже смутний. Біля нього стояв столяр. Мартін відчинив вікно навстіж.

— Мартіне! — знову гукнув Альберт.— Ходи ж бо, швидше!

Його обличчя змінилося, він усміхнувся,— почервонів, і Мартін крикнув йому:

— Іду! Зараз іду!

Крізь відчинене вікно він чув спів пані Борусяк: "Зелений краю мого дитинства", — і йому все здалося зеленим: зелений Альберт, зелений

столяр, зелена машина, зелене подвір'я і зелене небо. "Зелений краю мого дитинства".

— Ходи ж, синку! — ще раз гукнув Альберт.

Мартін склав книжки в ранець, відчинив двері, замкнув їх знадвору й поклав ключа під хідничок. Літак знову повільно рухався від вікна до вікна, зник за обгорілою стіною, завернув над дзвіницею, тягнучи свій хвіст по зеленому небі, і Мартін знову прочитав: "Ч и готовий ти до всього?" А пані Борусяк співала далі: "Зелений краю мого дитинства".

Він, зітхаючи, спустився сходами, вийшов на подвір'я й почув, як столяр сказав:

— Сорому не має та свиня.

Дядько Альберт нічого не відповів. Його обличчя було сіре й стомлене, і Мартін відчув, що рука в нього гаряча.

— Ходімо,— сказав Альберт,— ми ще маємо цілу годину. Потім заберемо Генріха. Він поїде з нами?

— Мабуть, поїде.

Альберт подав столярові руку, і той кивнув їм, коли вони сідали в машину.

Не вмикаючи мотора, Альберт узяв Мартіна за руку.

Він мовчав, а Мартінові й досі було страшно. Не Альберта, а чогось іншого, він не розумів його. Альберт був не такий, як завжди.

XVI

Як тільки учень вийшов, пекар знову взяв її за руку. Він стояв навпроти неї, підсуваючи їй готові марципани, що їх вона поливала шоколадом. Коли вона сягнула по марципан, пекар узяв її руку, і вона не випручала її. Звичайно вона висмикувала руку й казала сміючись:

— Відчепися, нічого не вийде.

Але тепер вона затримала руку й злякалась наслідків тієї маленької поступки. Його бліде обличчя, з якого він устиг стерти борошно, потемніло. Дивний швидкий погляд, і враз сірі очі його засвітилися. Вона злякалась, хотіла відсмикнути руку, але пекар міцно тримав її. Вона ще ніколи не бачила, щоб людські очі загорялися так раптово. Його завжди тьмяні зіниці наче спалахнули зеленуватим вогнем, а обличчя набрало шоколадного відтінку. Вона вважала слово "пристрасть" смішним, але тепер збагнула, що це таке, проте збагнула надто пізно.

Чи справді вона така гарна? Всі чоловіки вважали її гарною, і вона знала, що не стратила ще вроди, хоч зуби й почали хитатись. Однак ще ні в кого з чоловіків не спалахували так раптово очі і ні в кого так зненацька не темніло обличчя. Пекар нахилився й став цілувати їй руку пересохлими губами, незграбно, по-хлоп'ячому, і щось мурмотів, чого вона не могла втямити: глухе, чарівливе, ритмічне казання з незрозумілих слів. ТІЛЬКИ одне слово з-поміж усіх вона розрізнила — "щасливий".

Боже мій, невже він справді щасливий, що може тримати її за руку? Палкі поцілунки пересохлими губами і важка тепла рука.

Його мурмотіння було ритмічне, як ті гімни, що він співав коханню, і вона подумала, що тепер уже не можна просити в нього завдатку. Тисяча двісті марок — і темне, мов шоколад, обличчя... Він виціловував їй руку, скільки міг дістати через стіл, потім випростався і сказав:

— Годі працювати, завтра неділя.

—" Ні, ні, — заперечила вона і, схопивши марципани, почала виписувати на них шоколадом візерунок — чудові віночки і зверху ковпачок.

— Чому? — спитав пекар, і вона здивувалася, що в його голосі вже не бриніла покора.— Ми можемо десь піти.

Очі йому сяяли, він раптом засміявся і сказав:

— Ох ти ж і...

— Ні, — мовила вона,— краще будемо працювати.

Вона не хотіла такого кохання, боялась його. Герт жодного разу не говорив із нею про кохання, навіть Ц чоловік, усміхнений єфрейтор, усміхнений унтер-офі. цер, усміхнений фельдфебель, що згорів десь між Запо* ріжжям і Дніпропетровськом, ніколи не говорив про ко* хання, хоч часом писав про нього, але то було не те. Писати можна все. Лео, мабуть, зовсім не знав такого слова, і їй здавалося, що так і має бути — кохання траплялось лише в кіно, в романах, про нього казали по радіо, співали в піснях. У кіно показували чоловіків, очі в яких раптом спалахували і обличчя мінилося з пристрасті — біліло або червоніло. Але їй усе те ні до чого.

— Ні, ні, — сказала вона,— давай працювати.

Він несміливо глянув на неї, знову взяв за руку, і вона не висмикнула її. І знову почалося те саме, наче ввімкнувся контакт: очі йому спалахнули, обличчя потемніло, він виціловував їй руку дедалі вище, аж до ліктя, і одноманітно мурмотів. Вона втямила тільки: "Рука... щасливий..."

Вона похитала головою і всміхнулася: наче в піснях або в кіно. Бліде, брезкле обличчя, поріділий чуб, пристрасть шоколадного кольору,

зеленкувате щастя. І терпкий запах розтопленого шоколаду, що загусав, аби його можна було брати на пензель. Пекар випустив її руку, і якусь хвилину вони працювали мовчки.

Найбільше вона любила пласкі, з долоню завбільшки марципани, на яких було багато місця,— свіже, щойно спечене тісто піщаного кольору, що на ньому вона малювала квіти, дерева, тварин і риб. Кольори були яскраві, як на макаронній фабриці Бамбергера — жовті, такі чисті макарони, блакитні коробки і яскраво-червоні наліпки.

Захоплював також пекаря її хист винаходити чудові візерунки — на жовтому печиві з'являлися легенькі, круглі шоколадні кульки, віконця з завісками.

— О, ти справжня малярка!

Нагорі в будинку була порожня кімната відтоді, як утік пекарчук. Велика кімната з краном у сінях і з чистим гарним туалетом, допіру викладеним кахлями, а на даху квітничок і немає сусідів. Поблизу тече Рейн, видно димарі кораблів, чути пронизливі гудки, а далеко на обрії — щогли з різноколірними прапорцями.

Руки в пекаря тремтіли, коли він розрізав хрумкого к0ржа на ромбики піщаного кольору, що їх вона мала прикрашати шоколадом, а тоді намазувати кремом і складати один до одного. Вона малювала на них маленькі будиночки з віконцями, огорожею і димарем, з якого куриться дим.

— Ох, як гарно! — вигукував він, і очі йому сяяли. На вікні — легенькі завіски, за вікном — дугасті

антени, телефонні дроти, горобці, хмаринки, літак.

— О, ти справжня малярка!

За кімнату вона платитиме небагато, а може й зовсім нічого не платитиме, крім того, там є ще й комірчина з різним мотлохом: коробками з-під печива, рекламними фігурками з картону — блакитним хлопчиком, що гризе сухарик, і сріблястим котом, що п'є какао; подертими мішками з-під борошна і бляшаними скриньками з-під цукерок. Може, її спорожнять для хлопця? У комірчині є віконечко — вона вже уявляла собі гарненьку завіску на вікні,— а з нього краєвид на парк і на Рейн.

Знову над її рукою пекар замурмотів, захлипав зі щастя. Але він любить дітей, хоче їх, радий би весь квітник нагорі заселити блідою покірною малечею з важкими, білими, кволими руками, як у нього. Та з неї досить. Генріх через три роки став би учнем у пекарні. Вона мов бачила, як він приходить з "роботи", геть запорошений борошном, і як уранці розвозить з кошиком хліб, ставить підсмажені свіжі булочки в паперових торбинках біля дверей вілл або відлічує їх у мішечки, що висять коло хвірток.

Пекар брав нарізані ромбики, розкладав на чистий папір, поливав жовтим вершковим кремом, а зверху обережно накривав помальованими половинками і готові вже марципани розглядав на світло.

— У тобі змарнувався правдивий малярський хист! Нові зуби: тринадцять білих, як сніг, нових зубів,

що вже не хитатимуться.

— Моя дружина,—сказав він тихо,—не заперечує, Щоб я тобі дав кімнату — я вже розмовляв з нею.

— А діти? — спитала вона.

— Вона не дуже любить дітей, але звикне.

Амазонка з холодною усмішкою, у рудій вельветовій куртці, що крокувала, співаючи пісню про малого хороброго барабанщика, погодилася з дуже простих міркувань. Та лялечка в її домі діставатиме далі свою пенсію, помешкання і їжу вона матиме безкоштовно, а як додати невеличку платню, то перебере на себе ще й хатню роботу. А сама амазонка звільниться нарешті від домагань свого чоловіка. Він уже погрожував розлученням за відмову від подружніх обов'язків, але амазонка на його погрози холодно посміхалася. їй належав дім, йому пекарня, і з нього був добрий пекар.

— Чи не краще нам залишити все як було і дати одне одному волю?

Правда, монастирські замовлення відпадуть, якщо в домі поселиться та лялечка, на урочисті трапези вже хтось інший постачатиме хліб, тістечка й булочки. Зате лялечка робить таке печиво, безкоштовно й швидко вимальовує такі шоколадні візерунки, що діти за тими ласощами аж б'ються. Печиво і водночас ніби книжка з малюнками, тільки без обкладинки.

— Ми маємо волю,— сказав пекар, і в очах йому знову спалахнули зеленуваті вогники, хоч він уже й не торкався до її руки.

Темні окуляри, крісло-гойдалка на даху, а ввечері — на пляж! Вона замріялась, опустивши руку з пензликом. І враз світло погасло. Вгорі, крізь віконечко, до підвалу просмикувалося ще двоє яскравих кружал сонячного світла, наче під стелею прибили тарілки з прозорого золота, але внизу все тонуло в сірому тінявому мороці. Вона глянула на пекаря, що стояв біля вимикача,— сірий фартух під жовтими кружалами світла, сіре обличчя і блискучі очі: зеленуваті цяточки, що повільно наближалися до неї.

— Ввімкни світло,— мовила вона.

Пекар підійшов ближче. Худі, дужі ноги і брезкле обличчя.

— Увімкни світло, — знову мовила вона,— зараз має прийти хлопець.

Він спинився.

— Гаразд, я переберуся до тебе, але тепер засвіти.

— Я тільки раз поцілую тебе, — попросив він покірно.

"Щастя... рука... тільки раз поцілую",— він знову, схилившись, замурмотів свої гімни, заникувату хвалу коханню.

— Тільки раз поцілую.

— Не сьогодні,— відповіла вона, — засвіти.

— Сьогодні ввечері, — запропонував він покірно.

— Добре, — стомлено погодилась вона,—засвіти.

Пекар швидко підбіг до вимикача, і світло знову спалахнуло, пригасивши сонячні кружала на* стіні, а сірі й чорні тіні змінилися барвами: буйним жовтим кольором цитрин, що лежали ззаду на полиці, і червоним кольором вишень у кошику.

— Отже, сьогодні ввечері о дев'ятій, — сказав він.— У павільйоні морозива над Рейном.

Різнобарвні ліхтарики на кораблях у пітьмі, на березі повно хлопців і дівчат з лютнями та банджо, що весело виспівували знайомі мелодії Гаррі Лайма: зелений сутінок алей, Джоні... Холодне, як крига, морозиво у високих срібних келихах, зверху — вишні й абиті вершки.

— Гаразд,—сказала вона,—я буду там о дев'ятій.

— О люба!

Вони знову взялися до роботи. Пекар вирізував ромбики з великого коржа, а вона малювала темним шоколадом на жовтому тісті разки ліхтариків, дерева, столики, келихи на морозиво.

Нагорі була навіть ванна, викладена рожевими кахлями, з душем і колонкою. Чисто, взимку тепло, і все безкоштовно. І тринадцять білих, як сніг, нових зубів.

Він докінчив вишневий торт і взявся до ананасового, що його якийсь Гуго Андерман замовив на день народження. Пекар подав їй шприц — знову поцілунок у руку, в лікоть. Вона відштовхнула його, докірливо похитавши головою, і почала малювати на торті цифру "50" у лавровому віночку та ім'я "Гуго" в китицях квіток — білим кремом на червоних вишнях. Піщаного кольору тісто, а на ньому — троянди, тюльпани, стокротки, тюльпани, троянди...

— Чудово! — вигукнув пекар.

Він відніс торт нагору, і Вільма чула, як він сміявся в крамниці, чула, як амазонка брала від нього готові вже, помальовані тістечка. "

— Ще давай, — сказала вона. — їх у мене просто з рук вихоплюють.

Дзенькнула каса.

Він вернувся, усміхаючись, знову став нарізати ромбики й подавати їй, а з крамниці долинав гомін, дзенькіт каси і голос амазонки, що майже виспівувала комусь:

— До побачення.

Загриміли залізні двері, і вона почула голос дитини, що радісно вигукувала:

— Цукор! Цукор!

Вона кинула пензель і вибігла в сіни. Там у сутінку лежали мішки борошна, тачка, коробки на торти. Вона схопила Вільму, поцілувала й тицьнула їй у рот марципан, що його тримала в кишені. Але Вільма випручалася від неї, підбігла до пекаря й закричала: "Тато!" Вона ще ніколи не називала його так. Пекар узяв її на руки, поцілував і почав носити по пекарні.

А біля дверей — бліде, гарне, смертельно поважне Генріхове обличчя, яке лише тепер почало нерішуче усміхатися: обличчя усміхненого єфрейтора, усміхненого унтер-офіцера, усміхненого фельдфебеля.

— Чого ж ти плачеш? — спитав пекар, підходячи ззаду з повними жменями печива.

— Хіба ти не розумієш, чого я плачу?

Він покірно кивнув, підійшов до хлопця, взяв його за руку й підвів ближче.

— Тепер усе буде інакше, — мовив пекар.

— Може,— сказала вона.

XVII

Двері до купальні були замкнені, а на чорній грифельній табличці температуру води востаннє записано три дні тому: "12/9 — 15°".

Нелла постукала, та ніхто не озвався, хоч вона й чула зсередини чоловічі голоси. Вона пройшла повз ряд кабін, переступила через огорожу й зупинилася в затінку останньої кабіни. Служник сидів на своєму заскленому ганку й дивився на робітників, що лагодили дерев'яні гратки під душами. Вони витягали цвяхи з намоклого дерева, а на цементових сходах, що вели до ґанку, лежали щойно обструганi лати. Служник почав складати в скриньку своє причандалля: бляшаночки з кремом, пляшечки з олійкою натирати шкіру, гумові іграшки, різнобарвні м'ячі до водного поло, шапочки, які він старанно згортав і завивав кожну в целофан. Поряд лежала ціла купа коркових поясів. Служник скидався на постарілого вчителя фізкультури з якоюсь тупою, мавпячою меланхолією в погляді. І рухався він повільно, нерішуче, ніби мавпа, яка знає, що робота її не має глузду. Кілька бляшанок з кремом випали йому з рук і покотилися по землі. Служник мляво нахилився по них. Його лисина промайнула над краєм столу, на мить зникла, нарешті він, важко дихаючи, випростався з бляшанками в руці.

Робітники заміняли старі лати новими, прикручуючи їх гвинтами з блакитним полиском, і від старих лат тхнуло гнилою водою.

Вода здавалася зеленою під яскравим сонцем. Нелла вийшла з затінку кабіни на світло й побачила, як служник злякано здригнувся. Потім він усміхнувся й відчинив назустріч їй віконце. Нелла ще не встигла нічогр сказати, як він, осміхаючись, похитав головою і промовив:

— Вода дуже холодна.

— А скільки градусів сьогодні?

— Не знаю,— відповів він,— я вже перестав міряти. Ніхто більше не приходить купатися.

— Я хочу спробувати,—сказала Нелла.—Зміряйте все-таки температуру, будь ласка.

Служник вагався, але вона послала йому свою усмішку, і він зразу ж прийняв руки з підвіконня й став порпатись у шухляді, аж поки знайшов термометра. Робітники, що лагодили грати, глянули на неї, але відразу ж знову заходилися вишкрябувати ломиками з жолобків темний намул: слиз, піт, бруд, воду — гнилий осад пляжних утіх.

Нелла підійшла з служником до озера. Вода спала, і вздовж бетонного берега залишився зелений слід.

Служник ступив на поміст, де міряли температуру, і опустив у воду термометр, прив'язаний на мотузку. Тоді обернувся до Нелли й поблажливо усміхнувся.

— Мені ще треба купальника й рушника,— сказала Нелла.

Служник кивнув і поглянув на термометр, що повільно кружляв у воді. Він був плечистий і жилавий, як учитель фізкультури, а потилицю мав вузьку.

По той бік, на терасі кав'ярні, сиділи люди. Серед віття дерев видно було білі кавники, кельнер розносив тістечка: білі збиті вершки на ясно-жовтому печиві. Маленька дівчинка перелізла через огорожу, що оточувала терасу, і пішла по траві до Нелли. З кав'ярні долинув жіночий голос:

— Не підходь близько до води!

Нелла здригнулася й глянула на дитину, що притишила крок і нерішуче наближалась до неї.

— Чуєш? — закричала мати.— Не підходь близько до води!

— П'ятнадцять градусів, — мовив служник.

— То можна купатися,— сказала Нелла.

— Як хочете.

Вона повільно пішла з служником до ґанку. Назустріч робітник ніс двері з цифрою "9".

— Треба поміняти завіси,— сказав він своєму товаришеві.

Той кивнув головою.

На ґанку служник дав їй жовто-гарячий купальник, білу гумову шапочку й рушник. Вона віддала йому свою торбинку і зайшла до кабіни. Кругом було тихо, і її охопив страх. Мрія вже не вдавалася: Рай не повертався, більше не приходив таким, яким вона хотіла його бачити. Кімната мрій спорожніла, вона переїхала в інше помешкання; вулиць, якими ходилося в мріях, більше немає. Перерізано плівку, і кадри скручуються, котяться до обрію, що притягає їх до себе, всмоктує, як стічна труба у ванні всмоктує воду: глухе булькання, наче останній зойк потопельника, останнє зітхання, і матеріал, з якого вона ткала свої мрії, зник — його всмоктала труба. Залишився ніби дух ванної кімнати — ледь затхле тепло, міцний запах туалетного мила, трохи чутно спаленим газом, а на скляній поличці хтось залишив погано вимитий помазок. Час відчиняти вікно. А там, надворі, вже чекає нудне освітлення рекламного фільму, що не віддає ні настрою, ні відтінків: убивці стали кар'єристами з доброю платнею, вони роблять доповіді про лірику й забувають про війну.

— Не підходь близько до води, чуєш! — кричала від кав'ярні мати, і Нелла з її голосу здогадалася, що рот у неї був не зовсім порожній. Тістечка з кремом — зліплені докупи шматки жовтого печива, облиті збитими вершками,— не давали материнському голосові забриніти на всю силу.

Та ось він став Гучний і пронизливий:

— Обережно! Обережно, кажу! Забулькала вода, витікаючи з ванни, клубок підкотився до горла.

Присмак навмисних спогадів — і Гезелерів голос, його рука, смертельна нудота його присутності. Отакий вигляд мають убивці: шукач пригод біля керма, хтивість відвідувача казіно в голосі, хвацько веде машину.

Нарешті тістечко дожоване, і материнський голос кричить:

— Н е д у р і и!

Моріжок іще не прибраний, скрізь валяються затички від пляшок з-під лимонаду, заіржавілі, з погнутими краями. Нелла вернулася до кабіни, взула черевики й побігла до басейну, щоб зігрітися. Дівчинка стояла між терасою і басейном, а на тому боці мати, купа м'яса у квітчастій сукні, спершись на поруччя, стежила за нею.

Східці до води були слизькі, вкриті мохом. Удалині над верхів'ями дерев за кав'ярнею Нелла побачила дах Брерніхського замка, а на ньому прапор Католицької спілки діячів культури: золотий меч, червона книга і блакитний хрест на білому полі. З півдня повівав легенький вітер, і прапор тихо тріпотів на тлі ясного неба.

Нелла скинула черевики, шпурнула їх позад себе на траву, повільно зійшла сходами, вмочила ноги, потім набрала в жмені води й почала оббризкувати себе. Було приємно і не так холодно, як думалось. Вона стала набирати в жмені ще більше води, зайшла ще глибше, по коліна, по стегна, купальник намок, і по шкірі під ним пробіг холодок. Нелла нахилилася, плигнула й попливла повільно, сильно загрібаючи руками. Вона тихо засміялася з утіхи — їй було гарно, радісно розтинати зелену спокійну поверхню води. Служник стояв на помості і, приставивши долоню дашком до очей, дивився на неї. Вона помахала йому рукою,

коли завернула назад, і він теж помахав. Дівчинка на моріжку ступила ще півкроку, і купа м'яса в кав'ярні знову закричала:

— Не підходь близько до води! Дівчинка слухняно повернулася назад. Нелла лягла

на спину й попливла повільніше. їй було не холодно. Чужий купальник трішки пахнув водоростями. В небі невидимий літак тягнув за собою широкий білий шлейф — пухкий вологий слід, що ставав усе ширшим, аж поки нарешті танув. Самого літака не можна було добачити. Нелла намагалась уявити собі пілота: шолом, вузьке, затяте обличчя. Вона спробувала поставити себе на його місце: крихітне озеро, таке завбільшки, як головка шпильки, ніготь чи ручний годинник, зелена площина з нерівними краями серед темних лісів. Чи він бачить її? Повільно, наче на превелику силу, тягнув він за собою важкий шлейф — жовтавий хвіст, що розпадався на ясному небі. Він насилу перетнув болісну одноманітність блакитної пустелі і врешті зник за деревами. Його слід і досі ще розпливався в повітрі, а за Брерніхським замком, звідки літак починав свій шлях, небо знову було чисте. Тільки прапор непохитно і вперто тріпотівша вітрі — золотий меч, червона книга і блакитний хрест на білому полі, мудро переплетені, промовистий символ.

Тепер учасники семінару п'ють після обіду каву, вражено похитують головами, зачаровані Гезелеровою доповіддю, і стверджують те, що їм належить стверджувати:

— Ще не все втрачено.

Нелла ще раз повільно попливла назад на спині Вона відчувала на губах гіркі краплі води, що ліниво скочувалися з шапки на обличчя, і — майже мимоволі — тихо сміялася, так приємно було у воді. З лісу долинув сигнал поштового ріжка, захриплий від багатьох поворотів у лісі. Вона підпливла до берега, усміхаючись сама до себе, вилізла з води й поглянула на слід літака, що над лісом круто спадав униз і губився за

деревами. Служник шанобливо усміхнувся, коли вона йшла повз його ґанок до кабіни. У мокрій деревині лишився затхлий дух літа. Між латами пліснява була біла, а знизу, де вогкіше,— зеленава. Жовта фарба на стінах кабіни потріскалася, а на одному вцілілому місці, такому завбільшки як долоня, було написано: "Кохати жінку краще для самої жінки". Інтелігентне впевнене письмо, воно зраджує і силу, і ніжність. Такою рукою пишуть під учнівськими творами про Вільгельма Теля: "Незадовільно", "Добре", "Посередньо".

— Не підходь близько до води! — кричав голос за кабіною. — Скільки тобі казати?

Нелла заплатила служникові, усміхнулась йому, і він теж осміхнувся, беручи від неї мокрий купальник, шапочку й рушник.

На дорозі засигналив автобус, фальшиво й весело, як завше поштові машини. Нелла, махнувши водієві, щоб почекав її, кинулась бігти. Водій чекав, тримаючи напоготові течку з квитками.

— До Брунна,— мовила вона.

— До центру?

— Ні, до Рінгштрасе. •

— Тридцять пфенігів,—сказав водій.

Вона дала п'ятдесят, не взявши здачі. Водій зачинив двері й ще раз просигналив, перше ніж рушити далі.

XVIII

— Тепер усе буде інакше,— сказав Альберт і глянув на Мартіна, немов чекаючи на відповідь, але той мовчав.

Мартінові було лячно: Альберт змінився, став якийсь дивний, і він не знав, через що — невже через те, що його так довго— не було? І чого він так каже?

— Усе буде інакше,— ще раз мовив Альберт.

І тому що він явно чекав на відповідь, Мартін несміло спитав:

— Що саме?

Але вони якраз під'їхали до церкви. Альберт вийшов з машини й сказав:

— Заберемо й Больду.

Мартін знав, як Альберт мучився, коли він не повертався вчасно, і тепер йому було прикро: через нього Альберт чотири години хвилювався, даремно шукав його по цілому місті. Він відчував, яку владу має над Альбертом, але та думка не тішила його, тільки пригнічувала. У хлопців, що мали батьків, усе було не так. Батьки не хвилювалися, не мучились, коли їхні сини не приходили вчасно: вони мовчки зустрічали їх, давали доброї хлости й залишали без вечері. Кара була тяжка, але зрозуміла. Мартін не хотів, щоб Альберт бив його, він чекав від нього чогось іншого, але чого саме — не міг ані виповісти, ані навіть уявити. Є слова наче й незрозумілі, але вони викликають цілком певні уявлення й думки. Коли Мартін думав, наприклад, про неморальне, то уяв* ляв собі велику залу, а в ній два ряди жінок, усі, яких він тільки знав — неморальні й моральні. Ряд неморальних очолювала Брілахова мати, аморальних пані Борусяк — вона для Мартіна була втіленням моральності. За нею йшла мати Поске, далі пані Нігемаєр, а десь посередині стояла і його мати. її місце в тій залі не було визначене. Вона його міняла, перескакуючи від пані Борусяк до

Генріхової матері, то знову назад, наче фігурки в трюкових фільмах. Мартін дивився на двері ризниці й пробував, чи слово "батько" пасу, вало б до Альберта, але воно йому не пасувало. Це слово личило старому вчителеві, столярові, може навіть Глю-мові. Слово "брат" Альбертові теж не пасувало, найкраще ліпилося до нього слово "дядько", але й від звичайних дядьків він чимось відрізнявся.

Була вже майже п'ята, і Мартінові стало аж млосно з голоду. О шостій вони мали їхати в Бітенган, і Мартін знав, що Віль уже дістав вудочки, старанно їх випробував, накопав черв'яків і тепер, мабуть, латає в садку саморобні футбольні ворота, міцно прикручує їх дротом, а тоді, сяючи з радощів, побіжить на село запросити сільських хлоп'ят, щоб грати п'ять проти п'яти.

Альберт і Больда вийшли з ризниці. Мартін посунувся, даючи Больді місце поруч з Альбертом. Коли всі сіли, Больда обняла його за шию, погладила рукою по щоці, і Мартін відчув її холодну, вогку долоню, що пахла милом, вузеньку руку, що почервоніла від лугу, вкрилася білуватими зморшками.

— От бачиш, ніде він не дівся,— сказала Больда.— А ти б, замість хвилюватися, дав йому доброї прочуханки. Далебі помогло б.

Вона засміялася, проте Альберт похитав головою і сказав:

— Тепер усе буде інакше.

— Що? — несміливо спитав Мартін.

— Ти переїдеш у Бітенган і там ходитимеш до школи, а потім до гімназії в Брерніху. Я теж там житиму.

Больда неспокійно засовалась.

— Навіщо? — сказала вона.— Мені страшно навіть уявити собі, як ми лишимося без хлопця... і без тебе. Візьми тоді й мене з собою, я вмію доглядати худобу.

Альберт мовчав. .Він обережно перетяв алею, завернув на вулицю Гельдерліна, але поминув церкву і виїхав на вулицю Новаліса. Потім обминув парк, перетяв рінгштрасе і поїхав між скошеними полями, через селище з бараків до гайка. Больда поглядала на нього збоку. АльберГ зупинив машину на узліссі.

— Почекайте тут, — сказав він. — Я скоро повернуся.

Він виліз, пройшов трохи доріжкою, що вела стрімко вниз до брами, тоді завернув на заросле травою узбіччя і зник у заростях. Мартін бачив Альбертову голову, що рухалася над низькими кущами до того міоця, де навколо великого дуба були викорчувані дерева. Там він постояв трохи, спершись на дуба, потім рушив до каземату і в тому місці, де узбіччя було найстрімкіше, почав спускатись униз.

— Не покидай нас, — тихо мовила Больда, не обертаючись.— Або візьми й мене з собою.

Мартін злякався: в її голосі забриніли сльози.

— Усім без тебе буде погано, і бабусі теж. Не роби їй такої прикрості.

Мартін не відповідав. Він дивився на Альберта, що повертався назад до машини.

— Вилазь, — сказав він Мартінові,— мені треба тобі щось показати. А ти почекай тут, як хочеш,— звернувся він до Больди.

Але Больда теж вилізла, і вони втрьох пішли вниз асфальтованою доріжкою, що вела до каземату. Мартін почував себе ніяково. Він тут не

раз бував з Брілахом й іншими хлопцями, а в кущах, крізь які щойно пробирався Альберт, Гребгаке й Вольтере робили щось безсоромне. З дому сюди йти півгодини. Тут дуже зручно було гратися в піжмурки у висохлому рівчаку, що оперізує фортецю, і можна дивитися на димарі й щогли кораблів на Рейні, але самого Рейну не видно. Тільки як вилізти на дах фортеці, то можна побачити і Рейн, і розбомблений міст, що його залізяччя зловісно стирчить над водою. Коло берега червоніють тенісні майданчики, мигтять постаті гравців у білому вбранні, часом долинає сміх або голос судді з білого помосту.

Мартін бував тут не часто, бо Альберт боявся відпускати його далеко від дому. Тепер він стурбовано поглядав на Альберта, що, видно, привів його сюди з якоюсь

метою. Поки вони спускалися доріжкою, було тихо, але тепер від брами каземату стало чутно гомін дітей, що гралися на даху фортеці, і голос якоїсь з матерів, що кричала:

— Не підходь близько до води!

Від залізної, пофарбованої в темний колір брами на дах вели новенькі, зацементовані сходи. Нагорі був водограй, грядки з трояндами і два майданчики, оточені муром, з якого так добре було видно Рейн. Біля майданчиків росли липи.

Мартін розігнався на сходи, проте Альберт зупинився біля брами, покликав його назад.

Мартін глянув на Больду, і та раптом сказала:

— Я краще вернуся до машини. Ти хочеш купити печериць?

— Ні,— відповів Альберт,— я хочу тільки показати Мартінові, де його батько просидів колись три дні ув'язнений.

— То це тут? спитала Больда.

Альберт кивнув головою. Больда здригнулася, наче змерзла, і мовчки пішла назад асфальтованою доріжкою.

Альберт постукав у браму, а Мартін тим часом читав напис великими чорними літерами на жовтій табличці: "Жорж Баломен — тепличні печерцці".

— Тут замордовано Абсалома Біліга, того, що намалював портрет твого батька, — мовив Альберт.

Мартінові стало страшно. З каземату тхнуло кінським гноєм, підвалом, пітьмою. Нарешті брама відчинилася, з'явилась дівчина з брудними руками і соломинкою в роті. Побачивши Альберта, вона сказала розчаровано:

— Ох, а я думала, що це гній привезли. Убивають тільки в кіно, в книжках і в біблії: Каїн

убив Авеля, Давид умертвив Голіафа. Мартін боявся йти за Альбертом усередину, але той узяв його за руку й потяг за собою. Всередині панував сутінок, з льохів, що їм за стелю правили прозорі плитки, просотувалося рівномірне тьмяне світло; слабкі лампочки з паперовими дашками освітлювали високі похилі грядки, намощені шарами, як торти: зісподу земля, перемішана з гноєм, потім самий кінський гній жовтувато-зеленого кольору, потім знову земля, вже темніша, майже чорна. На багатьох грядках уже визирали голівки хворобливо білих

печериць, Іще вкритих грудочками землі. Грядки скидалися на таблиці, на таємничі скрині, що з них виростали бридкі клавіші, наче ґудзики на регістрах органа, клавіші, що, здавалось, служили якійсь зловісній меті. Тут убивали людей, тут били, топтали чобітьми його батька й Альберта. Все те робили націсти. Мартін не уявляв собі добре, що означає те слово.

Альберт тлумачив його не так, як у школі. В школі неморальне вважалось чимось жахливим, проте сам Мартін не вважав Брілахову маму такою жахливою; жахливе було те слово, що вона сказала. Альберт називав н а ц і с т і в жахливими, а в школі казали, що вони не такі вже й погані і що на світі є люди, жахливіші за не таких уже й поганих наці-с т і в, — росіяни.

Дівчина з соломинкою в зубах відступила, а з дерев'яної комірчини назустріч їм вийшов чоловік у сірому робочому халаті і в полотняному картузі. Навколо його круглого лагідного обличчя кучерявився сивий димок сигарети.

— Якщо ви маєте кінський гній...—озвався чоловік,— якщо ви... Кінський гній дуже важко дістати.

— Ні,— відповів Альберт, — я тільки хочу ще раз поглянути на це місце. Я був тут ув'язнений разом з батьком оцього хлопця... а одного нашого приятеля тут замордували націсти.

Чоловік відступив назад, сигарета в губах у нього затремтіла, і він, рвучко натягнувши картуза на чоло, тихо сказав:

— Mon dieu! 1

Альберт озирнувся довкола. Всюди були вологі, темні, кам'яні стіни з чорними ямами льохів і грядки, схожі на таблиці, на регістри органа, з яких витикалися потворні клавіші. Над грядками здіймалася легенька

пара. Мартінові здавалось, що від клавішів у землю тягнеться дріт і варт натиснути на них, як десь на невідомій глибині станеться вбивство.

На стіні висіли на цвяшку сірі халати, а під ними дівчина-брудними руками перебирала в кошику печери-•ці. За скляними дверима в комірчині видно було жінку з накрученими косами, що виписувала рахунки — пиль-

9*

но виводила хімічним олівцем на маленьких квитанціях цифри й слова. На даху якийсь хлопець затарабанив палицею по скляних плитках. У підземеллі, наче у вулкані, покотилась луна, а нагорі якась мати верескливо закричала:

— Обережно! Обережно, кажу!

— Його розтоптали,— сказав Альберт, — у якомусь із цих коридорів. Навіть тіла потім не знайшли. — Він раптом завернув у один з бокових переходів, тягнучи за собою Мартіна, й показав на льох, де густо росли гриби.

— А тут,— сказав Альберт тихо,— били, топтали чобітьми твого батька... і мене також... ніколи не забувай про це.

— Mon dieu! — знову зітхнув чоловік у сірому халаті.

— Не дурій! — кричала десь нагорі мати.

— Дякую і вибачте, що потурбував,— сказав Альберт, подав чоловікові у сірому халаті руку й потяг Мартіна до відчиненої брами.

На подвір'ї стояв якийсь чоловік — він привіз гній, що його так нетерпеливо чекали. Чоловік у сірому халаті, усміхаючись, підбіг до нього, квапливо зняв замок, яким до маленької легкової машини був причеплений візок, і вони удвох потягли його всередину каземату. Візок був повний свіжого кінського гною, що з нього ще навіть ішла пара.

— Важко він мені дістався,— сказав чоловік, що привіз гній.—Треба пильнувати, а то в школі верхової їзди хтось нам хоче ногу підставити.

Підштовхуючи візок, вони зникли в темному коридорі, що тхнув вологою. Звідти довго чути було окремі слова: "школа верхової їзди... пильнувати... підставити ногу..." Дівчина з соломинкою в роті вийшла з середніх дверей і зачинила браму.

Мартін залюбки вибіг би на дах каземату, де росли троянди на грядках, бризкав водограй і де були два майданчики, з яких видно Рейн. Залюбки пройшовся б вис-хлим рівчаком, де валялися вкриті мохом бетонні плити, а над кручею росли старі тополі й дуби.

Але Альберт вів його назад стрімкою асфальтованою доріжкою повз кущі. Больда сиділа біля машини на зеленому узбіччі і махала їм рукою.

— Не дурій!— кричала якась мати нагорі в парку.

— Об ережно! Обережно, кажу! — вторувала їй інша. — Не підходь близько до води!

Вони мовчки сіли в машину. Цього разу Больда примостилася ззаду, і від неї й досі ще пахло чистотою. То був дух свіжої води, мила і нашатирю, який вона домішувала до лугу.

Мартін сів поруч з Альбертом і аж злякався, коли глянув на нього збоку. Він, здавалось, постарів — раптово, за один день. Став майже такий старий, як учитель або столяр. Мартін відчував, що все це якось

пов'язане з націстами, і соромився, що не гаразд уявляв собі значення того слова. Він знав, що Альберт не бреше і що націсти були справді жахливі, якщо Альберт так каже, проте в цьому питанні Альберт стояв сам проти багатьох, які говорили, буцімто націсти були не такі вже й погані.

Альберт стиснув Мартінові руку так міцно, що аж йому стало боляче, й сказав:

— Ніколи не забувай про це... Бо якщо забудеш... Але Мартін квапливо відповів:

— Ні, ні, я не забуду.

У нього довго ще боліла рука там, де її стиснув Альберт, і він відчував, як йому закарбовується в пам'яті темне приміщення, що тхне вогкістю, кінський гній, грядки, немов дивної форми органи, з грибами, схожими на клавіші, від яких струни ведуть десь далеко вглиб. Т^м убивали людей, і це йому назавжди закарбувалося в пам'яті, як згадка про ресторан Фовінкеля.

— Боже мій,— знову мовила Больда,— не забирай ти лишень хлопчика, чуєш, не забирай! Я все робитиму, що ти захочеш і як захочеш, тільки лиши його в нас.

— А Генріх теж перебереться зі мною в Бітенган? — несміливо спитав Мартін.

Він уявив собі Генріха далеко від дядька Лео: як той позбудеться своїх вічних турбот, як сидітиме біля маслянки, що її дядько Віль завжди підсував йому і, всміхаючись, докладав у неї масла.

— Він теж перебереться зі мною,— уже наполегливіше спитав Мартін, — чи я там буду сам?

— Я житиму з тобою,— відповів Альберт,— а Генріх приїздитиме до тебе, коли захоче. Я привозитиму його на машині, бо ж завше матиму в місті справи.

В Бітенгані нема де жити аж двом хлопцям. Та й мати його не пустить, він їй потрібен.

— Вільму теж треба брати разом з Генріхом,— боязко сказав Мартін.

Він уявив себе в чужій школі з чужими хлопцями. Він знав лиш декількох з них, з якими грав у футбол.

— А чому треба конче брати В ільму?

— Бо Лео б'є її, як нікого немає, вона боїться лишатися з ним і плаче.

— Нічого не вийде,— сказав Альберт.— Я не можу привезти до своєї матері аж трьох дітей. Та й не будеш же ти цілий вік жити з Генріхом.

Альберт зменшив швидкість і замовк. Він обминув євангелицьку церкву, а коли знову озвався, то голос у нього був, ніби в службовця довідкового бюро. В його словах була мудрість без пафосу, вони звучали як безкоштовна довідка, текст якої докладно визначений і не вимагає емоційного забарвлення.

— Тобі все одно доведеться колись розлучитися зі мною, зі своєю матір'ю, з усіма нами, і з Генріхом теж... Та й Бітенган не край світу. Там тобі буде краще.

— А зараз ми заїдемо по Генріха?

— Потім заїдемо. Спершу спакуємо речі і я зателефоную твоїй матері. Зараз ми приготуємо все, що тобі треба буде на той тиждень. Слухай, — сердито обернувся він до Больди,— перестань рюмсати.

Але Больда не переставала, і Мартіна лякали її сльози. Запала мовчанка, чути було тільки Больдине хлипання.

XIX

Нелла заплющила очі, потім знову розплющила, і так кілька разів, але картина й далі стояла перед очима: алеєю йшли тенісисти, молоді герої в білому вбранні. Ішли по двоє, по троє, по четверо, наче за вказівкою режисера, який, проте, не дозволяв їм зупинятись у затінку дерев біля церкви, щоб вийняти з гаманця гроші.

Вони бадьоро простували по алеї, осяяні зеленавим світлом, що пробивалося крізь листя. Зелені молодики, що йшли наперед визначеним шляхом, обминали церкву, переходили вулицю і зникали в парку.

Чи вона з глузду з'їхала, чи тенісний клуб сьогодні влаштував у парку бенкет? Бо коли відбувався матч, їй чути було дрібний перестук сірих м'ячів, вигуки. Буйна червінь майданчика, брязкіт зелених пляшок десь на задньому плані, а на обрії ніби чиясь невидима рука тягне з-за лаштунків барвисті прапорці невидимих кораблів, аж поки вони зникають разом з хмарою чорного диму... Нелла спробувала порахувати молодиків, та скоро знудилась і перестала на двадцятому; а їх ішло все більше й більше, струнких, усіх однакових, у білому вбранні. До її слуху долинув сміх, молодики все йшли і йшли, бадьорі мамині синочки, що не відрізнялись один від одного ні зростом, ні одягом.

Вони вигулькували," сміючись, з-за будинку Надоль-те, і Неллу посіла думка, що це або сон, або вона справді збожеволіла. Ніщо не могло розвіяти тієї картини. Сірої Альбертової машини ще не було, а мрії про Рая теж не снувалися, такі солодкі мрії про те, як Рай повертається з

вокзалу; сріблясто-сірі стовбури акацій, яскраво-зелені смуги на них, мох у ямках, де збиралася дощова вода, чорні смуги, наче свіжа смола, сіро-зелене листя, і Рай, що йде від трамвая, стомлений, зневірений, але все-таки повертається.

Мрії більше не снувалися. Молодики все йшли, і то був таки не сон: примарна професія довела свою реальність тим, що незабаром скінчилася.

Тепер алея порожня, алея, на якій Рай ніколи більше не з'явиться, лишилося тільки триматися за кільце з золотої парчі та курити сигарети. їй здалося, наче вона знову чує відлуння, що зриває машкару з брехні: "...юрер, "....арод, ...атьківщина..." Те відлуння падало на неї як прокляття, на неї, бракований продукт фабрики вдів, що навіть коханця собі не завела.

Між фіранкою і вікном набралося диму. Нелла хотіла їсти, однак їй бридко було йти на кухню. Там усюди стоїть немитий посуд, брудні тарілки, чашки, каструля з засохлими недоїдками, непоспорожнювані ринки. В чашках, у недопитій каві, плавають недокурки — усе свідчить, що їли там поспіхом. Та ще й Альберт не прийшов. Дім такий порожній і тихий, навіть матері не чути.

У Бітенгані Альбертової машини теж не було. Віль із цвяхами в роті і з молотком у руці майстрував у садку саморобні футбольні ворота, білизна вже висохла. З мальовничої долини Брер повівав свіжий вітерець. Біля дверей стояли зелені ящики з пляшками пива. Аль-бертова мати, усміхаючись, брала саме від хлопчака з різниці червону шинку, а з його обличчя видно було, що йому теж дещо перепало.

Але навіть дорогою додому Нелла не зустріла сірої Альбертової машини. Так і доїхала додому веселим автобусом, що наслідував сигнал поштового ріжка.

їй знову вчулося те мурмотіння, відгомін минулих років: "...юрер, ...атьківщина, ...арод". Безголова брехня, що звучить як прокляття. Здається, так уже триває тисячі років. Давно зотлілі покоління приносили себе в жертву таким самим ідолам. їх палили, розчавлювали, душили газом, стріляли — і все задля цих трьох скалічених слів.

З-за вілли Надольте на порожню алею знову висипалась пайка зелених молодиків, цілих п'ятеро, струнких, бадьорих, остання ланка урочистої процесії. Вони поминули церкву, перейшли вулицю і зникли в парку.

Добре часом заїхати до патера В іліброрда, слухати його приємний голос, що живив її мрії, що пояснював і заспокоював, так само, як заспокоював інколи Шурбігель своїми компресами втіхи, щастям із прейскуранта зичливого перукаря. ^

То була більша приємність, ніж одноманітний спів черниць, що вічно дивляться на розп'яття й моляться. Добре їм молитися: Альберт перебрав на себе всі їхні світські справи, всі обрахунки.

За ту роботу він отримує від черниць зворушливі подарунки: каву і печиво, квіти з монастирського саду, крашанки на Великдень, анісовий пиріг на різдво.

Освітлення в боковій капличці, де моляться черниці, тьмяне й гнітюче, а на блакитну завісу падає чорна тінь від ґрат.

їй більше не щастило пов'язати згадку про В іліброрда з чимось приємним, а думка, що колись знову доведеться слухати Шурбігеля, була просто нестерпна. Розвіявся сутінок, насичений парфумами, і в яскравому світлі ламп з'явився профіль Гезелера. Інтелігентне вбрання, що його легко можна поміняти. Убивці на вигляд не страшні, не моторошні, з них не вийдуть зловісні постаті в мріях, герої в багатих на

відтінки фільмах: вони лише заповнюють рекламні фільми, їм, авантурникам за кермом машини, пасує тільки рівне освітлення.

Неллі знову вчулося відлуння, що розвінчувало брехню: стіни каплиці ковтали початкові приголосні — одне "ф", одне "н" і одне "б" — як данину за неї, і повертали тільки безголові склади.

Тепер на алеї грався якийсь білявий хлопчик: кривуляв на червоному самокаті від дерева до дерева. Зелені молодики більше не з'являлися.

Нелла злякалась, коли почувся стук у двері, і машинально сказала:

— Прошу!

Побачивши обличчя Брезготе, вона здогадалася, що має статись. На ньому була написана смерть, як колись на обличчі в Шербрудера. Вона читала на ньому дію своєї всемогутньої усмішки.

— Прошу, заходьте, — ще раз мовила вона.

— Брезготе,— відрекомендувався він,— я чекав тут на Альберта.

Нелла згадала, що десь уже бачила його.

— Ми, здається, знайомі?

— Так. Пам'ятаєте прогулянку за місто? — Він підійшов ближче.

— Ага, справді! — сказала Нелла.

Зблизька приреченість на його обличчі проступала ще чіткіше. її усмішка стала для нього смертельною.

— Скажіть тільки слово, і я вб'ю Гезелера!

— Невже вбили б?

— Уб'ю, і то негайно! ^

— Ви думаєте, варто? — спитала вона.

Чи вблоцюги конче мають бути неголені? Він колов її шию підборіддям. Неллі не хотілось розчаровувати його, але вона не змогла стримати сліз. Він палко цілував її, підштовхуючи до ліжка. Намагаючись утриматись за щось, вона натрапила на ґудзик вентилятора, і лагідне, лопотюче гудіння заглушило чудне хлипання Брезготе. Так діти в якомусь занехаяному гаражі намагаються звільнитися від смертельного страху, але ніколи не називають це коханням.

— Ідіть собі, — мовила вона, — прошу вас, ідіть собі.

— Чи можна мені ще колись зустрітися з вами? — спитав Брезготе, схлипуючи.

— Добре, — відказала Нелла,— тільки хай колись пізніше.

Не розплющуючи очей, вона почула, як Брезготе пішов, і, натиснувши рукою ґудзика, вимкнула вентилятор. Але тиша пригнічувала її, і вона знову ввімкнула його. На щоці лишився дух Брезготе: солонуватий, змішаний з запахом тютюну й коньяку. Є надія, що вона, бракований продукт фабрики вдів, порятує від смерті одного неголеного волоцюгу.

Надворі зупинилась Альбертова машина, і почувся Мартінів голос. Ще ніколи він не здавався їй таким дзвінким і чужим. Ось хлопець прожогом убіг до Аль-бертової кімнати. Больда сміялася, щось казав Брезготе, потім надійшов Альберт.

Раптом на мить стало тихо, і тоді Нелла почула, як Брезготе сказав те, що Альберт давно вже прочитав на його обличчі:

* — Пані Бах... Нелла вже вернулася.

Потім вони почали випробовувати настільний теніс. М'ячі стукотіли, падаючи на підлогу.

— Сорочки! — закричав Мартін,— Треба взяти соки й підручники!

— Та хай, — сказав Альберт,— я потім тобі все привезу.

Знову почувся стукіт тенісних м'ячів по підлозі, потім хтось постукав у її двері, і Альберт сказав сердито:

— Не заходь туди, нехай мама відпочине. Вона приїде пізніше.

— Справді приїде?

— Звичайно,— відповів Альберт.

М'ячі заторохтіли знову — уже в коробці. Вона чула стукіт спершу в кімнаті, тоді в сінях у садку. Зненацька Брезготе спитав Альберта:

— То ти нічого не думаєш робити?

— Ні,—відповів Альберт.

Машина рушила, і знову стало тихо. Нелла була вдячна Альбертові, що він поїхав і що не пустив до неї Мартіна. В кухні тихо забряжчав посуд, що його Больда збирала мити, неголосно, але страшенно фальшиво наспівуючи "І вмер ти за наші гріхи".

Хлюпіт води і брязкіт посуду на хвилю заглушили її голос, але потім Нелла знову почула: "На господа всі покладімось".

Зарипіли дверці буфета — Больда відчинила його, склала туди тарілки й почовгала до себе нагору.

Аж тепер, серед цілковитої тиші, Нелла почула матір, що, наче в'язень, ходила по кімнаті. Потім завважила лагідний шурхіт вентилятора. Вона вимкнула його, і їй здалося, що тиша видушує з неї сльози. Вона заридала.

XX

Зустріч у кав'ярні не відбулася — несподівано вирішили переїжджати сьогодні ж таки.

У транспортній конторі замовили машину, але вона виявилась завелика. Майно Брілахів навіть чверті її не засягло. Меблі, прикрашені всілякими скатерками та завісками, паперовими й крамняними, в кімнаті мали "цілком пристойний вигляд", але не витримували критичного ока сусідів, що неприхильно стежили за тим раптовим переїздом.

Коробка з-під маргарину, повна іграшок, Генріхове ліжко — двері, прибиті до дерев'яних оцупків, із старим сінником з морської трави, оздоблене клаптем старої фіранки, два стільці і стіл, що на нього свого часу клали лікті Герт, Карл і Лео. За шафу правила широка дошка, запхана між стіну й буфет. У дошку позабивано гачки, а зверху від куряви й бризок вона була закрита цератою. З усього того виділялися тільки дві речі: Вільмине ліжечко — подарунок пані Борусяк, у якої діти були вже дорослі, та буфет, пофарбований під червоне дерево, що його куплено два роки тому. Приймач залишився в Лео, а він завше замикав двері, як ішов.

Вісім років вони мешкали в цій кімнаті, прибирали її, мастили, фарбували, не раз лагодили, але тепер відкрилася її вбогість, і Генріх аж злякався: зрушені з своїх місць речі мали вигляд недбало зібраного докупи мотлоху, який навряд чи варто було перевозити. Пекар стояв і наглядав за робітниками, що насилу стримувались, аби не глузувати з тієї мізерії.

— Обережно, тут скло! — крикнув пекар, коли робітники брали коробку з посудом.

На його обличчі проступав сумнів: він, здавалося, розмірковував, чи не надто дорого все це йому обійде-

ні

ться. Раптовий переїзд, двоє дітей і сором, що до його заможного дому везуть таку мізерію.

Генріхові доручили глядіти В ільму, що безперестану плакала, відтоді як чужі людизабрали її коробку з іграшками. Генріх лівою рукою міцно тримав В ільму, а правою все своє багатство, надійно сховане між книжками, молитовником, шкіряним ранцем і зошитами — батькову брошуру: "Що треба знати автослюсареві, щоб здати екзамен на підмайстра", батьків знімок і вісім коміксів: "Привид", "Тарзан", "Тіль Уленшпігель" та "Бонді". А ще була там фотографія жінки, що раніше важила понад центнер. "Вілла Елізабет" — грот із вулканічного каменю, чоловік з люлькою в зубах біля вікна, а позаду — виноградник. Генріх був наляканий не тільки вбогістю, що відкрилася, коли винесли меблі й спакували речі, а ще й тим, що кімната так швидко спорожніла. Сорок хвилин — і по всьому. Лишилися тільки на стіні облямовані пилюкою місцини, де шпалери не зблякли,— там, де висів батьків портрет і образок на пам'ять про його конфірмацію та де стояли буфет і саморобна шафа. Мати вимела сміття—черепки, пластівці пилюки, клапті паперу і щось чорне, що понабивалося в шпари на підлозі.

Пекар недовірливо пробував пальцем темну смужку пилюки навколо жовтогарячих, незбляклих місцин на шпалерах, наче перевіряв, скільки ж її не витирано.

Мати раптом схлипнула й кинула на підлогу лопатку на сміття. Пекар погладив її по плечах і по шиї, але ті пестощі були не дуже переконливі. Мати знов узяла лопатку й віника. Вільма все плакала за своїми іграшками.

— Веди вже її звідси,—сказав пекар.—І візок забери.

Обличчя його було неспокійне і невпевнене, ніби він сам злякався цього раптового переїзду. О пів на п'яту вона заледве дозволила йому поцілувати себе в руку і в лікоть, а тепер ще й сьомої немає, а переселення вже майже закінчене, і робітники стоять унизу на приступцях машини, навіть на чверть не повної, і сигналять до від'їзду.

Генріх невиразно пам'ятав уже один переїзд: холод, дощ, дитячий візок, материні руки, що краяли хліб, брудні військові машини, солдатська хлібина, яку хтось кинув їм, наче випадково. Найдужче запам'ятався йому ясно-зелений казанок, який Герт потім брав із собою на роботу, і те, як він перелякався американського хліба, такого білого, мов папір.

Вісім років прожили вони в цій кімнаті — цілу вічність, і Генріх напам'ять знав кожну підступну шпарку в підлозі, де треба було пильнувати, щоб не подерти ганчірку об скалки, знав трухляві місця, де віск, що ним за наказом Лео натирали підлогу, зникав без сліду, і ті, де треба було ледь мазнути і вже блищало. Жовта пляма на тому місці, де висів батьків портрет.

— Ну йди ж, чого стоїш! — крикнув пекар. Генріх сі упив кілька кроків до дверей, тоді обернувся й сказав матері:

— Не забудь, що в Лео лишився приймач, чашка, глечик і ножик відкривати консерви.

— Ні, не забуду,— відповіла мати, і Генріх відчув з її голосу, що приймача, чашки, глечика й ножика не бачити їм так само, як материного халата з буйними рожевими квітами на чорному тлі, що теж лишився в кімнаті Лео..

Пані Борусяк стояла на сходах і плакала. Вона поцілувала його, поцілувала Вільму, пригорнула їх обох і тихо схлипнула.

— Сердешний мій, хоч би ж тобі там було добре. Поруч стояв столяр, похитував головою і казав:

— Від одного гріха та в другий. За дверима мати кричала:

— Ти так хотів, ти, а не я!

Пекар щось глухо відповідав їй. Слів не можна було розібрати, але голос звучав непереконливо.

Робітники надворі сигналили все нетерплячіше. Генріх підійшов до вікна в коридорі і глянув униз. Машина звідти була схожа на розпоротий живіт огидного чудовиська, що поглинуло крамничку торгівця старим мотлохом,— брудні зношені речі, побиті меблі, скидана докупи мізерія, а зверху — Генріхове ліжко, перевернене догори дном: пофарбовані в сірий колір двері, що аж тепер показали, звідки вони, — "Фінансове управління, кімната № 547". їх приніс якось Герт, а крім них — ще чотири оцупки, відрізані від сволока, кілька цвяхів і молоток. За п'ять хвилин ліжко було готове.

— Чудове ж, правда? Ану, лягай,— сказав він. Генріх ліг, і відтоді, ще навіть півгодини тому, ліжко

справді здавалось йому чудовим.

Вантажники стояли на приступці машини, курили, поглядали вгору на вікна й свистіли, заклавши пальці до рота.

"З одного гріха та в другий",— сказав щойно столяр, і Генріх подумав про слово, яке два тижні тому мати мовила пекареві, те саме слово, що було написане на стіні в коридорі. Він глузливо посміхнувся, згадавши, що те саме можна ще назвати й "поєднанням".

Мати вийшла з відром на сміття. Вона була заплакана, і вперше Генріх побачив у неї на обличчі те, що досі помічав тільки в інших жінок, — темні червоні плями, її гладенькі чорні коси були розпатлані.

З обличчя в пекаря, що стояв поруч із столяром, зійшов гнів, і воно знову стало добродушне, як завше.

Генріх боявся добродушних людей. Вони були як улесливі вчителі, що від них усього можна сподіватися. То вони добродушні, то починають лютувати, а нарешті й самі вже не знають, якими їм бути, наче артисти, що забули свої ролі.

— Підеш тй нарешті чи ні, бовдуре! — закричав пекар.— Бери візок — і гайда!

— Чого ти напав на дитину! — крикнула й собі мати і, ридаючи, схилилась на груди пані Борусяк.

Столяр одвів пекаря вбік, а мати сказала тихо:

— Іди вже, Генріху, йди.

Але він боявся йти вниз. Там зібралися всі с}'сіди. Брезгени глузливо оцінювали їхні меблі. Вони сказали: "Який пан, такий і каптан",— і та приказка помандрувала від дверей до дверей — від Брезгенів до господарки молочної крамнички, а від неї до старого пенсіонера, колишнього службовця ощадкаси. В його вустах вона прозвучала як остаточний присуд. Вони стояли внизу, глузливо перешіптуючись, і Генріх боявся йти повз них. Колись, як він ще купував харчі на чорному ринку службовцеві ощадкаси, той завжди був ласкавий до нього, а тепер давно вже не вітається з матір'ю, так само, як і Карл. Але ж господарка молочної крамнички сама н е-моральна, а Брезгени, казав столяр, власник будинку, — с в и н і.

Тепер би йому міг допомогти тільки батько. Він узяв би його за руку й повів униз повз пенсіонера, повз господарку молочної крамнички і повз "свиней". Генріх думав про батька так, наче знав його, і насилу стримував сльози.

— Так, так,— чув Генріх пенсіонерів голос,— давня мудрість правду каже. Який пан, такий і каптан.

Генріх ненавидів їх усіх. Він глумливо посміхався, але сльози були сильніші за ненависть і глум, а він нізащо не хотів іти повз них із заплаканими очима. Мотлох у машині здавався йому дедалі огиднішим. Сяяло сонце, внизу збиралися люди, а на сірих дверях між ящиками й мотлохом виднів напис: "Ф і н а н с о в е управління, кімната № 547". Добре, що хоч Вільма перестала плакати, але вантажники все свистіли і плювали на брук, намагаючись попасти в недокурки.

Генріхові здалося, що він приречений вічно стояти тут біля вікна, серед заплаканих жінок, над розвернутими нутрощами злиднів у машині. Важко було стримати сльози, але він стримав, і час зупинився, як для приречених. Внизу свині щось мурмотіли до молочарки, позаду столяр щось тихо казав пекареві, і з голосу його було знати, що він хитає головою. І раптом Генріх виразно почув слово: неморально. Крига нарешті розкололася і добре, що розкололася.

Генріх злякався, коли почув крізь вуличний гамір ґудок Альбертової машини, і навіть не повірив своїм очам, як побачив, що старий сірий мерседес заїхав на подвір'я. Він бачив його, але не вірив своїм очам, не годен був повірити. Адже він приречений був стояти тут, між свиньми, що юрмились унизу, і матір'ю з плямами на обличчі, що плакала нагорі. Вантажники свистіли, водій сидів у машині й сигналив без кінця: він, очевидно, заткнув сірника в гудок, і той лунав безперервно — безперервний сигнал приреченості, а внизу хихотіли "свині".

Альберт піднімався сходами дуже швидко. Генріх пізнав його ходу, пізнав Мартінів голос, що кликав:

— Генріху, Генріху, що сталося?

Та Генріх не обернувся і стримав Вільму, що випручувалася і хотіла побігти назустріч Мартінові. Він не поворухнувся навіть тоді, коли Альберт торкнув його за плече. Він усе не міг повірити, що йому не самому доведеться спускатися сходами. Тепер уже легше було стримати сльози. Він швидко обернувся, глянув в обличчя Альбертові і зразу побачив, що той зрозумів — єдиний, хто міг таке зрозуміти, Мартін дивився у вікно на машину внизу. Генріх допитливо глянув на нього: як він сприймає цей очевидний вияв їхніх злиднів. І здивовано, але й полегшено, помітив, що Мартін не зрозумів. І відразу ж подумав, що Мартін ще дитина, з тих, про яких кажуть: "Якщо ви не будете такі, як вони..." Добре, що Мартін не зрозумів, так само, як добре, що зрозумів Альберт.

Мартін дуже здивувався й спитав:

— Ви переселяєтесь?

— Так,—відповів Генріх,—переселяємось до пекаря, нині ж таки.

Тепер Мартін теж зрозумів, і вони обидва подумали про те слово. Вони глянули вгору, де Альберт розмовляв із матір'ю, пекарем, пані Борусяк і столяром, і їх зовсім не вразило, що Брілахова мати плаче на грудях в Альберта. Нарешті вона витерла сльози і рушила руч об руч з ним униз сходами.

— Ходімо,—сказав Генріх,—нам треба вже сідати. Мартін захопив Генріхів ранець, а Генріх узяв на

руки В ільму. Повільно переступаючи зі східця на східець, Генріх твердо подивився у великі темні, глузливі очі молочарки, подивився навіть на Брезгенів — на тих чотирьох "свиней", які стояли купкою один біля одного.

Круглі, ситі обличчя, які щось мовчки жували. Глянув через голову молочарки й на того, що стояв позад неї, — це з ним вона стала неморальна. Його звали Гуго. Він теж жував — саме витяг з рота риб'ячого хвоста. Свині опустили очі, молочарка витримала його погляд, а пенсіонер навіть прошепотів:

— Ти не хочеш зі мною попрощатися, Генріху?

Та Генріх промовчав. Він чув за собою ходу переможної процесії: Альберта, що наче аж пересміювався з матір'ю, пані Борусяк, столяра і, нарешті, пекаря. Молочарка глузливо прошепотіла:

— Ну майже як весілля.

Гуго мовчки плямкав, у руках у нього блиснула золотом друга рибина.

Генріх уже бачив унизу яскраве сонячне світло, що лилося крізь відчинені двері, і відчував, що його думки ще не зовсім тут, коло цієї переможної процесії, а там, нагорі, приречені стояти на чатах між

свиньми і боягузливим пекарем. Він ніколи не забуде вигляду ма<г шини з мотлохом і почуття приреченості, посиленого безперервним гудком унизу.

Мартін уже кілька разів питав його щось, але Генріх не відповідав, бо думки його були нагорі біля вікна, ще далеко звідси, він тільки знав, що Альберт і Мартін обидва зрозуміли те, що вони й мали зрозуміти. Той вираз у Альбертових очах, та коротенька мить і те, що Мартін вчасно зрозумів усе, врятувало Генріха від приреченості.

— Ну кажи ж бо! — нетерпляче питав Мартін.— Ви лишитесь у пекаря назавжди?

-г— Так,— відповів Генріх,— назавжди. Ми ж переселяємось туди.

На вулиці вантажники свистіли й далі, та в пекаре-вому голосі зненацька знову забриніла відвага і впевненість. Він гукнув:

— Зараз, ми вже йдемо!

— Ходімо,— сказав Альберт за плечима в Генріха. — Ти поїдеш із нами, і Вільма теж.

Генріх здивовано обернувся до матері, але вона усміхнулась і сказала:

— Так буде краще. Ви повернетесь у неділю ввечері з паном Муховим. Доти ми все влаштуємо. Я вам дуже вдячна, — звернулась вона до Альберта, але той лиш мовчки кивнув головою і якось дивно подивився на неї: в материному погляді заблисла надія. У їхніх очах Генріх прочитав обіцянку, здавалося, що вони порозумілися — коротесенька мить несподіваного порозуміння. Генріх подав матері руку, мати поцілувала Вільму, і він пішов слідом за Альбертом на подвір'я. Вільма закричала з радощів, побачивши сіру Альбертову машину.

XXI

Пекарчук, тікаючи, залишив після себе невеликий скарб: портрет якоїсь співачки на стіні, дві пари подраних шкарпеток, заіржавілі леза, не до кінця видавлений тюбик зубної пасти, випалений цигаркою слід на пофарбованому в білий колір столику, давні-предавні вечірні газети в шухляді і малюночок із цигаркової коробки: "Правдива Африка". На малюночку паслися зебри, жирафи об'їдали дерева, розмальовані білою фарбою туземці виглядали з кущів, чигаючи на левів.

Пекар велів залишити Генріхове ліжко надворі: дерев'яні оцупки і двері з написом: "Ф і н а н с о в е управління, кімната № 547".

— Хай спить на челядниковому ліжку.

— А я?

— Хіба в тебе немає ліжка?

— Немає.

— А де ж ти спала?

— У Лео, звичайно.

— А раніше?

— Ми те ліжко спалили. Воно було надто старе. Довелося вносити Генріхове ліжко, а пекарчукове

лишити для неї самої. Воно було білого кольору, залізне і майже зовсім нове.

Поки робітники заносили її речі до пекарчукової кімнати, вона спорожняла комірчину, де лежав раніше всякий непотріб. Бозна-колишні кекси з кукурудзяного борошна торохтіли в бляшаній коробці, наче камінці. Вона відносила все до комори: коробки з-під сухарів, старі мішки з-під борошна, рекламні картонні фігурки шоколадних фабрик, що давно вже збанкрутували, теч-ки, на яких красувалися прізвища, давно вже викреслені з торговельних довідників, величезні плитки шоколаду, срібний папір, зліплений у кулі, такі завбільшки, як футбольний м'яч, кухарі з білого картону, усміхнені кухарі, що вимахували величезними ложками з назвою фабрики, яка виробляла порошок на пудинги, усміхнені індійки з карбованої бляхи, що пропонували праліне: "III ербет — солодкий, смачний". Були там і яскраво-червоні вишні, вирізані з фанери, зелена помадка з паперу, і величезна бляшана коробка, що й досі пахла евкаліптом і нагадувала їй дитинство, коли вона кашляла цілу ніч, а батько лаявся, і що дужче він лаявся, то дужче вона кашляла. А ще дві знайомі фігури — блакитний хлопчик, що їсть сухарика, і срібний кіт, що п'є какао.

Робітники складали в кімнаті її майно. Вона чула їхній сміх, несміливу пекареву мову і злякалась, коли їй на плече раптом лягла легка, але дужа рука — та, що завжди тримала ручку каси, наче стерно корабля.

Дружина пекаря усміхнулась, і вона даремно шукала за тією усмішкою якоїсь задньої думки.

— Влаштовуйтесь як дома. Тут спатиме хлопець!

— Так.

— Добре надумали, виносьте все це до комори. Але, може, діти гралися б цими речами?

— О, справді, це були б чудові іграшки.

Пекарка взяла з підлоги величезну плитку шоколаду, витягла з кутка картонну вантажну машину, що на ній була вибита назва млина, і, усміхаючись, показала на бляшану індійку:

— Це дітям має сподобатись.

— Ще б пак.

— Ну, то беріть їх.

— О, дякую!

— * Нема за що.

Знову легка рука лягла їй на плече і приязно, по-товариському стиснула його.

— Влаштовуйтесь як дома.

— Дякую.

— Думаю, що вам буде в нас добре.

— О, я теж думаю!

— От і гаразд. До побачення.

— До побачення.

Вона склала коробки одну на одну, згорнула докупи мішки й почала переносити все те до комори. А сама згадувала дядька Генріхового товариша: так раптово пригорнулась до чужого чоловіка, зі страху, з люті на пекаря, нічого не думаючи, а як, злякавшись, хотіла відхилитися, то

відчула, як він легенько стиснув її рукою і на мить торкнувся вустами її шиї. Внизу, в коридорі, коли він від'їздив з дітьми, то поглянув на неї не так, як дивляться на кожну жінку.

Вона усміхнулась, відсунула набік подертий параван і здригнулася з несподіванки: перед нею стояли знайомі фігурки, закурені, вкриті павутинням, але й досі яскраві. Вона стерла рукою бруд. То були герої стародавнього німецького епосу, фанерні постаті, виконані в таких самих барвах, як і на малюнках. Такі фігурки перед війною Бамбергер дарував найкращим своїм покупцям. Зігфрід із чубом як свіже масло і в яскраво-зеленому вбранні, з мечем у руці — він цілиться в яскраво-зеленого дракона, достоту як святий Юрій. Поруч із ним — Крімгільда, Фолькер, Гаген і гарний, маленький... як його звуть? Гізельгер. Вони прибиті рядком на широку руду лату, а на ній жовтими, як жовток, літерами написано "Яєчні макарони Б а м б е р г е р а".

Вона не почула, як до комірчини зайшов пекар. Він торкнув її за плече:

— Усе вже готове, ходімо глянеш... Боже мій, чого ти знову плачеш?

Вона мовчки знизала плечима, взяла широку лату з фанерними постатями й понесла її повз пекаря до кімнати.

Пекар подався за нею.

— Навіщо вони тобі?

— Почеплю на стіну,—відповіла вона, схлипуючи.

— Таку погань? Та я куплю тобі гарні картини, справжні. Озера,— сказав він несміливо,— каплички серед лісу, козулі... усе куплю для тебе. Не вішай такої погані на стіну.

— Дай спокій,— сказала вона.— Мені ці фігурки подобаються.

У кімнаті вже було прибрано: вбрання її висіло в пе-карчуковій шафі, посуд був складений у шухлядах буфета, коробка з іграшками засунута під ліжко. В кутку стояло Вільмине ліжечко.

— Хіба дитина спатиме тут?

— А ти гадаєш, що незручно?

— Не знаю, —нерішуче сказала вона і, поставивши рекламні фігурки Бамбергера на шафу, додала: — Хай діти тішаться.

— Це ж несмак,— сказав пекар і відвернувся, коли вона почала розпаковувати свою торбину.

Спочатку вона дістала чоловіків знімок, повісила його в головах над ліжком, на цвяшок, де ще й досі, як віночок, поблискувало мідяне кільце від якоїсь іншої картини.

— Отут?

— Так, — сказала вона, — хай висить тут.

Потім дістала запальничку, рвучко поставила її на буфет, поряд поклала годинника на зношеному ремінці, потім хапливо знайшла серед Вільминих іграшок брезентову торбинку на Карлів казанок і теж поклала біля годинника.

— Де мій кошик з нитками?

— Ось,— відповів пекар, висуваючи одну шухляду й дістаючи його. Вона вихопила кошика з пекаревих рук, знайшла пилочку до нігтів Лео і поклала її поряд із торбинкою на Карлів казанок.

— Іди, — мовила вона тихо, — лиши мене саму.

— Я хотів тобі показати ванну. А це ось ключ до квітника на даху.

— Господи, лиши мене хоч на мить— саму!

— Навіщо тримати весь цей мотлох? Я куплю тобі новий годинник. А запальничка заіржавіла і не горить.

— Господи,—сказала вона,—та йди вже! Пекар позадкував до дверей.

Вона засунула завісу і лягла на ліжко ногами до узголів'я, щоб видно було знімок усміхненого фельдфебеля, що висів у головах над ліжком. Праворуч, яскраві навіть у сутінку, стояли Бамбергерові герої "Старо да в-нього німецького епосу", і вона пошукала серед них свого улюбленця — мужнього і водночас лагідного Фолькера з каштановим чубом, що стояв у червоній шкіряній камізельці із зеленою лірою в руках поруч з Гагеном. Вона зовсім не думала про Лео, не думала навіть про свого чоловіка, а тільки про іншого, що на мить торкнувся щокою до її шиї, і знала, що сподобалась йому і що він теж думає про неї.

Він усе збагнув, допоміг їй, і вона покохала його, як ще нікого досі не кохала. Його рука затрималась довше, ніж буває в таких випадкових обіймах. Він ще прийде, він привезе її дітей, і вона побачить його. І коли тихо, не постукавши, зайшов пекар, вона гримнула на нього:

— Ти що, постукати не можеш? Дай мені спокій! Він знову боязко відступив до дверей, мурмочучи

щось про ванну, про квітник на даху.

Вона встала, замкнула зсередини двері й лягла в постіль. Усміхнений фельдфебель був надто молодий: дитина, шмаркач, навіть подумати було незручно, що вона колись спала з ним. Запах смоли край військового плацу, смертельно поважний єфрейтор, що схилився над нею в кущах. Вони вперше робили щось інше.

Унизу різко засміялася пекарка, а з коридора долинув сердитий, майже рішучий голос пекаря. Щось мурмочучи, він знову піднявся сходами і заторохтів клямкою.

— Відчини! — крикнув він.

Вона не озивалась і думала про іншого, що навіть ім'я його ще не знала: Еріх, Герт, Карл і Лео розтанули на обрії, а пекаревого обличчя вона вже не могла собі уявити, хоч він і стояв за дверима.

— Відчини! — кричав пекар, і їй було смішно, що в його голосі бриніла погроза.

— Іди геть, — сказала вона тихо, — я не відчиню.

І він піщов. Погрозливо мурмочучи, почовгав униз сходами. Вона думала про іншого і знала, що той інший ще прийде до неї.

XXII

Спочатку вони грали у футбол із сільськими хлопцями, що їх запросив Віль. Трава була скошена, ворота полагоджені. Грали захоплено, аж поки Генріх раптом сказав:

— Я більше не хочу!

Він кинув гру й пішов до Альберта, що пив на ґанку пиво й читав газету. Але й там Генріх довго не затримався, а обійшов будинок і сів коло повітки на дровітню, біля якої Віль залишив сокиру.

Тут Генріх був сам. Віль пішов у село сповідатись, Альберт читав газету — а він міг сидіти з газетою цілі години. Вільма була на кухні коло Альбертової матері, де та пекла пиріжки і ласкаво, повільно примовляла?

— Щоб пиріжки смачні вдати, треба аж сім речей мати...

Вільма ж мала проказувати за нею, але, крім слів "яйце" і "цукор", нічого не вміла вимовити, і Альбертова мати весело сміялася. Там пахло теплим, солодким тістом, як у підвалі пекарні, а на підвіконні вже холонули на деці жовті коржики.

Потім Генріх почув, що й Мартін сказав:

— Я вже не хочу!

Сільські хлопці програли ще трохи самі, а тоді розійшлися. Мартінів голос долинав тепер з ґанку — Алб-берт учив його грати в теніс. Вони почепили сітку й присунули стола до стіни. Альберт казав: "Добре слідкуй!" або "Отак треба відбивати!". І рівномірний, дзвінкий перестук м'ячів зливався з примовками Альбертової матері: "А до масла й до яйця трішки солі і сальця". Вільма вигукувала — "Цукор!", "Яйце!", і Альбертова мати весело сміялася.

Все було таке гарне — лункий стукіт тенісних м'ячів, радісний Вільмин голос і лагідний — Альбертової матері. Віль був такий самий добрий, як і Альберт. І так гарно, так затишно звучала примовка: "Від пахучого шафрану пиріжок рум'яний стане". Гарне слово "шафран" — таке пахуче, смачне, але все це забавки для д і-тей. Генріха ними не обдуриш — тут щось не все гаразд. Він знав, що пекар не такий добрий, як спершу здавався. Коли мати сказала Генріхові, що вони переїдуть до пекаря, він

подумав: "О т добр е!", але тепер він знає, що їм там добре не буде. Пекар був як ті добродушні вчителі, які у важливу хвилину можуїь розлютитися дужче за інших. Але все-таки пекар не такий поганий, як Лео, і було певно: тепер у низ^буде більше грошей, не доведеться платити за помешкання тощо.

І він поклав у своїй пам'яті до Еріхової запальнички, Гертового ручного годинника і Карлової торбинки на казанок пилочку до нігтів дядька Лео, що під час переїзду попала до материного кошика з нитками, а до Ері-хових, Гертових та Карлових запахів додався запах Лео — туалетна вода і віск до підлоги.

Із кухні долинув сміх і нова примовка: "Пальчики гуляли, сливи позбирали". Альбертова мати місить там жовте солодке тісто і мурмотить свої віршики, ніби якась добра чарівниця ворожить: "Висиплять у хаті, віддадуть дитяті". І Вільма дзвінко, радісно сміється.

Прийшов Віль, заглянув за хату й пішов до Альберта. Генріх чув, що вони говорять про нього.

— Що з хлопцем сталося? — спитав Віль. Альберт відповів тихо, але все-таки Генріх почув:

— Не чіпайте його.

— А не можна йому якось допомогти? — знову спитав Віль.

— Можна, але не зараз,— сказав Альберт.— Буває таке, що ніхто не допоможе.

З села долинув дзвін, лагідний і таємничий. Генріх знав, чому сільські хлопці покинули грати в футбол,— почалася відправа, і вони мали прислужувати в церкві.

— Ти підеш зі мною? — спитав Віль Мартіна.

Той погодився, і стукіт м'ячів зразу ж припинився. Віль знову спитав щось Альберта про нього, і Альберт сказав:

— Не треба, не чіпайте його. Я залишусь тут.

Дзвін лунав таємниче і приємно. На кухні радісно закричала Вільма — її годували вареним яйцем. Все тут гарне, ні до чого не причепишся, але все не для нього. Щось тут не гаразд. І запахи приємні — пахло дровами, печивом і свіжим тістом, але і з запахами теж не все гаразд.

Генріх підвівся з дровітні й стояв, прихилившись до повітки. У вікно йому видно було, що робиться в ресторанчику. Там сиділи люди, пили пиво, їли шинку. Молода кельнерка пішла на кухню нарізати бутерброди. Вона різала хліб, накладала на тарілки скибочки шинки і запхнула один шматок Більмі в рот. Вільма, наморщивши лоба, покуштувала, кумедно плямкнула губами. Обличчя її проясніло і вже просто сяяло з утіхи, коли вона, пожувавши, ковтала м'ясо. Вільма справді мала кумедний вигляд, Альбертова мати засміялася, кельнерка теж, і сам Генріх усміхнувся, дивлячись на неї, але всміхнувся стомлено, знаючи, що всміхається стомлено, як переобтяжені турботами дорослі, що їм не до сміху.

Ту мить до будинку під'їхало таксі. Генріх злякався, він знав: щось сталося або має статися. З машини вилізла Мартінова бабуся, а слідом за нею Мартінова мати.

— Почекайте, голубе,— сказала бабуся водієві і з сигаретою в роті побігла до ґанку.

Обличчя в неї було червоне, сердите. Вона гукнула:

— Альберте! Альберте!

Люди в ресторані кинулись до вікон, кельнерка й Альбертова^мати виглянули з кухні, а з-за хати з газетою в руці вибіг Альберт. Він пішов назустріч бабусі, насупивши брови й повільно згортаючи на ходу газету. Мартінова мати стояла збоку і розмовляла з Альберювою матір'ю, наче все те її не стосувалося.

— Отже, ти нічого не хочеш робити? — голосно сказала бабуся, сердито струшуючи попіл із сигарети.— Тоді я сама поїду і вб'ю його. їдеш ти зі мною чи ні?

— Про мене,— стомлено відповів Альберт.— Коли ви гадаєте, що з цього щось вийде...

— Ще б пак! — відповіла бабуся.— Сідай, мерщій!

— Про мене, — знову сказав Альберт. Він поклав газету на підвіконня, сів ззаду в машину і вже звідти подав руку бабусі.

— А ти таки залишаєшся? — гукнула бабуся Мартї-новій матері.

■ Та відповіла:'

— Так, я почекаю на вас Заберіть мою валізу, чуєте! Але таксі вже рушило і помчало в село. Дзвони замовкли. Альбертова мати покликала Мартінову матір:

— Заходьте ж до хати!

Та подякувала й попросила:

— Дайте мені дитину!

Вільму подали через вікно, і Генріх дуже здивувався, коли Мартінова мати взяла дитину і, всміхаючись до неї, пішла за хату.

Він чув, як сміялась Вільма, як стукотіли м'ячі, і все те було гарне, все добре, тільки все не для нього.

Гості в ресторані співали: "Н аш рідний лісе, наїіі рідний гаю, кращих за тебе в світі нема є", кельнерка носила їм пиво, Альббртова мати мішала на кухні картопляний салат і відкривала бляшанку з ковбасками. Вільма сміялася, Мартінова мати й собі сміялася, і Генріх здивувався, що вона раптом видалась йому також доброю. Всі добрі, але йому від того не легше, бо він знав, що цього вечора його мати поєднується з пекарем. Замінила Лео на пекаря. Вигідна заміна, але також жахлива.

Над'їхав жовтий поштовий автобус. Із нього виліз Глюм і допоміг вилізти Больді.

Больда підбігла до відчиненого вікна й крикнула:

— Господи, хоч би чого не сталося! Альбертова мати засміялась і відповіла:

— Що там може статися! Але де ви всі будете спати?

— Я так боюся,—сказала Больда.^-А переспати я можу й на старій канапі.

А Глюм, усміхаючись, повільно видушив із себе:

— Долі... на соломі,— і пішов із Больдою до церкви по Віля й Мартіна.

"Н аш рідний лісе, наш рідний гаю, кращих за тебе в світі немає", — співали гості, і Альбертова мати виловлювала з бляшанки рожеві ковбаски.

Мартінова мати крикнула з ґанку:

— Не підходь близько до води!

І зразу ж засміялася, неприємно й різко, аж Генріх злякався. Він побіг за хату й побачив, що Вільма дибала від качиного ставка. Мартінова мати підкликала його до себе, подала руку й спитала:

— Ти вмієш грати в пінг-понг?

— Не дуже добре, — відповів він. — Я грав лише кілька разів.

— Ходімо, я тебе навчу. Хочеш?

— Так,— відповів він, хоч і не хотів.

Вона встала, відсунула стола від стіни, знову напнула сітку й підняла з підлоги ракетку.

— Ходи, — сказала вона і стала показувати, як треба подавати м'яч. Вона посилала м'яча так, що він перелітав плавно й високо над сіткою, і Генріхові зручно було відбивати його.

Вільма совалась на підлозі, захоплено кричала, як м'яч летів, а коли він падав, підіймала його і віддавала не Генріхові, аМартіновій матері.

Весь час Генріх думав про те, що мати його тепер поєднується з пекарем, і це здавалося йому гірше, набагато неморальніше, ніж поєднуватися з Лео.

Знову урочисто залунав дзвін, і Генріх знав, що в церкві саме причащаються, куриться ладан, співають "Tantum ergo", і жалкував уже, що він тепер не там, у темному кутку між сповідальнею і дверима.

Він скоро збагнув, що м'ячі треба посилати дужим, коротким ударом понад сіткою. Мартінова мати засміялась, коли йому вдалося кілька разів так подати м'яча, що вона не змогла його відбити, і тепер почала грати з ним насправді, захоплено ведучи рахунок.

Важко було стежити за м'ячами, вчасно відбивати їх і водночас думати про інше: про батька, про дядьків, про пекаря, що з ним поєднується його мати. Мартінова мати була гарна — висока, білява. Тепер вона подобалась Генріхові, особливо як, не кидаючи гри, зненацька оберталась до Вільми, усміхалась їй і Вільма у відповідь розцвітала. її усмішка була приємна, як запах тіста, як церковний дзвін, і вона нічого не коштувала, так само як нічого не коштував церковний дзвін — але все це було не для нього. В його пам'яті залишились запахи дядька Лео: туалетна вода, віск до підлоги, а в материному кошику з нитками — пилочка до нігтів.

Він теж захопився, став грати уважно, посилав м'ячі якомога дужче і якомога нижче над сіткою, і в Мартіно-вої матері обличчя почервоніло з захвату.

— Ого, з тобою жартувати не доводиться! — сказа^ ла вона.

Та скоро всі повернулися з церкви, й довелося кинути гру. Мартін обняв матір, Глюм зсунув докупи столи, а Больда винесла великий зелений обрус і цілу купу тарілок. У маслянці блищало свіже вологе масло.

— Принеси ще сливового повидла, діти його дуже люблять! — сказав Віль Альбертовій матері.

— Не бійся, принесу, ти його любиш не менше за дітей!

Віль почервонів. Глюм поплескав його по спині і промурмотів, усміхаючись:

— Мій товариш.

Усі засміялися. Вільмі час було йти спати, і за вечерею всі сперечалися, з ким вона ляже. Кожне, крім Мартінової матері, казало: "Зі мною". Та коли спитали саму Вільму, з ким вона хоче спати, вона підбігла до Генріха, і той аж почервонів з утіхи.

Гості з ресторану кликали до себе кельнерку. Больда відсунула свого стільця, позбирала брудні тарілки й сказала:

— Піду допоможу їй.

Глюм подався до повітки, набити мішок соломою, а Віль, геть упрілий, бігав по будинку, збираючи ковдри. 1 Генріх з Мартіном пішли до кімнатки, де для них на широкому ліжку була приготована постіль. Вільма мала спати між ними.

Надворі смеркло. Внизу, на кухні, сміялася Больда з кельнеркою, миючи посуд, а в ресторані Альбертова мати жартувала з гостями. Глюм із Вілем сиділи на лавці коло повітки — видно було, як поблискують їхні люльки.

Мартінова мати лишилася на ґанку й мовчки курила, дивлячися у темряву.

— Ну годі вам! — гукнула вона до кімнатки.— Роздягайтеся й лягайте спати.

Аж тепер Мартін похопився, що дядька Альберта немає, і спитав у вікно:

— А де дядько Альберт?

— Зараз повернеться. Поїхав з бабусею.

— Куди?

— До замка.

— Чого?

Мати хвильку помовчала, а тоді відповіла:

— Там Гезелер. Альберт має з ним поговорити.

Мартін замовк. Він стояв, схилившись на підвіконня, ї чув, як Генріх ліг у постіль і вимкнув СВІТЛО.

— Гезелер? — перепитав він.— Хіба він ще живий? Але мати не відповідала, і Мартін здивувався, що

йому зовсім не хочеться розпитувати про Гезелера. Він Ніколи не говорив із Генріхом про смерть свого батька, бо й сам добре не уявляв, як його вбито, а бабусина оповідь про Гезелера, як і вся її мудрість, не викликала довіри. Надто часто і надто вперто вона втовкмачувала в нього тё ім'я, лякала його ним. Набагато гірше і набагато зрозуміліше було те, що сталося в казематі, де вирощують гриби: там убили людину, що намалювала батьків портрет. Там батька й Альберта били, мучили націсти —теж не зовсім зрозумілі, далекі, можливо не такі вже погані, але підземелля існувало насправді: таблиці, з яких виростали потворні

клавіші, смердюче склепіння, постаріле Альбертове обличчя, і певність, що він не бреше. А про Гезелера Альберт згадував рідко.

У ресторані гості співали:

Там на узліссі стоїть хатина, Туди всю нічку я серцем лину, Там лань пасеться в траві зеленій, Там я спочину...

Мартін відійшов од вікна, обережно ліг у постіль і відчув на своєму плечі Вільмин подих.

— Ти спиш? — тихо спитав він Генріха.

— Ні, — так само тихо відповів Генріх. "Там я спочину..." — співали гості.

Потім Мартін почув, як біля будинку зупинилась машина, і Альберт дуже голосно й дуже схвильовано покликав:

— Нелло! Нелло!

Мати на ганку так рвучко відсунула стільця, що аж перекинула. Больда на кухні замовкла, Альбертова мати сказала щось гостям, і ті перестали співати. Нараз у будинку запала тиша.

— Щось сталося,— прошепотів Генріх.

На сходах почувся плач. Мартін устав, відчинив двері і виглянув у вузенькі, освітлені сіни. Спираючись на Альберта й Больду, туди заходила бабуся, і Мартін аж злякався, така вона видалась йому стара. Він ніколи ще не бачив її такою старою, не бачив, щоб вона плакала. Бабуся безсило повисла на Альбертовому плечі, і обличчя в неї було не рожеве, а сіре.

— Дайте мені укол, мені конче потрібен укол! — стогнала вона.

— Не хвилюйтеся, Нелла вже зателефонувала до лікаря,— відповів Альберт.

— Добре, аби тільки швидше.

З-за спини в Больди вигулькнуло злякане обличчя Біля. Глюм пропхався наперед, підставив сврє плече замість Больди і разом з Альбертом повів бабусю до великої кімнати в кінці сіней. Мартін побачив матір. Вона швидко вбігла й сказала:

' — Гурцебер уже їде, я розмовляла з ним. Зараз буде тут.

— Чуєте, він уже їде, — потішав Альберт бабусю. Двері зачинились, і сіни спорожніли. Стало тихо.

Мартін дивився на великі руді двері, за якими також нічого не було чутно.

Перший вийшов звідти Глюм, потім Віль, мати з Альбертом, тільки Больда залишилася з бабусею.

Генріх прошепотів із ліжка:

— Іди вже, а то застудишся.

Мартін тихо зачинив двері і навпомацки ліг у постіль. Гості неголосно почали знову наспівувати: "Там на узліссі стоїть хатина".

На ґанку сиділи дядько Альберт з матір'ю, але говорили вони так тихо, що нічого не можна було втямити. Мартін відчував, що Генріх також не спить, і залюбки поговорив би з ним, але не знав, як почати.

Гості перестали співати, і Мартін чув, як вони відсували стільці і, розраховуючись, жартували з кельнеркою. Він тихо спитав Генріха:

— Хай вікно буде відчинене?

— Хай, якщо не змерзнеш.

— Ні, мені не холодно.

— То не зачиняй.

Генріхова мовчанка нагадала йому про все, що сталося, про переїзд і про те, як Генріхова мати сказала пекареві: "Не дам я тобі..."

Г раптом він здогадався, про що думає Генріх і чому він так зненацька кинув грати у футбол. Брілахова мати тепер, мабуть, каже пекареві: "Я дам тобі...".

Навіть подумати про таке було страшно. Йому стало дуже сумно й захотілось плакати, проте він стримав сльози, хоч однаково було темно. Все було неморальне, а бабусина вимога дати їй укол, просто так, без "крові в сечі", сповнила його жахом. Раніше вона раз на три місяці влаштовувала свою "кров у сечі", а тепер через кожні чотири дні вимагала уколу. Вона постарішала, стала плакати — все це було для Мартіна жахливою новиною, але найгірше, що вона вже через кожні чотири дні вимагає білої безбарвної рідини, навіть не прикидаючись більше. Щось у їхньому житті змінилося, невідомо що, але змінилося. І якось наче та зміна пов'язана з Гезелером.

— Ти спиш? — знову спитав він тихо Генріха.

— Ні,— відповів той, і Мартінові почулося, що те "ні" прозвучало непривітно, відчужено. Нараз йому здалося, що він зрозумів, чому Генріх такий сумний: що одне неморальне змінилось на інше. Жити з Лео було

неморально, але то була якась постійна неморальність. А те, що Генріхова мати змогла так раптово поміняти Лео на пекаря, здавалось Мартінові таким самим поганим, як і те, що бабуся вимагає уколу без "к р о-в і в с е ч і".

— Ні, ні,— сказав раптом голосно на ґанку Альберт.— Краще ми не будемо навіть думати про одруження.

Потім озвалась мати, але дуже тихо. Надійшла Больда, тоді Глюм з Вілем, і Альбертів голос залунав знову голосніше.

— ...Так, вона хотіла набити його і відштовхувала всіх, хто її стримував. Шурбігель дістав кілька добрих ляпасів, а патер Віліброрд — стусана в груди.— Альберт засміявся, але сміх його був неприємний.— Що ж мені залишалось робити, як не допомагати їй? І я дав йому як слід, у кожному разі він пізнав мене.

— Гезелер? — спитала мати.

— Еге ж, пізнав мене, і я певен, що саме тому й не дуже боронився. А то нам би добре перепало від них.

— Ще б пак,— повільно й урочисто сказав Глюм, а мати засміялася. її сміх теж був неприємний.

На хвилю запала тиша, тоді почувся спокійний гуркіт мотора. Спершу Мартін подумав, що то лікарева машина, але гуркіт линув не від садка, а з неба. То рівно-

мірно гудів літак, що повільно плив по небу. Мартін зойкнув з несподіванки, коли літак виринув у темному квадраті вікна, — червоні вогники й довгий хвіст, на якому світився напис: "Дурний той, хто варить сам повидло". Напис промайнув у вікні набагато швидше, ніж Мартін

сподівався, але за ним уже гудів другий літак, тягнучи по темному небі напис: "Для тебе його наварить Гольштеге".

— Поглянь! — схвильовано покликав він Генріха.— Реклама бабусиної фабрики!

Та Генріх не озивався, хоч ще не спав. На ґанку заридала мати, а дядько Альберт голосно вилаявся:

— Свині! От свині!

Літаки прогули в напрямку Брерніхського замка.

Знову стало тихо, чути було тільки, як схлипувала мати та інколи бряжчала чарка. Мартіна лякало, що Генріх не озивається, хоч і не спить. Він чув, як той дихав,— швидко, схвильовано, не так спокійно, як Вільма.

Він спробував думати про Гопелонга Чесіді, про Дональда Дака, але кинув, сам себе присоромивши. Потім згадав слова: "Коли ти, господи, пам'ятатимеш усі гріхи наші..." — а далі страшне перше питання з катехізису: "Навіщо прийшли ми в світ сей?" І машинально відповів подумки: "Щоб служити богові, любити його і цим здобути собі царство небесне. Але слова "служити", "любити", "здобути царство небесне" н е в с е вичерпували. Йому здалося, що відповідь не повна, і Мартін уперше усвідомив, що сумнівається. Йому хотілося плакати, хлипати, як мати на ґанку, але він стримався, бо Генріх ще не спав і, мабуть, думав про свою матір, про пекаря, про слово, яке його мати сказала пекареві.

Та Генріх думав не про те, а про надію, що на мить заблисла на материному обличчі, тільки на мить, але він знав, що й м и т ь — це вже багато.